इति मातृकाविलासानुक्रमणिका समाप्ता ॥

श्रीः ।

अथ मातृकाविलासः प्रारभ्यते ।

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीकृष्णं राधिकानाथं वृन्दावननिकुंजगम् ॥
वल्लवीगणसंवीतमाश्रये सर्वकारणम् ॥ १ ॥
ओंस्वस्तिश्रीगणेशायनमइत्यस्यव्याकृतिम् ॥
श्रीवंशीधरशर्माहं करोमि विदुषां मुदे ॥ २ ॥

अथ सर्वशास्त्रारंभ इयमेव दशाक्षरीविद्या स्मर्यंते तत्कथमन्येषां श्रीमहाविष्ण्वादीनां स्मरणस्यापि 'मंगलानाञ्च मङ्गलम्' इत्यादिवाक्यैर्मंगलस्यापि मंगलत्वात्तत्कथन्न स्मर्यंत इति चेदत्रेदमवधेयम्। अस्यामेव दशाक्षर्यां स्मृतायां सर्वदेवस्मरणसंभवादियमेव स्मर्य्या। किंचास्या दशाक्षर्याः सर्वदेवतानां मूलमंत्रत्वादप्यादौ जपो न्याय्यः। मूलमंत्रलक्षणस्य गरुडोक्तस्यात्र सत्त्वात्। तथाहि 'प्रणवादिनमोंतंच चतुर्थ्यंतं च सत्तम ॥ देवतायाः स्वकं नाम मूलमंत्रः प्रकीर्तितः' इति। देवपूजायां जपरूपपूजाया एव श्रैष्ठ्यं 'यज्ञानां जपयज्ञोस्मि' इति। श्रीमुखोक्तेः कथमत्र सर्वदेवतास्मरणमिति चेत्तद्दर्शयतीह। तथाहि 'कार्यारंभे गणेशश्च पूजनीयः प्रयत्नतः' इति स्मृतेस्तस्यैवादिपूज्यत्वं विघ्ननाथत्वेन विघ्नवारकत्वात्। श्रीगणेशाय नमः ॥ नमआदियोगे चतुर्थी सर्वत्र बोध्या। गण्यंते दुःखप्रदत्वेनेति गणा विघ्नाः 'समूहे भगणे विघ्ने प्रमथेंद्रियदवते ॥ यमसैन्ये स्तवार्हेषु पार्षदे च गणः स्मृतः' इत्यनेकार्थध्वनिवाग्विलासे। गण संख्याने धातोः कर्मण्यप्रत्ययः। ईष्टे उपद्रवनाशकत्वेन द्योतत इतीशः ईश ऐश्वर्येऽतः कर्तरीगुपधात् कः। 'ईशः स्वामिनि शंकरे' इति वामनः। गणानां वि-

महाकविप्रयोगाच्च तत्संगच्छत एवेति । श्रीविष्णोः सर्वदेवाधिपत्वेनोत्कृष्टत्वात्तत्पक्षेऽन्योप्यर्थः । ॐ ज्ञानं तदेव स्वं धनं येषां ते ॐस्वा योगिनः 'ज्ञानं हि योगिनां धनम्'इत्युक्तेः।' महेशे ब्रह्मणि विष्णौ त्रिगुण्यां प्रणवेपि च ॥ ओंकारः शब्द्यते शुद्धो ज्ञाने त्रय्यां च कोविदैः ' इत्यनेकार्थध्वनिवाग्विलासोक्तेः । 'स्वः स्वीयात्मधनेषुच' इति हलायुधः । ओंस्वा ज्ञानयोगिनस्तैः स्तीर्यते ध्यायत इति ॐस्वास्तिर्विष्णुःस्तॄभाच्छादन इत्यस्मादौणादिको डिप्रत्ययस्तत्तष्टिलोपे रूपसिद्धेः । धातूनामनेकार्थत्वाद्ध्यानार्थतापि स्तृणातेर्युक्तैव । 'धातवश्चोपसर्गाश्च निपाताश्चेति ते त्रयः ॥ अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम्' इति वैयाकरणराद्धांतात्।अत एवोक्तं'योगिभिर्ध्यानगम्यम्''ध्यायंति यं योगिन'इति च। श्रिया सर्वोत्कृष्टकीर्त्या गण्यते संख्यायते स्तूयते वेति श्रीगणः 'सर्वोत्कृष्टा यस्य कीर्तिस्स श्रीगण उदाहृतः' इति निरुक्तेः । नहि विष्णोरधिका कस्यचिदपि कीर्तिरस्ति ' न त्वत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतोन्यः ' इति श्रीगीतास्वर्जुनोक्तेः । स चासावीशः सर्वनियंता चेति श्रीगणेशः । ' सर्वस्येशानः सर्वस्य वशी च' इति श्रुतेः । पुनरोंस्वस्तिशब्देन कर्मधारयः । ओंस्वस्तिश्चासौ श्रीगणेशश्चेति तथा । कोर्थः, विष्णवे नम :'विष्णुरेव परं ब्रह्म' इति स्कांदोक्तेः। परब्रह्मज्ञानस्य परमानंदहेतुत्वात्पुनर्विष्णुपक्ष एव व्याख्यायते। 'यदुवंशेवतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः ' इति श्रीदशमोक्तेर्विष्णुशब्दः श्रीकृष्ण एव मुख्यया वृत्त्या वर्तते।अत एवामरसिंहेन जैनेन प्रतीपक्षीभूतेनापि विष्णुनामकथनोत्तरं'वसुदेवोस्य जनकः' इत्युक्त्वा तस्यैव विष्णुत्वं व्याख्यातम्। अतएव श्रीव्यासदेवेनाप्युक्तम् ' ते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् ' इति ॥ ॐ विष्णुशब्दवाच्यः कृष्णस्तेन स्वास्ति कल्याणं यस्य तदोंस्वस्ति

एष साक्षात्पुरुषः पुराणः'इति पार्वतीं प्रति स्वयं शिवेनाष्टमस्कंधे
मोहिन्युपाख्यान उक्तत्वात्। 'तव वरद वरांघ्रावाशिषेहाखिलार्थे
यदि रचितधियं माविद्यलोकोपविद्धम्'इति दक्षोपाख्याने च। 'अतो
महेशोपि विहाय भेदबुद्धिं सदा सेवत एव विष्णुम्' इति विद्वन्मोद-
तरंगिण्यां चिरंजीवभट्टोक्तेश्च।गणाः प्रमथास्तेषामीशो गणेशः 'गणः
संघे च प्रमथे'इत्यभिधानात्। ॐस्वस्तिश्रीश्चासौ गणेशश्चेति तथा
शिवाय नमः इत्यर्थः।नन्वयमपि पक्षो विष्णोरेव ॐस्वस्ति श्रयती-
त्यनया निरुक्त्या विष्णोः प्राधान्यस्य शिवस्य च सेवकत्वस्योक्त-
त्वात्।यस्य पक्षो यत्र वर्ण्यते तत्र तस्यैव महत्त्वं वर्ण्यतेऽतो मृडम-
हत्त्वसूचकोऽपरःपक्षोत्र विरच्यते।ओमा शुद्ध्या स्वस्ति कल्याणं ये-
षांते ॐस्वस्तयःविप्राः'शुद्ध्या ब्राह्मणतावृद्धिरशुद्ध्या शूद्रता भवे-
त्'इत्यादिपुराणात्।तैः श्रीयते सेव्यत इति ॐस्वस्तिश्रीमहादेवः'त्वं
हि भगवन्देवेषु ब्राह्मणोहंमनुष्येषु ब्राह्मणःब्राह्मणो हि ब्राह्मणमुपधा-
वति' इति जाबालोपनिषदुक्तेः, 'शिवो विप्रो हरिः क्षत्री' इत्यादि-
पराशरपुराणोक्तेश्चेशस्य 'ब्राह्मणदेवत्वाद्ब्राह्मणसेव्यत्वमस्तीति। ई
लक्ष्मीं गच्छतीतीगो विष्णुः 'लक्ष्मीरीकार उच्यते' इत्येकाक्ष-
रात्। ईगेन नम्यत ईगणः शिवः। निपातनान्नस्य णःप्रत्य-
यश्चात्र डः। स चासावीशश्चेतिगणेशः। यद्वा ॐ ज्ञानं-
सूते इति ॐसूर्वेदः 'वेदो वै ज्ञानकारणम्' इत्युक्तेः। ॐ
सुवो वेदस्याविर्भावो यस्मात्स ॐस्वस्तिमहादेवः'त्वं
ब्रह्मयोनिर्जगदादिरात्मा' इति 'सांख्यात्मनः शास्त्रकृतस्तवेक्षा'
इति चाष्टमस्कंधे महादेवं प्रति लोकपालोक्तेः 'शास्त्रयोनित्वात्'
इति सूत्राच्च। श्रियं गमयति भार्यात्वेनेति श्रीगणो विष्णुस्तस्ये-
शः श्रीगणेशः 'मदहं शंकरं सेवे वैकुंठेऽपि भोः सुराः' इति पा-
द्मात्। ॐस्वस्तिश्चासौ श्रीगणेशश्चेति ॐस्वस्तिश्रीगणेशस्तस्मै

य। शिवाय नम इत्यर्थः ॥ ' आरोग्यं भास्करादिच्छेत् ' इति
[illegible] श्रीसूर्यं प्रणमति । ओंशब्देन ब्रह्म-
[illegible] बोधो भवति । ' अकारो वासुदेवः स्यादुकारः शंभु-
[illegible]॥ मकारो विधिवाचकः ' इत्येकाक्षरात् । स्वर् स्वर्गं तप्यते
[illegible] स्वस्तिरिन्द्रः । स्वरव्ययोपपदात्तपऐश्वर्येऽस्माद्दे-
[illegible] डिप्रत्यय औणादिकः । श्रिया धनसंपत्त्या गण्यत
ति श्रीगणः कुबेरः'कुबेरः श्रीगणः श्रीदः शिवमित्रो धनाधिपः' इत्य-
[illegible] । स्वस्तिश्च श्रीगणश्चेति स्वस्तिश्रीगणौ इंद्रकुबेरौ।ओमा
[illegible] सहितौ स्वस्तिश्रीगणौ ओंस्वस्तिश्रीगणौ तयोरीश
[illegible] तथा।तदुक्तं भविष्योक्तादित्यहृदये'ब्रह्मे-
[illegible] स नः सदा यच्छतु मंगलं रविः' इति । ईश एव
[illegible] सर्वब्रह्मादिदेवैः सूर्यो वंद्यतेऽतः स एव तेषामीश
ति भावः।तथा च सूर्याय नमः अस्त्वित्यध्याहार्य्यम्।नहि क्रिया-
[illegible] वाक्यं भवतीत्युक्त्वा ' कर्तृकर्मक्रियादीनां यदि स्थान
लभ्यते ॥ अध्याहारं तदा कुर्यान्मुख्यार्थप्रतिपत्तये ' इत्यभि-
[illegible] इति सूर्यपक्षः ॥ चंद्रस्य
[illegible] 'सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ' इति सर्ववेदाधिकरणब्राह्मण-
[illegible] शुभं भवति ' कुर्या-
[illegible] सर्वम् ' इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेश्च प्रथमं तं नमति । श्रिया
विशिष्टा गणा भगणास्तेषामीशः श्रीगणेशः । यद्वा श्रिया
[illegible] विशिष्टो गणः श्रीगणो ब्राह्मणसमूहस्तस्येशस्तस्मै ।
श्रीगणेशाय ओम्।कोर्थः ब्रह्मरूपिणे।'नक्षत्राणामहं शशी'
[illegible]मुखोक्तेः । पुनः स्वस्ति कल्याणकारिणे'पितृदेवमनुष्याणां
[illegible] निशाकरः ' इत्यादिपुराणात् । इह स्वस्तिपदं स्व-
[illegible] लाक्षणिकम् । लक्षणा हि मुख्यार्थबाधे गौणार्थकल्प-

नम्। सा चानेकविधा, मंचाः क्रोशंति, शोणो धावतीत्याद्युदाहरणे- रुदाहृता ग्रंथेषु। यथेह मंचपदं मंचस्थे, शोणपदं रक्तवर्णवत्यश्वादौ लाक्षणिकं तथात्रापि;स्वस्तीति स्वस्तिकर्त्तरि।लक्षणाबीजं त्वन्वयानुपपत्तिः क्वचित्क्वचिच्च तात्पर्यानुपपत्तिरिह च तात्पर्यानुपपत्तिरेवेत्यलमतिप्रसंगेन इति चंद्रपक्षः॥अथोंकारस्य'ओंकारो वै सर्वा वाग्'इत्यादिश्रुतेः सर्ववाग्रूपत्वात्तद्ध्यानस्य च'कामदं मोक्षदंचैव' इत्युक्तेः सर्वाभीष्टहेतुत्वाच्चादौ तदेवाह। ओं स्वस्ति श्रीगणे शाय नमः। अत्र पट् पदच्छेदाः कार्याः। हे श, कोर्थः, हे वरेण्य, 'शश्च शोभावरेण्ययोः' इति वामनः। ननु हेशब्दः संबुद्धिद्योतको भवत्यत्र तदभावात्कथं हे शेत्युक्तम्। तत्रोच्यते। 'हेशब्देन विनापि स्यात्क्वचिदंतेऽपि हेपदम्' ॥ यथा राम प्रसीद त्वं राम हे त्वां भजाम्यहम्, इति प्रबोधचंद्रिकोक्तेहेंशब्देन विनापि संबुद्धिर्न विरुद्धेति। अथ प्रकृतम्, त्वमोम् कोर्थः ॐकारमक्षरं ब्रह्मस्वरूपमय ध्याय। अय गतावित्यस्य धातूनामनेकार्थत्वाद्ध्यानार्थतापि। 'अनुक्तमप्यूहति पंडितो जनः' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमानित्यम्' इति बहुधा प्रपञ्चितं शाब्दिकैरतोऽयतेः परस्मैपदप्रयोगोपि न विरुद्ध इति। नन्वोंकारस्य ध्यानं न कोपि करोतीति चेत्तत्राह। 'ॐकारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायंति योगिनः॥ कामदं मोक्षदंचैव ॐकाराय नमोनमः॥'इति मंत्रात्तद्ध्यानं तु योगिनोपि कुर्वत्यन्येषां तु का कथेति भावः। किंभूतम् ॐनमः। सर्वोत्कृष्टत्वेन नमस्कारार्हम्। णम् प्रह्वत्वे इत्यस्मादौणादिकोऽसुप्रत्ययः। सर्वोत्कृष्टत्वञ्च प्रणवस्य ब्रह्मविद्योपनिषदि व्याख्यातम् 'ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म यदुक्तं ब्रह्मवादिभिः॥ शरीरं तस्य वक्ष्यामि स्थानं कालत्रयं तथा॥ तत्र देवास्त्रयः प्रोक्ता लोका वेदास्त्रयोग्नयः। तिस्रो

ात्रार्द्धमात्राश्च अक्षरस्य शिवस्य च॥ऋग्वेदो गार्हपत्यश्च पृथिवी
ह्म एव च। अकारस्य शरीरं तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः॥ य-
र्वेदोंतरिक्षञ्च दक्षिणाग्निस्तथैव च। विष्णुश्च भगवान्देव उकारः
रिकीर्त्तितः॥ सामवेदस्तथा द्यौश्चाहवनीयस्तथैवच। ईश्वरः प-
मो देवो मकारः परिकीर्त्तितः॥ सूर्यमंडलमाभाति अकारः
ंखमध्यगः। उकारश्चंद्रसंकाशस्तस्य मध्ये व्यवस्थितः॥
कारश्चाग्निसंकाशो विधूमो विद्युतोपमः। तिस्रो मात्रास्तथा ज्ञेयाः
ोमसूर्याग्नितेजसः॥ शिखा च दीपसंकाशा यस्मिंस्तुप रिवर्तते।
र्द्धमात्रा तथा ज्ञेया प्रणवस्योपरिस्थिता॥ पद्मसूत्रनिभा सूक्ष्मा
ाखा या दृश्यते परा॥ सा नाडी सूर्यसंकाशा सूर्यं भित्त्वा तथा प-
म्॥ द्वासप्ततिसहस्राणि सूर्यं भित्त्वा तु मूर्द्धनि। वरदः सर्वभू-
ानां सर्वं व्याप्यैव तिष्ठति॥ कांस्यघंटानिनादस्तु यथा ली-
ति शांतये॥ ओंकारस्तु तथा योज्यः शांतये सर्वमि-
च्छता॥ यस्मिन्संलीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते। ध्रुवं
ः चिंतयेद्ब्रह्म सोऽमृतत्वाय कल्पते॥'इति। कस्मै, स्वस्ति। कोऽ
ः, स्वस्तये मोक्षाय अत्र चतुर्थी त्वव्ययत्वादेव न। 'कल्याणे
ावने मोक्षे स्वस्तीत्युक्तस्तथा हरौ' इत्यभिधानात्। यद्वा कि-
तमों, स्वस्ति मंगलरूपम्। 'सर्वेषां मंगलानां च बीजं प्रणव
व हि' इत्यादिसंहितोक्तेश्च। पुनः श्रीगणे कामार्तौ, श्रीयंते स्पृ-
यालुभिरिति श्रियः कामाः, गण्यते प्राप्यत इति गणनं गणनं गण्
ापणमित्यर्थः। धातूनामनेकार्थत्वादाप्त्यर्थाद्गणेर्भावे क्विपि रूप-
। श्रियां गण् श्रीगण् तस्मै तथा।तथाच' ॐकारं बिन्दुसंयुक्तम्'
ति मंत्रार्थोऽत्र ध्वनित इत्योंकारपक्षः॥ अथ च शास्त्रज्ञानस्य।
ुरुमूलमिदं सर्वं शास्त्रज्ञानं सुरेश्वरि' इति शंभुवाक्यात्,'यस्य
वे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः

माना रणेविका। त एव सद्यः संभूता गणाः शतसहस्रशः’ इत्युक्ते·
र्गणा निःश्वासोद्भूतास्तेषामीशा तस्यै नमः। अस्यापत्वादान्याडा·
गमाद्यभावेन पुंस्त्वम्। ऋषिरत्र वेदः ‘वेदिकत्वं चास्य सर्ववाङ्म·
यादित्वेनापौरुषेयत्वादिति।’अपौरुषेयं वाक्यं वेदः’इति पूर्वमीमांसा·
यां वेदलक्षणोक्तेः। नहि केनचित्पुरुषेणेतद्रचितमनादित इत्थमेवेयं
दशाक्षरी विद्येति प्रसिद्धेरिति दुर्गापक्षः॥ अथ ‘वाय्वधीनमिदं जग·
त्’ इत्यादिपुराणात्सर्वचेष्टाहेतुत्वाद्वायुमप्यत्र नमस्करोति। ओभिः
सन्ततमस्माभिः सुष्ठुअस्ति भवनं स्थित्युत्पत्तिसंहृतिरूपं यस्य
स इन्द्रादीनामोंस्त्वास्ति तस्य श्रीःकल्याणं येन स ओंस्वस्तिश्रीर्वायुः ‘त्वं
गाता सर्वभूतानामोंस्त्वस्तिकृत्कल्याणदः सदा। त्वदधीनमिदं सर्वं जगत्·
क्षोभितं विभो॥ अतीव कश्मलो देहस्त्वत्संयोगात्परः शुचिः।
त्वत्सम्पर्कात्पवित्रोऽपि विप्रदेहोऽशुचिर्भवेत॥ पवित्राणां पवित्रस्त्वं
मंगलानां च मंगलम्’ इत्यादिसंहितोक्तेः। गणयन्ति ज्ञानकर्मोपकारक·
त्वेनेति गणा इन्द्रियाणि तेषामीशः प्रवृत्तिहेतुत्वात्स्वामी गणेशः।
तदनुग्रहं विना किमपि कर्तुमिन्द्रियगणेन शक्यते तेषां तदधीन·
त्वात्। प्राणेन्द्रियसंवादोऽपि श्रूयते शास्त्रे। तथाहि इन्द्रियैरेकं यथं
शरीराभ्यन्तराणि प्राणेन्द्रियाणि परस्परं विवादित्वा तन्निर्णयाय
ब्रह्माणं गताः। ब्रह्मोक्तं शरीरान्निर्गत्य पृथक्पृथक् प्रवेशः पुनः
शरीरे क्रियताम्, यस्मिन्नागते शरीरमुत्तिष्ठेत् तदेव महदिति श्रुत्वा
सर्वाणीन्द्रियाणि प्रविष्टानि शरीरं चेष्टापितनागता। पुनर्ब्रह्मणा वायुं
प्रत्युक्तं त्वं प्रविश्यानन्तरमेव वायौ शरीरमुत्थितमभवत्तदा ब्रह्मणा·
प्युक्तमेव शरीरस्थाः सर्वेभ्यो महान् वायो भवतां स्वामीति। तथा·
च श्रुतिः ‘प्राण एव प्रजापतिः प्राण एव महानिदं शरीरं परिगृह्णात्यपयाति’
इति। अत एव सर्वत्र प्राणेन रहितो देह मृतकःप्रोच्यते यथा’
इति ... । अथ प्रकृतमनुसरामः ओंस्वस्तिश्री·

ासौ गणेशश्चेति तथा तस्मै प्राणरूपाय वायवे नमइति ायुपक्षः । 'ब्राह्मणोऽग्निश्च वै विष्णोः सर्वदेवात्मनो मुखम्' इति मृतेः, "अग्निमीळे पुरोहितम् "इति श्रुतेश्च। पुरोऽग्रेऽग्निमहमीळे डे । किंभूतं हितं सर्वहितकरम् ' अग्नौ प्रास्ता हुतिः म्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः जाः' इति । यथा च पूर्वमग्निरेव हितेच्छुभिः सेव्योऽतोऽ .पक्षेऽपि दशाक्षरीं योजयति । ओमा ज्ञानेन स्वस्ति ल्याणं येषां ते ॐस्वस्तयो जीवाः ' ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' इति तेः' कषायपक्तिः कर्माणि ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते । ज्ञानान्मोक्षमवा- ाति'इति स्मृतेश्चातात्जीवान् श्रयत्याश्रयतीत्योंस्वस्तिश्रीः संसार- नस्य गणो लोभादयः'न विद्यते ते ग्रहणानुबंधः कुतो नु तद्धेतव ा तत्कृताः ॥ लोभादयो येऽसुधर्लिगभावाः ' इति गोवर्द्ध- धारिणं प्रतीद्रोक्तिः। अग्रहणानुबंधः संसारस्तद्धेतवः संसृतिहेतव- तत्कृता अज्ञानकृता इत्यर्थः। अत्र संसारस्य लोभादीनां चा- ानकार्यत्वेन समानत्वाद्गणगणिभावो ध्येयः। तस्य संसारगण ा लोभादेरीशो निवर्त्तकः। अत्रायमाशयः। अग्नेर्यज्ञादिकर्मणा ल्यसाधनत्वात्तत्साध्या चांतःकरणशुद्धिः,सा च लोभादिनिवृ- ारूपैव ततः शुद्धेंतःकरणे ज्ञानमुदेति। अत एवोक्तं । 'कर्मणा ानमातनोति ज्ञानेनामृतीभवति । अथामृतानि कर्माणि ' इति त्या कर्मणाग्निसाध्येन यागादिनेत्यर्थः। तथा चाग्नये नम इत्याग्नि ाः। श्रीधर्मराजस्य सर्वरोगाधिपत्वाद्धर्माविवेचकत्वेन सर्वलोक- ताय प्रवृत्तत्वाच्च शास्त्रादौ वक्ष्यतृणां रोगादिभयापनुत्तये यत्वान्नमस्करोति। ॐविष्णुः स च गदाधरो गयाक्षेत्रार्थी- द्रूपोऽत्र ग्राह्यस्तेन स्वस्तिर्मुक्तिर्येषां ते ॐस्वस्तयःपितरः। ाधरो गयाक्षेत्रे पितृणां मोक्षदायकः' इति बृहन्नारदीयोक्ति-

स्तैः श्रीयते सेव्यते इत्योंस्वस्तिश्रीर्धर्मराजः । ' यस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणाः'इत्यादिपंचमस्कंधोक्तेः । गणा निजसैनिकास्तेपामीशो गणेशः।'यमसैन्ये स्तुत्यनरे 'इति कोशात् । पुनरोंस्वस्तिश्रीश्चासौ गणेशश्चेति तथा तस्मै । यद्वा ओमा ज्ञानेनार्थात्तत्सदृशेन गयापिंडप्रदानेन स्वस्ति येषां त ॐस्वस्तयः पितरः। श्रिया पितृलोकलक्ष्म्या विशिष्टा ये गणा एकत्रिंशत्संख्याकाः 'विश्वो विश्वभुगाराध्य' इत्यादिना मार्कंडेयोक्ताः श्रीगणाः । ॐस्वस्तीनां पितृणां श्रीगणाॐस्वस्तिश्रीगणास्तेपामीशः स्वामी धर्मराजस्तस्मै नमः ।'वाराणस्यां च यो वासो हरिभक्तिस्तथैव च॥ गयापिंडप्रदानं च ब्रह्मज्ञानं च तत्समम्' इति बृहन्नारदीयादिति धर्मराजपक्षः । अथ च कुबेरस्य सर्वधनाधिपत्वात्तदाप्तये सोऽपि नमस्कार्य इति ओमा शंकरेण स्वस्ति कल्याणं यस्य सःॐस्वस्तिः कुबेरस्तस्य शिवसखत्वप्रसिद्धेः । सखाहि सख्युः कल्याणं करोत्येवेति भावः । श्रीणां धनानां रक्षका गणाः श्रीगणा यक्षास्तेपामीशःश्रीगणेशः । ॐस्वस्तिश्चासौ श्रीगणेशश्चेति तथा तस्मै कुबेराय नमः इत्यर्थः । इति कुबेरपक्षः । वरुणस्य जलाधिपत्वेन जलभीतिनिवृत्तये तमपि नमस्करोति । ॐ ज्ञानं तदेव स्वर्मोऽम्नं तत्तृणत्याच्छादयंत्योंस्वस्तीनि रत्नानि मुक्ताहीरकादीनि । 'नह्यन्यो जुपतो ज्योप्यान्बुद्धिभ्रंशो रजोगुणः । श्रीमदादभिजात्यादिर्यत्र स्त्री द्यूतमासवः' इति दशमे नारदोक्तेः । अथ स्तृणातेर्डिः । नद्यः श्रीर्यस्य स ॐस्वस्तिश्रीर्वरुणः । 'मुक्तावैदूर्यैर्मिकैः । अलंकृतशरीराय वरुणाय नतोऽस्म्यहम्' इति मंत्रात् । जलानां यादोगणानामीशो गणेशः । 'यादोगणानामृषभं प्रचेतसम्' इति तृतीयस्कंधोक्तेः । ॐस्वस्तिश्चासौ गणेश ॐस्वस्तिश्रीगणेशस्तस्मै वरुणाय नम इत्यर्थः । इति वरुणपक्षः । अथ यागाधिष्ठा-

तृदेवीमप्रतिबद्धवाग्व्यापाराय नमति। ओं ज्ञानं सूत इत्योंसूःसर-
स्वती 'बुद्धिप्रदां शारदाम् 'इत्युक्तेः। अस्ति श्रीरनयेत्यस्तिश्री।
धनं शोभां सर्वमानं लभते वाक्प्रसादतः' इत्यादिपुराणात्।
ओंसूश्चासावस्तिश्रीरित्योंस्वस्तिश्रीः, गणानां छात्रादिसमूहाना-
शोऽनयेति गणेशा, ओंस्वस्तिश्रीश्चासौ गणेशा ओंस्वस्तिश्री-
णेशा तस्यै तथा। यथा पुंस्त्वमत्र तथा व्याख्यातमधस्तात्।
रस्वत्यै नम इत्यर्थः। ग्रंथविस्तरभियात्र बहु वक्तव्यमप्युज्झित-
मेति॥ओंस्वस्तिश्रीगणेशाय नमः॥ गणेशं पार्वतीशश्च स्कन्दं
धापतिं हरिम्॥गुरुवर्यं नमस्कृत्ये कुर्वे व्याख्यां सुबोधिनीम्॥१॥
तृकायाः परं रम्यां यज्ज्ञात्वासुखमेति ना। मातृका पाठिता
न पितरं तं महामतिम्॥ २॥ मातृकार्थं विना मातृकृपया
व बुध्यते। तां सारस्वततेजोभां सदा पालनतत्पराम्॥ ३॥
तो वंदे प्रथमतो गिरं शब्दार्थबोधिनीम्॥ मातृत्वात्सर्वशास्त्रा-
ं मातृकेति निगद्यते॥ ४॥ आदिक्षान्ताक्षरमयी ज्ञेया सा बु-
त्तमैः॥ उत्तमा मध्यमा चाथावरा सा त्रिविधा मता॥ ५॥
धिकारिभिदा नाद्या कल्पादौ ब्रह्मणा तता। ततः प्रादुरभू-
र्वं शास्त्रं वेदपुरस्सरम्॥ ६॥ अथ तत्प्रादुर्भावं यथाशास्त्रं
र्णयिष्यामः॥ मातृका त्रिविधा स्थूला सूक्ष्मा सूक्ष्मतरापि च॥
रूपदेशतो ज्ञेया नान्यथा ग्रंथकोटिभिः॥ १॥ तथा च पर-
त्मपूजा भवति। तत्र प्रथमोधिकारी स्थूलया मातृकयार्च-
, मध्यमः सूक्ष्मया, सूक्ष्मतरया चोत्तम इति विभागः। स्थूला-
रूपत्रयं चैवमवगन्तव्यम्। नियतकालपरिपाकानां हि प्राणि-
र्मणां मध्ये परिपक्वानामुपभोगेन प्रत्ययात्। इतरेषाश्चापरिप-
नां भोगाभावेन तदर्थायाः सृष्टेरनुपयोगात्। प्राकृतमलये
त्तसमस्तप्रपञ्चा माया स्वप्रतिष्ठे निष्कले परशिवाख्ये ब्रह्मणि

विलीना यावदवशिष्टकर्मपरिपाकं वर्त्तते। उक्तं हि 'प्रलये व्याप्यते तस्याश्चराचरमिदं जगत्' इति, तथा 'जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते। तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते॥ वायुः प्रलीयते व्योम्नि तदव्यक्ते प्रलीयते। अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्म निष्कले संप्रलीयते॥' इति। अव्यक्तं माया, तस्याश्च सम्यक् प्रलयो नाम मुक्ताविव नात्यन्तिको विनाशः, किन्तु सुप्तौ सती मायागोचरवृत्तीनामप्यभावात् । स्वप्रतिष्ठपरमात्मप्रकाशस्याप्यत्यन्तनिर्विकल्पकतया तद्बलाद्भासमानाया अप्यप्रतिभातप्रायत्वं न पुनरनवभानमेव, प्रतिभासमात्रशरीरस्य हि मिथ्यावस्तुनोऽनवभाने सत्यभाव एव स्यादिति नचाभाव एवास्तु उत्तरसर्गानुपपत्तिप्रसंगादिति । अवशिष्टः प्राणिकर्मभिश्च तस्यां मायायां विलीयैव क्रमेण प्राप्तपरिपाकैः स्वफलप्रदानाय परमेश्वरस्य सिसृक्षात्मिका मायावृत्तिर्जन्यते सैषा मायावस्था ईक्षणकामतपोविचिकीर्षादिशब्दैरभिधीयते। 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इतिछांदोग्ये 'स ईक्षत लोकान्नु सृजै' इत्यैतरेये 'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय' इति तैत्तिरीये 'तपसा चीयते ब्रह्म' इति मुंडके 'विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम्' इति प्रपञ्चसारे। अपरिपक्वकर्मभेदाद्घनीभावस्तदवस्थापरिपक्वानां परिपक्वकर्माकारपरिणतमायाविशिष्टं बिन्दुस्तदिदमविभागावस्थमव्यक्तमुच्यते स एव तस्योत्पत्तिः स्मर्यते 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इति भारतादौ। स एव जगदङ्कुराकारोऽप्यात्म आपाणदानाभिव्यज्यमानकुंडल्यादिशब्दैरुच्यते। यथाहुः 'शक्तिः कुंडलिनीति विश्वजननव्यापारबद्धोद्यमां ज्ञात्वेत्थं न पुनर्विशन्ति जननीगर्भेऽर्भकत्वं नराः' इति। 'कुण्डलिनी सर्वदा ज्ञेया सुषुम्ना तु गतेन सा' इति प

न्दोः कालक्रमेणाचिच्चिदचिच्चिदंशविभागात्रैविध्यं तत्रैवोक्तम्
कालेन भिद्यमानस्तु स बिन्दुर्भवति त्रिधा । स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन
स्य त्रैविध्यमिष्यते । स बिन्दुनादबीजत्वभेदेन च निगद्यते '
ति । अचिदंशः स्थूलो बीजं चिदचिन्मिश्रः सूक्ष्मो नादः स
व पुरुषश्चिदंशः परो बिंदुः स एवेश्वरस्तस्य च त्रिधाविभा-
समये शब्दब्रह्मापरनामधेयस्य परस्योत्पत्तिरुक्ता ' बिंदोस्त-
माद्भिद्यमानाद्रवो व्यक्तात्मकोभवेत् । स रवः श्रुतिसंपन्नः
ब्दब्रह्मेति गीयते ' इति । स एव ब्रह्मात्मको रवो जगदुपा-
ानं बिन्दुतादात्म्येन संगतोऽपि प्राणिनां मूलाधारे व्यज्यत
त्युक्तम् । ' स तु सर्वत्र संस्यूतो जाते भूतांकुरे पुनः । आवि-
र्भवति देहेषु प्राणिनामर्थविस्तृते ॥' इति । देहेष्विति मूलाधारे प्रदे-
ास्तत्यानुस्यूतस्य रवस्य संस्कृतपवनबलेनाभिव्यक्तिराविर्भा-
स्तत्र हि पवनोत्पत्तिरुक्ता ' देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन्समुद्यति
मीरणः ' इति । ज्ञातमर्थं विवक्षोः पुरुषस्येच्छया जातेन प्रय-
ेन मूलाधारस्थः पवनः संस्कृतस्तेन पवनेन सर्वत्र स्थितं
ह्म तत्राभिव्यज्यते तदभिव्यक्तं शब्दब्रह्म कारणं बिन्द्वात्मकं
त्वप्रतिष्ठया निष्पंदं सत्परा वागित्युच्यते; तदेव नाभिपर्यंत-
पागच्छता तेन पवनेनाभिव्यक्तं विमर्शरूपेण मनसा युक्तं सा-
ान्यस्पंदप्रकाशरूपिणीकार्यं बिन्दुतत्त्वात्मिकाधिदेवमीश्वररूपा
पश्यंती वागित्युच्यते; तदेव ब्रह्म तेनैव वायुना हृदयपर्यंत-
मभिव्ययमानं निश्चयात्मिकया बुद्ध्या युक्तं विशेषस्पंदरूप-
नादबिन्दुमयी अधिदैवतहिरण्यगर्भरूपा मध्यमा वागित्युच्यते;
तदेवास्यपर्य्यंतं तेनैव वायुना कंठादिस्थानेष्वभिव्यज्यमानक-
कारादिक्षकारान्तवर्णमालारूपं परश्रोत्रग्रहणयोग्यं बीजात्मकमधि-
दैवतं विराट्रूपं वैखरी वागित्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः 'मूलाधारा-

त्प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः पश्चात्पश्यंत्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः॥ वक्त्रे वैखर्यथ रुरुदिषोरस्य जंतोः सुषुम्ना-बद्धस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसंज्ञः ' इति। तत्र वैखरी स्थूल मातृका सा प्रथमाधिकारिणः पूजोपकरणम्, मध्यमा सूक्ष्मा मातृका मध्यमाधिकारिणः पूजोपकरणम्, कारणकार्यबिन्द्वात्मिका परा, पश्यंतीरूपा सूक्ष्मतरा मातृका तूत्तमाधिकारिणः पूजोपकरणम्, मातृकात्रैविध्यं सर्वमंत्रोपलक्षणम्। अतः सर्वे मंत्रा उक्तरीत्या स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतररूपाः प्रथममध्यमोत्तमाधिकारिविषया इत्यर्थः। बहुवक्तव्यश्चायमर्थ उपदेशमंतरेण शास्त्रैर्दुरधिगमत्वात्फलातिशयवत्त्वाच्चेति। अयमेवार्थः श्रीभगवता पाणिनिनापि शिक्षायां भंग्यंतरेण स्फुटीकृतः 'अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि' इत्यादिना शिक्षाप्रयोजनं सम्यग्वर्णोच्चारणं तच्च व्याकरणेनैव सिद्धं किमनयेति। सत्यम्। व्याकरणे तु शब्दानुशासनमेव चिन्त्यते 'अथ शब्दानुशासनम्' इति कौस्तुभोक्तेः। किञ्च व्याकरण एतच्चिन्त्यते गोशब्दः सास्नादिमत्यर्थे साधुरिह तु गोशब्दो जिह्वामूलेनोच्चारयितव्य इति भेदः। तदुक्तं तत्रैव 'प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः। पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम्॥' इति। अस्यार्थश्च नन्वकारादयो वर्णाः स्वस्थानेनैवोच्चार्यन्ते परस्थाननिराकांक्षत्वात्किमर्थोऽस्या आरंभस्तत्राह। प्रसिद्धमिति। बुद्धिहीनैः प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातं सत् पुनः पश्चात्स्फुटीकरिष्यामि वाचो गिर उच्चारणे उद्गिरणे विधिम्। ननु 'विधिरत्यंतमप्राप्तौ' इति भाट्टैः स्मर्यते न चात्रात्यंतमप्राप्तिः उक्तं चावत्वात ' अकारादयो वर्णाः स्वस्वस्थानेनैवोच्चार्यन्ते ' इति। उच्यते। यद्यपि स्वस्थानास्थिता एवोच्चार्यन्ते तथाप्यज्ञानिनः कथनीयोऽनुग्रहादिरिलदर्थो विधिशब्दः। वागुच्चारणे

र्णैः क्रियते कति ते वर्णा इत्यत आह ' त्रिपष्टिश्चतुःपष्टिर्वा
ः संभवतो मताः। प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्व-
वा' इति संभवतः संभूतेः सकाशान्मता ज्ञाताः । वर्णो वृणोतेः।
'यथोक्तं लोकवेदयोः ' इत्युक्तं तत्र किं लोके संस्कृतविषया
वर्णा उत सर्वभाषाविषया इत्यत आह । ' प्राकृते संस्कृते
'' इति । अपिशब्दादपभ्रंशादिष्वपि ये वर्णाः संभूतेर्वा जाताः
स्तेऽपि ' स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा' इति । ब्रह्मणा स्वयमेवादरेण
पेणोच्चारिता इति। कथं ते त्रिपष्टिः कथं वा चतुःपष्टिरित्याशं-
ाह। ' स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च
ता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च
ष्पौ चापि पराश्रयौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव
ति। अथ व्याख्या।स्वरा विंशतिरेकश्चेति स्मृता इति। स्वृ श-
पतापयोः। स्वर्य्यंते शब्द्यतेऽनेन व्यंजनमिति करणेऽच्।
ते एकविंशतिरतः प्रथमतश्चतुरो यथास्मृति विवृणोति ।
उऋ एते चत्वारो ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन द्वादश 'ऌकारस्य दीर्घा-
न सन्ति' इति स्मरणात् ह्रस्व एवोपदिश्यते ते एते त्रयोदश
ओऔ संध्यक्षराणि 'संध्यक्षराणामपि ह्रस्वा न संति' इति स्म-
त् दीर्घाः प्लुता एव गृह्यंते ॥ त एतेऽष्टौ। पूर्वैस्त्रयोदशभिः
कविंशतिः। स्पर्शानां पञ्चविंशतिःकादयो मावसानाः स्पर्शाः
ामूलतालुमूर्द्धदंतोष्ठादिभिः परस्परं स्पर्शैरभिनिष्पन्ना आ-
ान्तीति स्पर्शाः पूर्वैरेकविंशत्या सह पट्चत्वारिंशत्। या-
त्र स्मृता ह्यष्टाविति। यकारादयश्चाष्टौ यरलवशपसहा इति।
ाश्चत्वारोऽन्तस्थसंज्ञाः। उपरितना ऊष्माणः। पूर्वैः पट्च-
रिंशद्भिः सह चतुःपंचाशत्। 'चत्वारश्च यमाः स्मृताः' इति ।
न्तीति यमाः स्वयमेवोपरमेरन्। के ते यमा लोके। क्ग्ग्ग्

इति अनन्त्यानन्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वगुणः इत्यौदव्रजि
तथा च नारदः ‘ अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्त्यश्च परतो यदि । त
मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोः ॥ वर्गान्त्यान् शषसैः सा
मंतस्थैर्वाऽपि संयुतान् दृष्ट्वा यमा निवर्तंते आदेशिकमिवाध्वगाः
इति । नारदौदव्रज्योर्मतेनं यमो वर्णागम इति विधीयते । अस्म
च्छास्त्रात् ‘ चत्वारश्च यमाः स्मृता ’ इति वर्णांतरत्वेन
पदेशा त्संयोगशास्त्रात् । अथ चतुरक्षराणामुदाहरणमिति प्रकृ
अग्निरिति यमो गकारो द्वौ नकार इकारश्च । अन्ये तु यमं व
यंति मन्यंते । तथा च शौनकः ‘ स्पर्शा यमाननुनासिकान्स्वा
रेषु स्पर्शेष्वननुनासिकेषु ’ इति । पूर्वैश्चतुःपंचाशद्भिः सहाष्टपंचा
त् ॥ ४ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्चेति । स्वरमनुभवतीत्यनुस्वारः
न्वकारानुगमेनानुस्वारः इति । वक्ष्यति च ‘ दंत्यमूलः स्वरानुग
इति । विसर्ग इति । विविधं सृज्यते क्षिप्यत इति विसर्गः । ᳵकᳶ
चापि पराश्रयौ । परौ ककारपकारावाश्रयः स्थानं ययोस्तौ प
श्रयौ । तथा च वक्ष्यति ‘ अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभा
नः ’ इति । ‘ कपाविपि परौ स्मृतौ ’ इति ‘ ᳵकᳶपौ चापि कप
श्रयौ ’ इति च पाठः । परावनुस्वारविसर्गयोः परावित्यर्थः । कक
रपकाराश्रयौ तत्स्थानकावित्यर्थः । चशब्दादनुस्वारविसर्जनीय
विति पराश्रयौ । दुःस्पृष्टश्चेति । ईषत्स्पृष्टो वर्णधर्मो न वर्ण
तरम् । वक्ष्यति च ‘ अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत् ’ इत्यादि । त
थौदव्रजिः ‘ स्पृष्टकरणं स्पर्शानां दुःस्पृष्टमन्तस्थानाम् ’ इति । य
ष्भक्तिश्च यकारोऽभिधत्तेऽतो लकारो दुःस्पृष्टधर्मा । चशब्द
द्रकारश्च इतिशब्दः पूरणार्थः । लृकार इति लृवर्णात्कारप्रत्ययः
प्लुत एव चेति । लृकारस्य

न्यस्तं स्वमतमाह।ऌकारः प्लुत एव चेति त्रिमात्रश्चशब्दाद्ध्रस्वः।
तु वर्णानां प्रयत्न उपरिष्टाद्वर्णयिष्यत्येव किमर्थमप्रस्तुतः प्रयत्नः
थ्यते । उच्यते । प्लुतविधानार्थं तावत् ऌकार उच्चारयितव्य
ारिते च ऌकारे लाघवार्थमप्रस्तुतोऽपि प्रयत्न उच्चारितः ।दुःस्पृ-
श्चेति । अनुस्वारादयः प्लुतांताः पंच । पूर्वैरष्टपंचाशद्भिः सह
ष्षष्टिः । चतुःषष्टिः कथम् अनुस्वारो विसर्गश्चेति पाठां-
रात् । कथं पुनरनुस्वारद्वयं ह्रस्वदीर्घभेदेनेति ब्रूमः । तथा
ौदव्रजिः ' अनुस्वारावंआंइत्यनुस्वारो ह्रस्वदीर्घौदीर्घोह्रस्वो
र्णः' इति । अत एव चतुःषष्टिः ॥ ५ ॥ अथ वर्णसंख्याप-
रज्ञानोत्तरज्ञानं चिंत्यते । क एषामुच्चरयिता कथं चोच्चार-
ति केन क्रमेण चेत्याह । 'आत्मा बुद्ध्या समर्थ्यार्थान्मनो
क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहंति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥
ारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोगन्तं छं-
ोगायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥ कंठे माध्यंदिनयुगं मध्यमं त्रैष्टु-
भानुगम् । तारं तार्तीयसवनं शीर्षस्थं जागतानुगम् ॥ ८ ॥ सो-
र्णोमूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्यमारुतः । वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः
पञ्चधा स्मृतः ॥ ९ ॥ 'अथ व्याख्या। आत्मेति । शरीरेंद्रियमनोबु-
द्धिव्यतिरिक्त आत्मा । कथं पुनरेव तदवगम्यते यथा शरीरेंद्रिय-
व्यतिरिक्त आत्मा । उच्यते । द्रष्टृत्वात् द्रष्टा हि दृश्याद्व्यतिरिक्तो
भवति प्रयोजकत्वात् । बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वात्
कुठारवदिति न्यायात्, श्रुतेश्च । न्यायस्तावत् 'अग्निहोत्रं जुहुयात्
स्वर्गकामः' इति । स्वर्गादिफलसाधनानि कर्माणि श्रूयंते स्वर्गश्च
नवशरीरोपभोग्यस्तद्व्यतिरिक्त आत्मा । शरीरादेःश्रुतेश्च 'तस्य
हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते, तेन प्रद्योतेन आत्मा निष्क्रामति
चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाम्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति शरीरापक्रमणाच्च

इति अनन्त्यानन्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वगुणः इत्यौदव्रजिः। तथा च नारदः 'अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्त्यश्च परतो यदि। तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोः ॥ वर्गान्त्यान् शपसैः सार्द्धं मंतस्थैर्वाऽपि संयुतान्। दृष्ट्वा यमा निवर्तंते आदेशिकमिवाध्वगाः॥' इति। नारदौदव्रज्योर्मतेन यमो वर्णागम इति विधीयते। अस्माच्छास्त्रात् 'चत्वारश्च यमाः स्मृता' इति वर्णांतरत्वेनोपदेशा त्संयोगशास्त्रात्। अथ चतुरक्षराणामुदाहरणमिति प्रकृत्य अग्निरिति यमौ गकारो द्वौ नकार इकारश्च। अन्ये तु यमं वर्णां यंतिं मन्यंते। तथा च शौनकः 'स्पर्शा यमाननुनासिकान्स्वापरेषु स्पर्शेष्वननुनासिकेषु' इति। पूर्वैश्चतुःपंचाशद्भिः सहाष्टपंचाशत् ॥ ४ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्चेति। स्वरमनुभवतीत्यनुस्वारः अन्वकारानुगमेनानुस्वारः इति। वक्ष्यति च 'दंत्यमूलः स्वरानुगः' इति। विसर्ग इति। विविधं सृज्यते क्षिप्यत इति विसर्गः। ≍क≍पौ चापि पराश्रयौ। परौ ककारपकारावाश्रयः स्थानं ययोस्तौ पराश्रयौ। तथा च वक्ष्यति 'अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः' इति। 'कपावपि परौ स्मृतौ' इति '≍क≍पौ चापि कपाश्रयौ' इति च पाठः। परावनुस्वारविसर्गयोः परावित्यर्थः। ककारपकाराश्रयौ तत्स्थानकावित्यर्थः। चशब्दादनुस्वारविसर्जनीयाविति पराश्रयौ। दुःस्पृष्टश्चेति। ईषत्स्पृष्टो वर्णधर्मो न वर्णांतरम्। वक्ष्यति च 'अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत्' इत्यादि। तथा चौदव्रजिः 'स्पृष्टकरणं स्पर्शानां दुःस्पृष्टमन्तस्थानाम्' इति। यण्भक्तिश्च यकारोऽभिधत्तेऽतो ऌकारो दुःस्पृष्टधर्मा। चशब्दादकारश्च इतिशब्दः पूरणार्थः। ऌकार इति ऌवर्णात्कारप्रत्ययः। प्लुत एव चेति। ऌकारस्य दीर्घादयो न संतीत्यधस्तात्परमतमु

इति अनन्त्यानन्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वगुणः इत्यौदव्रजिः तथा च नारदः 'अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्त्यश्च परतो यदि। तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोः ॥ वर्गान्त्यान् शषसैः सार्द्धं मंतस्थैर्वाऽपि संयुतान्। दृष्ट्वा यमा निवर्तते आदेशिकमिवाध्वगाः॥' इति। नारदौदव्रज्योर्मतेन यमो वर्णागम इति विधीयते। अस्मा च्छास्त्रात् 'चत्वारश्च यमाः स्मृता' इति वर्णान्तरत्वेनो पदेशा त्संयोगशास्त्रात्। अथ चतुरक्षराणामुदाहरणमिति प्रकृत्य अग्निरिति यमो गकारो द्वौ नकार इकारश्च। अन्ये तु यमं वर्णा यांति मन्यंते। तथा च शौनकः 'स्पर्शा यमाननुनासिकान्स्वाप रेषु स्पर्शेष्वननुनासिकेषु' इति। पूर्वैश्चतुःपंचाशद्भिः सहाष्टपंचाश त्॥ ४॥ अनुस्वारो विसर्गश्चेति। स्वरमनुभवतीत्यनुस्वारः अ न्वकारानुगमेनानुस्वारः इति। वक्ष्यति च 'दंत्यमूलः स्वरानुगः' इति। विसर्ग इति। विविधं सृज्यते क्षिप्यत इति विसर्गः। ≍क≍पौ चापि पराश्रयौ। परौ ककारपकारावाश्रयः स्थानं ययोस्तौ परा श्रयौ। तथा च वक्ष्यति 'अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागि नः' इति। 'कपाविपि परौ स्मृतौ' इति '≍क≍पौ चापि कपा श्रयौ' इति च पाठः। परावनुस्वारविसर्गयोः परावित्यर्थः। कका रपकाराश्रयौ तत्स्थानकावित्यर्थः। चशब्दादनुस्वारविसर्जनीयौ विति पराश्रयौ। दुःस्पृष्टश्चेति। ईषत्स्पृष्टो वर्णधर्मो न वर्णा तरम्। वक्ष्यति च 'अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत्' इत्यादि। तथा चौदव्रजिः 'स्पृष्टकरणं स्पर्शानां दुःस्पृष्टमन्तस्थानाम्' इति। य ण्भक्तिश्च यकारोऽभिधत्तोऽतो ऌकारो दुःस्पृष्टधर्मा। चशब्दा द्दकारश्च इतिशब्दः पूरणार्थः। ऌकार इति ऌवर्णात्कारप्रत्ययः प्लुत एव चेति। ऌकारस्य दीर्घादयो न ... [illegible]

स्तं स्वमतमाह। लृकारः प्लुत एव चेति त्रिमात्रश्चशब्दाद्ध्रस्वः। नु वर्णानां प्रयत्न उपरिष्टाद्वर्णयिष्यत्येव किमर्थमप्रस्तुतः प्रयत्नः यते । उच्यते । प्लुतविधानार्थं तावत् लृकार उच्चारयितव्य च्चारिते च लृकारे लाघवार्थमप्रस्तुतोऽपि प्रयत्न उच्चारितः ।दुःस्पृ- श्चेति । अनुस्वारादयः प्लुतांताः पंच । पूर्वैरष्टपंचाशद्भिः सह ष्टिः । चतुःषष्टिः कथम् अनुस्वारो विसर्गश्चेति पाठां- त् । कथं पुनरनुस्वारद्वयं ह्रस्वदीर्घभेदेनेति ब्रूमः । तथा दिव्रजिः ' अनुस्वारावंआंइत्यनुस्वारो ह्रस्वदीर्घोदीर्घोद्ध्रस्वो ' इति । अत एव चतुःषष्टिः ॥ ५ ॥ अथ वर्णसंख्याप- नोत्तरज्ञानं चिन्त्यते । क एषामुच्चरयिता कथं चोच्चार- केन क्रमेण चेत्याह । ' आत्मा बुद्ध्या समर्थ्यार्थान्मनो क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहंति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥ तस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोगन्तं छं- श्रितम् ॥ ७ ॥ कंठे माध्यंदिनयुगं मध्यमं त्रैष्टु- । तारं तार्तीयसवनं शीर्षस्थं जागतानुगम् ॥ ८ ॥ सो- र्णोमूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्यमारुतः । वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः श्चधा स्मृतः ॥ ९ ॥ 'अथ व्याख्या। आत्मेति । शरीरेंद्रियमनोबु- द्धिव्यतिरिक्त आत्मा । कथं पुनरेव तदवगम्यते यथा शरीरेंद्रिय- व्यतिरिक्त आत्मा । उच्यते । द्रष्टृत्वात् द्रष्टा हि दृश्याद्व्यतिरिक्तो भवति प्रयोजकत्वात् । बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वात् कुठारवदिति न्यायात्, श्रुतेश्च । न्यायस्तावत् 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इति । स्वर्गादिफलसाधनानि कर्माणि श्रूयंते स्वर्गश्च नवशरीरोपभोग्यस्तद्व्यतिरिक्त आत्मा । शरीरादेःश्रुतेश्च 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते, तेन प्रद्योतेन आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाग्भ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति शरीरापक्रमणाच्च

शरीरादिव्यतिरिक्त आत्मा। छांदोग्यश्रुतेश्च 'एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतीरूपं संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिःष्पद्यते' इति। क एषामुच्चारयितेति पृष्टे तस्योत्तरं दत्तमात्मेति। कथमुच्चारयति केन क्रमेणोच्चारयतीतिप्रश्नद्वयस्योत्तरं दीयते। स आत्मा बुद्ध्या सहार्थान्बाह्यान्समर्थ्य सम्यगवगम्यार्थप्रत्यायनाय यदि शब्दा उच्चार्यन्ते तदा मनो युंक्ते। वक्तुमिच्छया तच्च मनो नियुंक्ते आत्मा। मनः कायाग्निमाहन्तीति।तच्च मनो नियुक्तं सत्कायाग्निं शरीराग्निमाभिमुख्येन हन्ति तेनातिसंघर्षं प्राप्नोति सोऽग्निरभिहतः सन्मारुतं वायुं प्रयुंक्ते प्रेरयति। मारुतो वायुरुरसि वक्षसि चरन्मंद्रं गंभीरं स्वरमुत्पादयति'मंद्रस्तु गंभीरे' इत्यमरः। प्रातःसवनेन सह योगोऽस्येति प्रातस्सवनयोगस्तम्। तथा च श्रुयज्ञः 'मंद्रया वाचा प्रातःसवनम्' इति। गायत्रं छन्दोऽस्याश्रयः॥ एतेन गायत्रीछंदोपि तत एव जातमिति ध्वनितम्। कंठ इति। अत्र मारुतः सवनं छंदस्स्वरं चरन्नित्यनुवर्त्तते। कंठे चरन् वायुर्मध्यमं स्वरं जनयति मध्यंदिनं युनक्तीति माध्यंदिनं सवनभाजं त्रिष्टुप्छंदोनुगामिनम्। तारमिति। तृतीयसवनभाजं तारं स्वरं मूर्ध्नि चरन्वायुर्जनयति जागतं छंदोनुगच्छतीति जागतानुगस्तम्। शीर्षं छंदसीति। शिरश्शब्दस्य शीर्षादेशस्तत्र भवं शीर्षण्यम्। स वायुरुदीर्ण ऊर्द्ध्वगतो मूर्द्धानं यावदुपरितनां गतिमलभमानः शिरःकपालेनावष्टब्धत्वात्पुनः प्रत्यावृत्य वक्त्रमेवापद्य वर्णान् जनयत्युत्पादयति। पुनर्मारुतग्रहणं स्पष्टार्थम्। तेषां वर्णानां जन्यमानानां विभागो विवेकः पञ्चधा पंचप्रकारः स्मृतः। कैर्हेतुभिः पञ्चधा तत्राह। स्वरत इत्यादि। स्वरस्थानेवेदतन्व्याख्यास्यामः। वर्णज्ञातारः पूर्वे मुनय इत्येवं प्राहुस्तं वर्णानां पञ्चधा विवेकं निपुणं स्फुटमुच्यमानं हे श्रोतारः यूयं

निबोधत शृणुत । अत्र किञ्चिदुच्यते बालव्युत्पत्त्यर्थम् । ननु सर्वमेवैतदनुपपन्नम् । कथम् । आत्मा बुद्ध्या सहार्थान्समर्थ्य मनो युंक्ते इति व्याख्यातम् । आत्मनश्च विनियोजकभावो नोपपद्यते अकर्तृत्वात्तस्य । तथा च श्रुतिः 'असंगो ह्ययं पुरुषः' इति, 'अस्थूलमनण्वह्रस्वम्' इत्यादिका च । भगवता चैवमात्मस्वरूपं व्याख्यातम् । आत्मनश्च नियोजकभावे शरीरेंद्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्त इति शरीरादिव्यतिरिक्त आत्मा मनो युंक्ते इत्येतदनुपपन्नम् । उच्यते । अयमात्मा समर्थ्यार्थान्मनो युंक्ते इत्येतत् क्षेत्रज्ञाभिप्रायं क्षेत्रज्ञस्यैतदेव स्वरूपं यन्नियोजकत्वम् । तथा च मनुः 'योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ॥ यः करोतीति कर्माणि स भूतात्मेत्युच्यते बुधैः ॥ जीवसंज्ञोन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् । येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च कर्मसु ॥ तावुभौ भूतसंपृक्तौ महाक्षेत्रज्ञ एव च ॥ उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं संव्याप्य तिष्ठति ॥' इति संव्याप्येति परमात्मानमाहुः । तथा च व्यासः- 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः' ॥ ननु यद्यात्मा बुद्ध्या समर्थ्यार्थानित्युदाहृतो यो नित्यःक्षेत्रज्ञ एवात्रात्माभिप्रेतो भवेत्ततः क्षेत्रज्ञ एवात्मशब्दस्य चरितार्थत्वात् शरीरेंद्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तत्वं कतरस्माच्छब्दात्त्वया वर्णितं किमर्थं च । उच्यते । आत्मा बुद्ध्येत्यत्र द्वावप्यात्मानौ तौ क्षेत्रज्ञपरमात्माभिधेयरूपावभिप्रेतौ तंत्रेणोच्चारितौ। तंत्रेणोच्चारणं सूत्राणामलंकारः । एवं चेत्किमर्थं परमात्मनो वर्णनिमित्तत्वं यदुक्तं तत्रोच्यते । अपवर्गसाधनोपायत्वाच्छिक्षायाः अपवर्गस्य चायमेवोपायः शरीरादिव्यतिरिक्तस्य परमात्मनो बोधः । अनवबोधस्य तु बुद्ध्या-

दिभिरैक्यं भवति किं तदपवर्गसाधनं यस्य शिक्षोपकारे वर्त्तते। उच्यते । वेदाश्च यज्ञाश्च । तथा च श्रुतिः । ' तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषंति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन च ' इति । वेदानुवचनं यज्ञगतमंत्रांगत्वात्सम्यग्वर्णोच्चारणेन यस्मान्मोक्षमवाप्नोति । वक्ष्यति च 'सुखमतुलं च' अतुलं सुखं मोक्ष एव भवति । 'स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः । इति वर्णविदः प्राहुर्निर्णयं तं निबोधत ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । ' इति। अलमतिप्रसंगेन प्रकृतमनुसरामः । उदात्तश्चेति । स्वरतः कालत इत्येतौ द्वौ हेतू श्लोके विवृणोति । स्वर उदात्तादिः कालो मात्राप्रभृतित्रिमात्रपर्यंतः।उदात्त इत्युपरिष्टात्परिगृहीतः।अनुदात्तस्तद्विपरीतः।अधस्ताद्गृहीतइत्यर्थः।स्वरितइति न स्वरांतरं स्वरतीतिस्वरितः।आक्षेपनिष्पाद्यो य उदात्तानुदात्तविकारः।तथा च नारदः । 'उच्चादुच्चतरं नास्ति नीचान्नीचतरं तथा । त्रैस्वर्ये स्वरसंज्ञायां किं स्थानं स्वर उच्यते ॥ उच्चनीचस्थयोर्मध्ये साधारण इति श्रुतिः । तं स्वरं स्वरसंज्ञायां प्रतिजानंति शैक्षिकाः ॥' स्वरास्त्रय इति । त्रय एव ऋग्यजुर्विषयाः। पञ्च सप्त च सामसु । ह्रस्व एकमात्रो दीर्घो द्विमात्रः प्लुतस्त्रिमात्रः । 'निमेषकाला मात्रा स्यात्'इत्योदव्रजिः। तथा च नारदः । 'निमेषकाला मात्रा स्याद्विद्युत्कालेति चापरा' इतिशब्दः प्रकारार्थः । अनेन प्रकारेण कालतो हेतोः स्वरतश्च विषयविभागनियमः । तथा च नारदः।'स्वर उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित एव च। व्यंजनान्यनुवर्त्तंते यत्र तिष्ठति स स्वरः'इति।'ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि '॥११॥ व्याख्यानमेतत् ।'उदात्ते निषादगांधारावनुदात्त ऋषभधैवतौ । स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरःकण्ठःशिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्ता-

ा नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥ ओभावश्चविवृत्तिश्च शपसा
फ एव च। जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥
द्योभावप्रसन्धानमुकारादि परं पदम्। स्वरान्तं तादृशं विद्याद्य-
न्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥१५॥ हकारं पञ्चमैर्युक्तमंतस्थाभिश्च संयुतम्।
ोरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ १६ ॥ स्पष्टार्थाः ॥
ण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू। स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुर-
। दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥ १७ ॥ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो
न्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः। ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्या ओऔ क-
ोष्ठजौ स्मृतौ ॥ १८ ॥ अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य ऐकारौकारयोर्भ-
ॄ। ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १९ ॥ संवृतं
त्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम्। घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा
ृताः स्मृताः ॥२०॥ स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम्।
भ्योऽपि विवृतावेङो ताभ्यामैचौ तथैव च ॥ अनुस्वारयमानां
नासिका स्थानमुच्यते। अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभा-
नः ॥ २२ ॥ स्थानत इति यदुक्तं तदाह। कण्ठ्यावितिं। स्थानं
ञादि। अहावकारहकारौ।कण्ठ्यौ कण्ठतो जातौ।इचुयेति।इकार-
चवर्गश्च यकारशकारौ च एते तालव्यास्तालुतो जाताः।
त्युकारानुबंधो वर्गं ज्ञापयति वर्गादावन्यत्रापि कु चु टु तु पु इ-
वमादिषु। तथा च पाणिनिः। 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः'
ा। औदव्रजिरपि। 'स्पर्शवर्गस्य स्पर्शग्रहणे च ज्ञेयं वर्गस्य
ृणं स्थानेष्वित्यधिकारः' इति। उकारः पवर्गश्च ओष्ठाभ्यां जा-
। ऋकारः टवर्गश्च रेफषकारौ च मूर्द्धन्या मूर्द्धजा भवेयुः।
कारस्तवर्गश्च लकारसकारौ च दन्त्या दन्तोद्भवाः ॥ १७ ॥
र्गस्तु जिह्वामूले जातः। प्रोक्तो विज्ञैः। वकारो दन्तेभ्य
ष्ठाभ्याञ्च जातः। एकार ऐकारश्च कंठतस्तालुतश्च जातौ।

ओकार औकारश्च कंठोष्ठाभ्यां जातौ ॥ १८ ॥ एकारस्य ओकारस्य च सवर्णग्राहकत्वादेकारस्य ओकारस्य चैतेषां चतुर्णां संध्यक्षराणां सम्बन्धिनी अर्द्धमात्रा कण्ठ्या कंठजा भवतीत्यर्थः अध्यर्द्धास्ताल्वोष्टस्थाना इति ॥ १९ ॥ स्पष्टार्थौ ॥ २० ॥ २१ ॥ अयोगेति । अनुस्वारो विसर्गश्च ≍क≍पौ च इति चत्वारोऽयोगवाहाः । तथा चोदव्रजिः । 'अयोगवाहा अः इति विसर्जनीयः ≍क इति जिह्वामूलीयः ≍प ≍फइत्युपध्मानीयः अंइत्यनुस्वारः नासिक्यः । न विद्यते योगः संयोगो वर्णांतरेण येषां तेऽयोगवाहास्ते चाश्रयस्य ककारादेः स्थानं भाजितुं शीलं येषां त आश्रयस्थानभाजिनः । अन्ये तु यमानप्ययोगवाहान्मन्यंते तेषां मतेऽयोगवाहशब्दः अश्वसमितावयवो रूढिशब्दोऽश्ववर्णवद्वेदितव्यः।अनुस्वारस्वरूपमाह।'अनुस्वारप्रकृतिस्तु पाणिनिनैव कथिता 'मोनुस्वारः' इति ॥२२॥ मूलम्॥'अलाबुवीणानिर्घोषो दंतमूल्यः स्वरानुगः। अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शपसेषु च ॥२३॥ अलाबुःतुंबी अलाबुयुक्तवीणाया निर्घोष इव शब्दो यस्य सोऽलाबुवीणानिर्घोषः स्थानं दन्तमूलं तत्र भवो दन्तमूल्यः।स्वरानकारादीननुगच्छत्यनुभवतीति स्वरानुगः।हकाररेफयोः शपसेषु च सदा भवति। तथा च नारदः । 'आपद्यते मकारो रेफोष्मसु प्रत्ययेष्वनुस्वारम् । यवलेषु परसवर्णं स्पर्शेषु चोत्तमायतिम्' इति । 'अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कंठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च' इतीमं श्लोकमनुवादरूपं केचित्पठंति ॥ २३ ॥ 'अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये । द्विरोष्ठौ तु विगृह्णीयाद्यत्रौकारवकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्राँ इत्याभिभाषते । एवं रंगाः

योक्तव्याः खे अराँ इव खेदया ॥ २६ ॥ रंगवर्णान्प्रयुंजीरन्नोग्र से-
पूर्वमक्षरम्। दीर्घस्वरं प्रयुंजीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥
ृदये चैकमात्रस्तु अर्द्धमात्रस्तु मूर्द्धनि। नासिकायां तथाऽर्द्ध च
गस्यैवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्येन समनु-
वरम्। मार्दवं च द्विमात्रं च धन्वाँ इति निदर्शनम् ॥ २९ ॥
ध्ये तु कंपयेत्कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत्। सरंगं कंपयेत्कंपं
थंवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न
पीडिताः। सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ ॥ गीती
ग्री शिरःकंपी तथा लिखितपाठकः। अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च प-
ते पाठकाधमाः ॥ ३२ ॥ माधुर्य्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सु-
रः। धैर्यं लयसमर्थश्च पडेते पाठका गुणाः ॥ ३३ ॥ शंकितं
तिमुद्धुष्टमव्यक्तमनुनासिकम्। काकस्वरं शिरसिगं तथा स्थानवि-
र्जितम् ॥ ३४ ॥ उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलंबितं गद्गदितं
गीतम्। निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुना-
सम् ॥ ३५ ॥ प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतो-
मेन। माध्यंदिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन ॥३६॥
रं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम्। मयूर-
ाम्युभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥ ३७ ॥
चोऽस्पृष्टा यणस्त्वीपन्नेमस्पृष्टाः शरः स्मृताः। शेषाः स्पृष्टा
ः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥ अस्यार्थः। स्वरतः
लतः स्थानतो वर्णानां भेदः कथितः। अधुना प्रयत्नतो भेदः
्यते। प्रकर्षेण यत्नो वर्णोच्चारणे प्रत्यस्पृष्टादिभिस्स प्रयत्नः।
र्जेति प्रत्याहारग्रहणम्। अइउऋऌएऐओऔएतेऽस्पृष्टाः। यणो
लवा एते ईपत्स्पृष्टाः। शरिति प्रत्याहारग्रहणम्। शषस एते
स्पृष्टा अर्द्धस्पृष्टा इत्यर्थः। शेषा हृदः। हलूं प्रत्याहारः

हकारादारभ्यालकरात्। उक्तादन्यः शेषः । अनुप्रदानं स्वस्थानादिकं घोषादि अनु प्रकंपेण दीयते इत्यनुप्रदानम्, 'द्वौ नादानुप्रदानौ' इत्यौदव्रजिः॥३८॥ ञमोऽनुनासिकानह्रौ नादिनोह झषः स्मृताः। ईषन्नादा यण्जसः श्वासिनश्च खफादयः ॥ ३९ ॥ अनुप्रदानतो हतोर्वर्णानां भेदं शृणु। ञमिति प्रत्याहारः ञमङणनम्। अनुनासिका इति स्वस्थानैरधिकाराःअनुपाठात्। नासिकामनुभवतीत्यनुनासिकम् । ञमङणनमोऽनुनासिकानिमान् जानीयात्। तथा च पाणिनिः। 'मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः'। अह्राविति। अकारो रेफश्च हकारो झभघढधष् एते अनुनासिका अमावपि संतौ रेफहकारौ नेति व्याख्यातं पाठद्वयात्।अह्रादयो नादोऽस्त्येषां नादिनःस्मृताः।क्वचिदमोऽनुनासिकानह्राविति पाठः।तत्राम्प्रत्याहरः अइउण् ऋलृक् एओङ् ऐऔच् हयवरट् लण् यमङणनम् एते। अमां हकाररेफवर्जितानां विकल्पेनानुनासिकत्वं ञमान्तु नित्यम्। तथा च शौनकः। 'सचादयो या विहिता विवृत्तयः प्लुतोपधांता अनुनासिकोपधा' इति। तथा।उकाश्चेति करणे युक्तः पृक्तो द्राघितः शाकलेनेति। अकाररेफयोः प्रथमे पाठे नादित्वं द्वितीयपाठे हकाररेफयोरनुनासिकत्वप्रतिषेधः । ईषन्नादा मनागुनादा यणः कथिता जशो जबगडदश् एते चेति।खफादयः खफछठथा एते श्वासोऽस्त्येषामिति श्वासिनः श्वासो घोषाणां तृतीयात् प्रथमानामघोषाश्चतुर्थानां युग्मासोष्मणामित्यौदव्रजिः । ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोधामेतत्प्रचक्षते। दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि। चरः चटतपु,कपयु, शषसर् एतन्नामकानीषच्छ्वासाञ्जानीयात् गोर्वाचो धाम [illegible]शास्त्रानुपूर्व्यामितिय उक्ताः। अथ [illegible] 'अल्पप्राणो विवारश्च श्वासोऽघोषस्त-
आद्यानां वर्गवर्णानां प्रयत्नः समुदाहृतः ॥ १ ॥

ंद्वितीयवर्णास्तु≍क≍पाभ्यां सविसर्गकाः । श्वासाघोष-
वाराख्यमहाप्राणप्रयत्नकाः ॥ २ ॥ घोषसंवारनादाल्पप्राणा
ंतृतीयकाः ॥ घोषसंवारनादाख्यमहाप्राणप्रयत्नकाः ॥ ३ ॥
ानुस्वारचतुर्थास्तु वर्णा वर्गेषु कीर्तिताः ॥ महाप्राणं
ना प्रोक्ता अल्पप्राणाधिकास्तथा ॥ ४ ॥ वर्णपंचमवर्णास्तु
ापसंवारनादकाः ॥ यमयोवावसानास्तु वर्णाः प्रोक्ता
चक्षणैः ॥ ५ ॥ घोषसंवारनादाल्पप्राणकाः सुगमोक्तिभिः ॥ सा:
ः सान्तमादाय महाप्राणाधिकास्तथा ॥६॥ विवाराघोषश्वासा-
प्रयत्नाः परिकीर्तिताः ॥ घोषसंवारनादाख्यमहाप्राणास्तथैव
॥ ७ ॥ हकारस्य तु विज्ञेयाः प्रयत्नाः शब्दवित्तमैः ॥ यंत्रचतु-

यचछटठतथपफ्तसरसहशयमाः ≍ क ≍ सर्गाःशषसाः१६एतेश्वासाघोषविवाराः	ङगढ घजनटडणतदनपबमएतरसहशषमाः घरलवा एते २९ ऽल्पप्राणाः
घढ अङ्गझडढणदधनबभमप्तसरसहशष घरलवाः ३१ घोषसंवारनादाः	खघछझठढथधफभपतरसहशषमाअनुस्वार विसर्ग≍क≍प शषसहाः२८ एतेमहाप्राणाः

प्रयत्नाः	विवाराघोषश्वासाल्पप्राणाः	विवाराश्वासघोषमहाप्राणाः		संवारनादघोषाल्पप्राणाः उदात्तानुदात्तस्वरिताः		संवारनादघोषमहाप्राणाः	
राणि	कचटतप	खछठथफ	शषस	गजडदब ङञणनम	अइउऋ लृएऐ यरल ओऔ व	घझढधभ	ह
भ्यंतरप्रयत्नाः	स्पृष्टः		ईषद्विवृतः	स्पृष्टः	संवृतः, विवृ ईष ह्रस्वः तः स्पृष्टः	स्पृष्टः	ईषद्विवृ

: चात्र लेख्यम् ।'छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोय पठ्यते ।
ोतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥ शिक्षा घ्राणं
वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥ तस्मात्सांगमधीत्यैव ब्रह्मलोके
ीयते ॥ ४२ ॥ उदात्तमाख्याति वृषोंगुलीनां प्रदेशिनीमूल-
विष्टमूर्धा ॥ उपांत्यमध्ये स्वरितं द्रुतं च कनिष्ठिकायामनुदा:
ंव ॥ ४३ ॥ उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं

निहतं तु कनिष्टिक्यां स्वरितोपकनिष्टिकाम् ॥ ४ ॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः। स्वरितः कर्णमूले तु नासाग्रे प्रचयः स्मृतः ॥ उदात्तं भुवि पातव्यं प्रचं नासाग्रमेवच । हृत्प्रदेशेऽनुदात्तं तु तिर्यग्जात्यादिरीरितः ॥अधो रक्तोऽनुदात्तः स्यादुदात्तोऽताम्र ईरितः । उपरिरक्तास्तिरोरक्तो वा स्वरितश्च कीर्त्तितः ॥ स्वरितपरा अताम्राः प्रचयाः परिकीर्तिताः । एकपदे नीचपूर्वोऽपूर्वो व्राच्यवान्यतरयुक्तो जात्यः॥ जात्ये तु पितृदानवद्धस्तम् । अंतोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तनीचस्वरितम् । मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमितिनवपदशय्या ॥४५॥ अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां।स्वर्बृहस्पतिरिंद्राबृहस्पती ।अग्निरित्यंतोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं वइत्यनुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितं हविषां मध्योदात्तं स्वरितिस्वरितं बृहस्पतिरिति द्व्युदात्तमिंद्राबृहस्पतीतित्र्युदात्तम्। अनुदात्तो हृदि ज्ञेयोमूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः ॥ स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥ ४६ ॥ चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रञ्चैव वायसः ॥ शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्द्धमात्रकम् ॥ ४७ ॥ कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम्॥ न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥ ४८ ॥ सुतीर्थादागतंव्यक्तंसाम्नायंसुव्यवस्थितम् ॥ सुस्वरेणसुवक्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ४७ ॥ मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह॥स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्तियथेंद्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ५० ॥ अवक्षरमनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् ॥ अक्षताः शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥ ५१ ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ॥ ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ५२ ॥ हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ॥ ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५३ ॥ शंकरः शांकरीं प्रादादाक्षीपुत्राय धीमते ॥

ाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥ ५४ ॥ येना-
ारसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ॥ कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं त-
में पाणिनये नमः ॥५५ ॥ येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्द-
ारिभिः ॥ तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५६ ॥
नयनमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतः सदा द्विजः ॥ स
वति धनधान्यकीर्त्तिमान्सुखमतुलं च समश्नुते दिवीति दिवीति '
ति पाणिनीयशिक्षा । शंकरः शिवः शांकरीं सुखकरीं विद्यां दाक्षी
म्नी ऋषिकन्या तस्याः पुत्राय बुद्धिमते । नन्वप्रकृतं पाणिनि-
मस्करणं किमर्थम् । उच्यते । अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषदित्या-
ना प्रत्याहाराः शिक्षाग्रथिताः प्रत्याहाराश्च पाणिनिना शंकरा-
धिगम्य व्याकरणं शिष्योपकाराय प्रोक्तं स्वप्रत्याहाराल्लोके प्र-
र्त्तितास्तदर्था स्तुतिः ॥ १ ॥ त्रिनयनमुखान्निस्सृता यथा गुहा-
ः सिंहस्तेन नेयं कृतेत्यर्थः । सदातनत्वात् । अतुलं मोक्षाख्यं
खं स्वर्गादेः सुखस्य परिमितकालत्वेन तुलितत्वादित्यर्थः ।अत्र
र्णसमाम्नाये श्रीनन्दिकेशेन सर्वविश्वोत्पत्तिस्थितिसंहृतिकारण-
त्वानासुद्भवः पञ्चिंशतिकारिका रूपेणपतंजलिव्याघ्रपादव
ाष्टादिभ्यः प्रतिपादितो यथा तथोच्यतेऽधुना । तथा हि इह
लु सकललोकेशनायकः परमशिवः सनकसनंदनसनातनसन-
कुमारनंदिकेशपतंजलिव्याघ्रपादवसिष्ठादीञ्श्रोद्धर्त्तुकामोढक्कानिना
व्याजेन चतुर्दशसूत्रात्मकं तत्त्वमुपदिदेश तदनु ते सर्वे मु-
न्द्रवर्यां ऊचुः । चिरमुपास्ति कृतवतामस्माकं श्रीशिवश्चतु
शसूत्रात्मकं तत्वमुपदिदेशैतत्सूत्रजालस्य तत्त्वार्थं श्रीशिवप-
नुग्रहेण श्रीनंदिकेश एव ज्ञातुं समर्थोऽत एनमेव वयं पृच्छाम
ते । एवं परामृश्य श्रीनंदकेशं प्रणिपत्य ते तत्तत्त्वं पप्रच्छुः ।
च पञ्चविंशतिकारिकाभिस्तेभ्य उपदेष्टुकाम इदमाचष्ट ।'नृत्या-

वसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ॥ उद्धर्त्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥१॥ ' नटराजराजः विश्वरूपविलासवैचित्र्यचमत्कारप्रवीणत्वस्य वागाद्यगोचरत्वेन तत्प्रकाशकत्वान्नटराजराजः तांडवादिविलासवैचित्र्यचमत्कारप्रवीणत्वस्य त्वन्यत्र नटादावपि सत्त्वात् । स स्वात्मज्ञापनाय ढक्कानिनादव्याजेन सनकादीनुद्धर्तुकामोऽयं नवपञ्चवारं स्वांतर्गतात्मतत्वं प्रकटयितुं तदवसाने ढक्कां ननाद । अहं तदेतद्धितताननिनादोद्भूतवर्णाद्यात्मकमाद्यमतिरहस्यं मातृकारूपेण सनातनमपि शब्दशास्त्रप्रवृत्तये किंचिद्वैलक्षण्येन श्रीशिवेनोक्तं शिवसूत्रजालं शिवसंबंधिसूत्रसमूहं कल्याणरूपसूत्रसमूहं वा विमृशे विचार्य स्फुटीकरोमि विमर्शे इति छांदसप्रयोगः ॥ १ ॥ अनुबन्धाः पाणिन्याद्युद्देश्यका एवेत्याह । ' अत्र सर्वत्र सूत्रेषु ह्यंत्यवर्णचतुर्दशम् ॥ धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये॥२॥ अत्र'एषु सर्वत्र सर्वेषु अंत्यं वर्ण'इत्यपि पाठः। उभयथापि बहुव्रीहिकर्दवमन्यपदार्थः समासांतः । धात्वर्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् तथा चोक्तमिंद्रेण'अंत्यवर्णसमुद्भूता धातवः परिकीर्तिताः' इति ॥ २ ॥ तत्राद्येन सूत्रेण सर्ववर्णानां समस्तभुवनानां च समुद्भवरूपं स्वात्मतत्वमुपदिष्टमित्याह।'अकारो ब्रह्मरूपः स्यान्निर्गुणः सर्ववस्तुषु ॥ चित्कलाभि समाश्रित्य जगद्रूपी उणीश्वरः ॥३० ॥ अनेन अः परमेश्वरो निर्गुणः इ मायामाश्रित्य उव्यापकः सगुणः ण् ईश्वरः आसीदिति सूत्रार्थः सूचितः । सर्ववस्तुषु परापश्यंतिमध्यमावैखर्य्यादिषु चित्कलामाश्रित्येत्यत्र गायत्रीमीं पद्मानीमीतिवदीकारो बोध्यः। तत्र सूत्रे ईकारस्तु त्रिनेत्रेण नोदितः ढकारेण प्रकटीक्रियते 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः' इतिसूत्रस्थेनेति।अत्रप्रमाणम् 'असद्वा इदमग्रआसीत्, ततो वै सदजायत' इति श्रुतिरेव। असदव्याकृतरूपं ब्रह्म वै निश्चितमग्रे सृष्टेः प्रागिद-

कारऱूपाक्षरात्मकमासीत् । ततोक्षरादसतो वै सत्सगुणमजायत
ातमिति तदर्थः । श्रीगीतोपनिषत्स्वापि 'अक्षराणामकारोस्मि'
ति ॥ ३ ॥ अतएवाह । ' अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः
रमेश्वरः ॥ आद्यमंत्येन संयोगादहमित्येव जायते ॥ ४ ॥ '
आदिरंत्येन सहेता' इत्यादिप्रत्याहारसूत्राद्यप्यनेनाऽसूचि । आ
्रकारः अंत्यो हकारः अकारादिसकारांताः सर्वे वर्णाः परमात्म-
एव भवंतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ सर्वं परात्मकं पूर्वं ज्ञप्तिमात्रमिदं
गत् ॥ ज्ञप्तेर्बभूव पश्यंती मध्यमा वाक् ततः स्मृता ॥ ५ ॥
ऽ विशुद्धिचक्राख्ये वैखरी सा मता ततः ॥ सृष्ट्याविर्भावमा-
यात्मं मध्यमा वाक्समायुतम् ॥ ६ ॥ ईश्वर एवानादिजीवोपाध्या-
श्रितकर्मप्रेरितप्राणव्यापारान्तरं नाभौ पराख्यं मायया परिणाम-
पेत्य हृदि पश्यंत्याख्यमुपेत्य विशुद्धिचक्रे मध्यमाख्यमुपेत्य
श्वाद्यक्रे वैखर्य्याख्यमवाप्य वेदादिरूपो भवतीत्यर्थः । श्रुतिर-
ि 'वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे' इति सूक्ष्मा वागेव विश्वाकारेण
वर्त्तते परिणमते वेति तदर्थः । श्रुत्यंतरमपि 'वाचेव विश्वं बहु-
ूपनिबद्धं तदेतदेकं विभज्योपभुङ्क्ते ' इति । अतात्त्विकोऽन्यथा-
ावो विवर्तो रज्जुभुजंगवत् । तात्त्विकोऽन्यथाभावो हि परिणामो
द्घटकनककुंडलादिवत् । उभयरूपेण कथनं तु वेदांतसां-
्यरूपमतद्वयाभिप्रायेण । सांख्यस्य पक्षः परिणामवादो वेदांतप-
स्तु विवर्त्तवाद इति संक्षेपशारीरिकोक्तेः । अत्र सर्ववर्णसंभवका-
ः 'अइउऋऌ' इति वर्णपंचकमेव सर्वेषामेकोनपंचाशदक्षराणां
तपञ्चकानां पञ्चवर्गाणां क्रमेण योनिः । तत्र ह्रस्वदीर्घभेदाद्वि-
धम् । प्लुतस्य पाश्चात्यादनादित्वं नास्तीति । एतत्सर्वं मातृका-
याख्याने श्रीभगवदुद्धवसंवादादिना विशदीकरिष्याम इति ॥ ६ ॥
वंत्रेकारस्य स्वातंत्र्यमाह द्वाभ्याम् । अकारं सन्निधीकृत्य जग-

तां कारणत्वतः। इकारः सर्ववर्णानां शक्तित्वात्कारणं मतम् ॥ ७ ॥ जगत्स्रष्टुमभूद्वाञ्छा यदा ह्यस्य तदाभवत् ॥ कामबीजमिति प्राहुर्मुनयो वेदपारगाः ॥ ८ ॥ अक्षरार्थः स्पष्ट एव कामबीजस्वरूपं तंत्रांतरे। 'स्वप्रकाशपरमात्मवस्तुनो दृश्यमानजगतः सिसृक्षया॥ कामतः पराशिवप्रवेशनं कामबीजमिदमेव निश्चितम्' इति।'बीजं बिंदुद्वयारूढं सार्द्धं योनिस्वरूपकम् ॥ महाकामकलारूपमात्मानं चिंतयेत्प्रिये' इति श्रीरुद्रेणोमां प्रत्युक्तम् ॥ ८ ॥ उक्तमेव द्रढयति 'अकारो ज्ञप्तिमात्रः स्यादिकारश्च कला मता। उकारो विष्णुरित्याहुर्व्यापकत्वान्महेश्वरः ॥ ९ ॥' उकार इति उर्व्यापकत्वेनेश्वरवाचीत्यर्थंके उणीश्वर इत्यत्रोति भावः।ननु सर्ववेदान्तेषु परमेश्वर एक इति निश्चितत्वात् मायायां चित्कलामाश्रित्य जगद्रूपोऽभूदित्युक्तेरद्वैतहानिःस्यादित्याशंक्याह। 'ऋलृऋसर्वेश्वरो मायां मनोवृत्तिमदर्शयत् ॥ तामेव वृत्तिमाश्रित्य जगद्रूपमजीजनत् ॥ १० ॥' ऋपरमेश्वरः स्वमायाख्यां मनोवृत्तिमदर्शयत् तामेवाश्रित्य स्वेच्छया जगज्जनयामासेत्यर्थः। ऋपरमेश्वरइत्यत्र 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिंगलम्' इति श्रुतिः प्रमाणम्। ऋतमिह तपर इत्युदित्त्वात्। ऋकारार्थमेव परं ब्रह्मेत्यर्थः 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इतिश्रुत्यन्तरम् श्रीतंत्रेऽपि 'मम चाभून्मनोरूपं लृकारः परमेश्वरि' इति ऋलृवर्णौ यथा तादात्म्यमापन्नो संध्यादिकार्यं कुर्वतस्तथा मायेशावपि जगत्कार्यं कुरुत इति भावः ॥ १० ॥ तादात्म्यमेवाह 'वृत्तिवृत्तिमतोरत्र भेदलेशो न विद्यते। चंद्रचंद्रिकयोर्यद्वद्यथा वागर्थयोरिव ॥ ११ ॥' इवेह पादपूरणे। अत्र प्रकृते भेदलेशो नास्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ 'स्वेच्छया स्वस्य चिच्छक्तौ विश्वमुन्मीलयत्यसौ ॥ वर्णानां मध्यमं क्लीबमृकारार्णद्वयं विदुः ॥ १२ ॥' असौ परमात्मा स्वेच्छया स्वशक्तौ स्वचिच्छक्तौ चिदाभा-

मायायां निमित्तभूतायां विश्वं जनयति । 'मम
तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम्'इति श्रीमुखोक्तेः । कथं
र्वः ॥ १२ ॥ ननु जन्यजनकभावेऽद्वैतहानिः स्या-
यां 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्'इति श्रुतिमाश्रित्याह ।
एओङ् मायेश्वरात्मैक्यविज्ञानं सर्ववस्तुषु ॥ साक्षित्वात्सर्व-
स एक इति निश्चितम् '॥ १३ ॥ जन्यजनकत्वं
स्वस्यैव तत्तद्रूपेण विवर्त्तनादितिनाद्वैतहानिः । अकारो
यां निष्पन्नप्रणवरूपेणोंकारेण सगुणनिर्गुणयोरैक्ये
धिते तेनैव दृष्टान्तेन सर्वत्रैक्यबुद्धौ द्वैतनाशो ध्वनितः । सम-
ष्टिभेदेन पूर्ववर्णयुतद्वितीयस्य तद्युततृतीयस्य च समन्वयबो-
सूत्रम् । अकारात्मकः ईमायायुक्तः सन् स एकरूपः स
ओङ् अनुज्ञानरूपः प्रज्ञानात्मना सर्ववस्तूनामेकत्वादद्वैतोपप
नानात्वम् । जन्यजनकत्वं च स्वयं प्रविश्य तत्तद्रूपेण वर्तत
: । वटबीजन्यायेन च पूर्वसूत्रद्वयजनितं वर्णपञ्चकमेव स-
जगत्कारणमिति प्रागुक्तमुत्तरसूत्राणामपि तस्मादेव संभवः
भेदेषु पूर्ववर्णयुतद्वितीयस्य तद्युततृतीयस्य च सं-
नकमिदं सूत्रं समन्वयबोधकमप्येकत्वेनोक्तं सर्ववेदसंमतं
। तथा हि सनकदक्षिणामूर्त्तिसंवादे महावाक्यविवरणे 'शृणुत्वं
चतुर्णामपि साम्यता । देवानाञ्च महाभाग चतु-
रुच्यते ॥ ब्रह्मशब्देन यद्वस्तु तत्प्रज्ञानमिहोच्यते ।
ब्रह्म यस्माद्धि तस्माद्ब्रह्माऽस्म्यहं ततः ॥ यतो जीवोऽपि
ततस्तत्त्वमसीति वै । अन्यस्य वारणार्थाय ह्ययमात्मेत्यथर्व
'॥ इति ॥ १३ ॥ ननु स्वात्ममूर्त्तस्य परमेश्वरस्य कथं
तत्राह ' ऐऔच् ब्रह्मस्वरूपः सञ्जगत्स्वांतर्गतं
: ॥ इच्छया विस्तरं कर्तुमाविरासीन्महामुनिः ॥ १४ ॥ ' ततः

ईक्षणानंतरं स्वांतर्गतं स्वस्मिन्सूक्ष्मरूपेण स्थितं जगद्विस्तारयितुमिच्छुः ऐआदिशक्तियुतः अकाराक्षरः पूर्वगताकारेकारे दीर्घयोगस्यैव ऐकारत्वमेकत्वं च सम्यग्ज्ञानस्वरूपः परमेश्वरो यः पूर्वसूत्रगतः स एव अकारदीर्घौकारदीर्घस्यैव योगे औकारत्वं यः प्रज्ञानात्मा मायाशबलितः स औकारः य आऊ इति॥१४॥एवं शिवादिप्रकृत्यंतानां चतुर्दशतत्त्वानामुद्भवं वर्णयित्वा पंचभूताद्युद्भवमग्रिमसूत्रस्य वर्णैराह । 'भूतपंचकमेतस्माद्धयवरमहेश्वरात्॥ व्योमवाय्वम्बुवह्न्याख्यभूतान्यासीत्स एव हि ॥१५॥ 'हयवररूपान्महेश्वरात् सएवपरमेश्वरएव॥१५॥ 'हकाराद्व्योमसंज्ञश्च यकाराद्वायुरुच्यते ॥ रकाराद्वह्निस्तोयं तु वकारादिति शैववाक् ॥ १६ ॥' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापः' इतिश्रुतेरेतस्मात्परमेश्वराद्भूतपंचकमाकाशादिप्रपंचकारणमासीदिति॥१६॥नन्वस्मिन्सूत्रे भूतपंचकमासीदित्युक्तंतत्राकाशादि चतुष्टयमेवोक्तं न पृथ्वीति तत्राह । 'आधारभूतं भूतानामन्नादीनां च कारणम् ॥ अन्नाद्रेतस्ततो जीवः कारणत्वाल्लणीरितम् ॥ १७ ॥'भूतानामुद्भिज्जस्वेदजजरायुजांडजानां प्रधानकारणत्वादाधारभूतंपृथ्वीति लकारेणोच्यते ॥ १७ ॥ पुनस्तन्मात्रोत्पत्तिक्रममाह 'शब्दस्पर्शौ रूपरसगंधाश्च नमङणनम् ॥ व्योमादीनां गुणा एते जानीयात्सर्ववस्तुषु ॥१८॥ 'पञ्चवर्गान्तिमवर्णा गुणास्ते च पांचभौतिकवस्तुमात्रे वर्तंति भावः ॥ १८ ॥ द्वाभ्यां कर्मेंद्रियोत्पत्तिमाह । 'वाक्पाणी च झभञासीद्विराड्रूपचिदात्मनः ॥ सर्वं मंत्रेषु सिद्धिं स्यादागतो न विद्यते ॥ १९ ॥ वर्गाणां तुर्यवर्णा ये कर्मेन्द्रियमया हि ते ॥ घढधष सर्वभूतानां पादपायुपस्थकाः' ॥ २० ॥ ' मुख्यताद्धढांदुकः । अन्यदस्पष्टम् ॥१९॥२०॥ ज्ञानेंद्रियाण्येवाह । 'श्रोत्रत्वङ्नयनघ्राणजिह्वाधीन्द्रियपंचकम् ॥ सर्वेषा-

पि जंतूनामीरितं जबगडदशू ॥ २१ ॥ ' ' वर्गाणां मध्यमा वर्णा .नेंद्रियगणः स्मृतः ' इति मंत्रशास्त्रात् एतेभ्य एव सर्वेषां ज्ञानें- .यगणोद्भव इति ज्ञेयमेवं पूर्वत्रापि ॥ २१॥ प्राणादिपंचको- .वमाह । ' प्राणादिपंचकं चैव मनो बुद्धिरहंकृतिः ॥ बभूव का- णत्वेन खफछठथचटतव् ॥ २२ ॥ वर्गद्वितीयवर्णोत्थाः प्राणाद्याः च वायवः ॥ मध्यवर्गत्रयाज्जाता अन्तःकरणवृत्तयः ॥ २३ ॥ ' पद्यार्थद्वयमेतत् । अथ सर्वप्राणिकारणत्वेनाद्यन्तवर्गद्वयाक्षर- हणेन संपुटीभावं प्रकृतिपुरुषाभ्यां संभावयति । ' आद्यंतद्वय- भूतौ पुरुषः प्रकृतिर्गुहा ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चैव सर्वेषामेव कार- म् ॥ तत्संभूतिस्तु विज्ञेया कपाभ्यामिति निश्चितम् ॥ २४ ॥ ' ककारपकारौ प्रकृतिपुरुषाविति ॥ २४ ॥ ततोवस्थात्रयमाह । सत्वं रजस्तम इति गुणानां त्रितयं पुरा । समाश्रित्य महादेवः 'पसर् क्रीडति प्रभुः ॥ २५ ॥ सृष्टेः प्राक् शषसरूवर्णसंभूतान् त्वरजस्तमोगुणानाश्रित्य परःशिवः क्रीडति सर्वत्रेत्यर्थः॥ २५ ॥ .कारादाजसं रूपं पकारात्तामसोद्भवः ॥ सकारात्सत्वसंभूतिरिति गुणसंभवः॥२६॥ 'स्पष्टम् । ' तत्वातीतः परः साक्षी सर्वानुग्रह- ग्रहः ॥ अहमात्मापरो हल्स्यादिति शंभुस्तिरोदधे ॥ २८ ॥ ' र्वतत्त्वजनकः स्वयं तत्वातीतः सर्वलोकहितार्थं प्रकटितदेहःसर्व- क्षी परः परमेशो हल्स्यादिति ढक्कानिनादव्याजेन सर्वेषां मुनीनां त्वमुपदिशंस्तिरोदधेतद्धानमापेत्यर्थः । हकारः शिववर्णस्स्यादि- शैवागमात्॥इत्युपमन्युव्याख्यातनंदिकेशकाशिकादिसूत्रप्रका- का।अथैतज्ज्ञापकं चक्रमपि एतदग्रेऽलिखामः।अयमेवार्थः श्रीकृष्ण न्द्रेण निजभक्तशिरोमणय उद्धवाय ' स एष जीवो विवरप्रसूतिः ' यत्र भङ्ग्यतरेणोक्तः। तथाहि।'स एष जीवो विवरप्रसूतिःप्राणेन पेण गुहां प्रविष्टः ॥ मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण ि स्थविष्ठः ॥' इति । स एषः अपरोक्षः जीवयतीति जीवः ।

अथ चक्रम् ।

अ	[illegible] निर्गुण[illegible]
इ	[illegible] मायाशक्तिमाश्रित्य [illegible]
उ	[illegible] सगुण ईश्वरः [illegible] । अथ द्वैत[illegible]
ऋ	[illegible] परमेश्वरः
ऌ	[illegible] मनोद्वैताभावेन चंद्रचंद्रिकयोरिवैक्यम् । तथा च लवणः पृथगेव न द्वैतम्
ए	[illegible] मायाशक्ति ईश्वरः सचैक एव
ओ	[illegible] निर्गुणब्रह्म सगुणब्रह्म चानेन दृष्टांतेन जन्यजनकभावद्वैतशंकापास्ता घटबीजन्यायेनाद्वैतासमर्थनश्च
ऐ	[illegible] ईश्वर आकारदीर्घकारयोगात्तत्सिद्धेः
औ	[illegible] आविर्भूतजगद्विस्तारयितुमुद्युक्तः ततः परमेश्वरात्

ह	आकाशः	ल	पृथिवी	ण	रसः	य	पादौ	व	त्वक्	र	प्राणः	थ	उदानइति प्राणपंचकमासीत्	फ	पुरुषः	स
य	वा[illegible]	ञ	शब्दः	न	गंधःश्रवणं	ढ	पायु	ग	चक्षुः	फ	अपानः	च	मनः	प	प्रकृतिः	ह
ष	जलम्	म	स्पर्शः	ङ	वाक्	ध	उपस्थ	ड	घ्राणं	छ	समानः	ट	बुद्धिः	श	रजः	
र	अग्निः	ठ	रूपम्	भ	पाणीशचि-द्यामनोषि-वाक्पाद	ज	श्रोत्रम् च कर्मेंद्रियपंचकमासीत्	द	जिह्वेति ज्ञानेंद्रियपंचकमां	ढ	व्यानः	त	अहंकृतिः	ष	तमः	

[illegible] पुरुषः [illegible] पुरुषोत्तम [illegible] ततोऽभ्यर्हितम् [illegible] लिखितम् ।

यि । मातृकावर्णानां पौर्वापर्य्यं परित्यज्येतिध्येयम् । तदुक्तं । 'महादेवो मुनींद्रेभ्यो मातृकामेव संजगौ । पौर्वापर्य्यपरित्यज्य प्रत्याहारप्रवृत्तये ॥ सर्वथा सापि नो त्यक्ता चोऽकुरित्यादिदर्शनात् ।' किञ्च 'स्पर्शांतस्थोष्मसंज्ञादिक्रमत्यागेन संभवेत्' इतिसनातनक्रमस्तु श्रीशौनककृतवेदविभागप्रश्नोत्तरत्वेनश्रीसूतेनवेदाविर्भावार्थं प्रकटीकृतः । श्रीमद्भागवतद्वादशस्कंधे तथाहि । 'शौनक उवाच । पैलादिभिर्व्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः । वेदाश्च कतिधा व्यस्ता एतत्सौम्याभिधेहि नः ॥ सूत उवाच । समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । हृदाकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥ यदुपासनया ब्रह्मन्योगिनो मलमात्मनः । द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यांत्यपुनर्भवम् ॥ ततोभूत्त्रिवृदोंकारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् । यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् । येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः । स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः । स सर्वमंत्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् ॥ तस्य ह्यासंस्त्रयो वर्णा अकाराद्या भृगूद्वह । धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ॥ ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः ॥ अंतस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ॥ तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ॥ सव्याहृतिकान्सोंकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ।' इति ॥ व्याख्यातं चैतच्छ्रीस्वामिचरणैः । ब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् यः कर्णपुटपिधाने श्रोत्रनिरोधादस्मदादिष्वपि विभाव्यते वितर्क्यते यस्यान्नादन्नामापि योगशास्त्रेकथ्यते ॥ १ ॥ यस्य नादस्योपासनयाऽऽत्मनोंतःकरणस्य मलं धूत्वापोह्य किंभूतं मलं द्रव्यमधिभूतं क्रियाऽध्यात्मं कारकमधिदैवतमेवं त्रिधाख्या यस्य तथाभूतम् । नत्र नादोपासनतो यथा मोक्षः सोपि वर्णितस्तदुत्पत्तिपु-

सर्वयोगशास्त्रे तथाहि । ' गुदध्वजांतरे कंदमुत्सेधाद्द्यङ्गुलं
दुः । तस्माद्द्विगुणविस्तारवृत्तरूपेण शोभितम् ॥ विंदुर्विसर्गविंदुः
ापस्थाने मपं कुर्याच्छंदोभंगं नकारयेत् ' इति कविसंप्रदाया-
दुशब्दोत्रविंदुपरो ज्ञेयः ॥ ' नाड्यस्तत्र समुद्भूता मुख्या-
तस्रः समर्थिताः । इडा वामे स्थिता नाडी पिंगला दक्षिणा
ा । तयोर्मध्यगता नाडी सुषुम्ना वंशमास्थिता ॥ ' वंशं पृष्ठवं-
ख्यम् । ' पादांगुष्ठद्वयं याता शिफाभ्यां शिरसा पुनः । ब्रह्म-
ानं समापन्ना सूर्यसोमाग्निरूपिणी ॥ ' शिफाभ्यां जटाभ्याम् ।
स्या मध्यगता नाडी चित्राख्या योगिवल्लभा । ब्रह्मरंध्रं विदु-
स्यां पद्मसूत्रनिभं परम् ॥ आधारांश्च विदुस्तत्रमतभेदादने-
ा ॥ दिव्यमार्गमिदं प्राहुरमृतानंदकारणम् ॥ आधारकन्दमध्य-
त्रिकोणमतिसुंदरम् । तत्र विद्युल्लताकारा कुंडली परदेव-
। सुप्ताहिभोगसदृशाकृतिर्जीवसमाश्रिता । हंसः प्राणाश्रयो
यं प्राणो नाडीपथाश्रयः । आधारादुद्गतो वायुर्यथावत्सर्व-
नाम् ॥ देहं संव्याप्य नाडीभिः प्रयाणं कुरुते बहिः ॥ अंगु-
भ्यामुभे श्रोत्रे तर्जनीभ्यां विलोचने । नासारंध्रे मध्यमाभ्याम-
भिवंदनं दृढम् ॥ बद्ध्वात्मप्राणमनसामेकत्वं समनुस्मरन् ।
येन्मारुतं सम्यग्योगोऽयं योगिवल्लभः ॥ नादः संजायते तस्य
ादभ्यसतः शनैः । मत्तभृगांगनागीतसदृशः प्रथमो ध्वनिः ॥ वं-
ास्यानिलापूर्णः वंशध्वनिसमोऽपरः ॥ घंटारवसमः पश्चा-
नेर्मेघसमोऽपरः ॥ एवमभ्यसतां पुंसां संसारध्वांतनाशनम् ॥
मुत्पद्यते पूर्वं हंसलक्षणमव्ययम् ॥ पुंप्रकृत्यात्मकौ प्रोक्तौ विं-
र्गौ मनीषिभिः । ताभ्यां क्रमात्समुद्भूतौ विन्दुसर्गावसानकौ ॥
। तौ पुंप्रकृत्याख्यौ हंपुमान्प्रकृतिस्तुसः । अजपा कथिता
यां जीवोऽयमुपतिष्ठते ॥ पुरुषं स्वाश्रयं मत्वाप्रकृतिर्नित्य-

जितस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूषिताम् ॥ ४ ॥ विचित्रभाषावितताँ छन्दोभिश्चतुरुत्तरैः। अनन्तपारां बृहतीं सृजत्याक्षिपते स्वयम्॥५॥ गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च बृहतीपंक्तिरेव च। त्रिष्टुब्जगत्यतिच्छंदो ह्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट् ॥ ६ ॥ ' इति। पूर्वं वेदस्य त्रिकांडविषयस्य ब्रह्मपरत्वमापादितं 'वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषया इमे' इत्यादिना तदाकर्ण्योद्धवेनाशंकितं भगवज्जैमिन्यादिभिस्तथा कथं न प्रतिपादितम् तत्र श्रीभगवतोत्तरितम् हेउद्धव शब्दब्रह्म स्वरूपतोऽर्थतश्च दुर्विज्ञेयमेव। तच्च सूक्ष्मं स्थूलं चेति द्विविधम्। तत्र सूक्ष्मं तावत्स्वरूपतोऽपि दुर्ज्ञेयमित्याह। प्राणेंद्रियमनोमयं प्रथमं प्राणमयं पराख्यं ततो मनोमयं पश्यंत्याख्यं तत इंद्रियगम्यं मध्यमाख्यं तस्य वाग्व्यंजकत्वेन वागिंद्रियप्रधानत्वात्। किंचानन्तपारं समष्टिप्राणादिमयस्य निर्विशेषस्य च तस्य कालतो देशतश्चापरिच्छेदात्। अर्थतोऽपि दुर्ज्ञेयत्वमाह। गंभीरं निम्नं [illegible] दुर्विगाह्यं मतिप्रवेशानर्हम् ॥ तथा च श्रुतिः। 'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति ॥' इति। [illegible] श्रुतिः। तत्र मनीषिभिर्न ज्ञेयं सूक्ष्मं रूपं दर्शयति। मयेति। मयानन्तशक्तिनाधिष्ठितम्। अनन्तपारेऽपरिच्छेदमाह। भूम्नेति। अधिष्ठातृत्वेऽप्यविकारित्वमाह। ब्रह्मणेति। अविकृतस्यापि नियन्तृत्वं घटयति। अनन्तशक्तिनेति। [illegible] सर्वभूतेषु घोषरूपेण नादरूपेण लक्ष्यते मनीषिभिः। [illegible] दृष्टान्तः। बिसतुर्णां तन्तुरिवेति ॥ २ ॥ [illegible] सहसानिमाह। [illegible] जायते यदि: प्रकटयति। [illegible] दर्शयति। आकाशादिति। आनन्दस्वाभिरिण्य-

भेरूपः प्रभुर्भगवान् ॥ ३ ॥ तेन रूपेण छन्दोमयो वेदमूर्तिः ॥
ततस्त्वमृतमयः घोषवान् नादोपादानवान् मनसा निमित्तभू-
न । निमित्ततामेव दर्शयति । स्पर्शादीन्वर्णान् रूपयति संकल्प-
तीति स्पर्शरूपी तेन स्पर्शग्रहणमुपलक्षणं हृदयाकाशाद्बृहतीं
तृतीयेनान्वयः । बृहतीशब्दार्थव्याख्यानाय विशेषणा-
। सहस्रपदवीं बहुमार्गाम् । तदेवाह । ओंकाराद् उरःकंठादिसं-
न व्यंजितैः स्पर्शादिभिर्भूषिताम् । ओंकारश्चात्र हृद्गतः सू-
मोऽभिप्रेतो न त्वकारादिवर्णरूपस्तस्य व्यंग्यकोटिप्रविष्ट-
त् । स्पर्शादयो व्याख्यातचराः ॥ ४ ॥ विचित्राभिर्वैदिकलौकि-
। यथोत्तरं चत्वारि चत्वार्यक्षराण्युत्तरा-
येषां तैरुपलक्षितामेवमनंतपारां सृजति स्वयमेवाक्षिपते
ति च ॥ ५ ॥ तेषु कतिचिच्छंदांसि नामतो निर्दिश्य दर्श-
ति । गायत्रीति। तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री। ततश्चतुरक्षरवृद्धचो-
देछंदांसि । अत्यष्टिः अतिजगती अतिविराडित्यर्थः । अथ
प्रसंगादेषां स्वरूपज्ञानार्थमेषां लक्षणसंज्ञादिकमपि विज्ञमो-
य लिखामः । तदर्थं गुरुसंज्ञामाह । ' संयुक्ताद्यं दीर्घं सानुस्वारं
मिश्रम् । विज्ञेयमक्षरं गुरु पादांतस्थं विकल्पेन ॥ '
च्छंदांसितावद्द्विविधानि मात्राछंदांसि वर्णच्छंदांसि च ।
छंदांस्यार्यादीनि । तत्रार्यास्वरूपं ' यस्याः प्रथमे पा-
द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चद-
सार्या ॥ १ ॥ ' अस्या एव भेदाः पथ्यादयोपि । तत्सिद्धिस्तु
णैरेव तेषां स्वरूपम् ' आदिमध्यान्त्यगुरवो भजसाः सर्वगुश्च
: । आदिमध्यान्तलघवो यरतास्सर्वलश्च नः ॥ वक्रो लेख्यो
रुर्विज्ञैः सरलो हि लघुस्तथा ॥ ' अयं गणभेदो वर्णच्छंदसामेव ।
त्राछंदसां गणस्तु ' ज्ञेयाः सर्वांतमध्यादिगुरवोत्र चतुष्कलाः ।

गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः ॥ १ ॥ ' यथा सर्वगुरुः ऽऽऽ१ अंत्यगुरुः ॥ऽ२ मध्यगुरुः ।ऽ। ३ आदिगुरुःऽ॥ ४ चतुर्लघुः ॥॥ । यत्र गणत्रयमुल्लंघ्य यतिर्दलयोश्च सैव पथ्या स्यात् ॥ २ ॥ उल्लंघ्य गणत्रयमादिमंशकलयोर्द्वयोर्भवति पादः ॥ यस्यास्तां पिंगलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥ ३ ॥ उभयार्द्धयोर्जकारो द्वितीयतुर्यौ गमध्यगो यस्याः ॥ चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥ ४ ॥ आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः ॥ शेपे पूर्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥ ५ ॥ प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे तु चपलायाः ॥ लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥ ६ ॥ आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ॥ दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवद्भुजंगेशः ॥ ७ ॥ आर्याद्वितीयकेऽर्द्धे यद्गदितं लक्षणं तत्स्यात् ॥ यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रूते ॥ ८ ॥ ' इत्यादीनि बहूनि मात्राछंदांसि संति तानि च पिंगलादिभ्योऽवसेयानि । यतिर्विच्छेदसंज्ञक इति दलशकलाद्धपर्यायौ । लक्ष्म लक्षणम् । वर्णच्छंदसां च षड्विंशतिर्जातयः संति तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे । ' आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः । पृथक्छंदो भवेत्पादैर्यावत्षड्विंशतिं गतैः ॥ तदूर्द्ध्वं चंडवृष्टयादिदंडकाः परिकीर्तिताः । शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥ उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च बृहती पंक्तिरेव चात्रिष्टुप्च जगती चैव तथातिजगती मता । शक्करी सातिपूर्वा स्यादष्टयत्यष्टी तथा स्मृते ॥ धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः । विकृतिः संकृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः ॥ ' इति ॥ अथ क्रमादायुक्तादीनिच्छंदांसि सलक्षणान्याह । उक्तायांगः श्रीः अत्युक्तायां गौ स्त्री । म-

ायाम् मो नारी प्रतिष्ठायां म्गौ चेत्कन्या सुप्रतिष्ठायां म्गौरिति
क्तिः । गायत्र्यांत्यौत्स्तस्तनुमध्या शशिवदनान्यौ विद्युल्ले-
ा मोमः तत्सौ चेद्वसुमती । उष्णिहिम्सौगः स्यान्मदलेखा अ-
ष्टुभि भोगिति चित्रपदागः । मो मो गो गो विद्युन्माला।प्रमाणिका
रौ लगौ।बृहत्याम् रान्नसाविह हलमुखी।पंक्तौ१०म्सौ ज्गौ शुद्धवि-
डिदं मतम् । त्रिष्टुभि॥स्यादिंद्रवज्रा यदि तौ जगौगः । उपेंद्रवज्रा
तजास्ततो गौ । कनकमंजरी नभ्भरौ लगौ । चेदिंद्रवज्राचरणानि
स्यासुपेंद्रवज्राचरणानि च स्युः । तदोपजातिः कथिता कवींद्रैर्भे-
। भवन्तीह चतुर्दशाल्याः॥ दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ । स्वाग-
। रनभगैर्गुरुणा म्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः नजयगगा
दि वातोहारी सनयागुरुयुगलं सोधाग्निः । मोनौ गाविह भवति
मात्रा स्यादनुकूलाभतननगाश्चेत् । उक्ता सा मयदामसनलगाः
.पदमिह यदि नौ सोगौ उपचित्रमिदं ससस॑लगौ॥जगत्याम् १२
त्वारोमावेदैर्वेदैर्विद्याधारः भवति च तामरसं नजजंयः । द्रुतपदं
भजयैः कलितं स्यात् । भवतीहसजयैः पारितोया उक्ता सुवनमा-
का तसजसाः कीर्तितैवाचतूरेफिका स्रग्विणी भवति नजावथ
लती जरौ धीरैरभाणि ललिता तभौजरौ । नभजरैश्च कथितः
यंवदः सगणोभौ रगणो यदि राधिका स्यादिंद्रवंशा तयुगंयदा
रौ । जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ । द्रुतविलंबितमाह नभौ
रौ । ननभररचिताकथितोज्ज्वला प्रमिताक्षरा सजससंकथिता
सौजसयुतौ जलोद्धतगतिः चंद्रवर्त्मनि गदंति रनभसैः वीरणमा-
। भवति भतनसाः इह तोटकऽमभिधसकारकृतम् जकारचतुष्ट-
'मौक्तिकदाम मोदकमत्रभकारचतुष्टयि आर्पितमदना भसनयस्र-
॥अतिजगत्याम् चत्वारोभागाश्चेयत्र स्यात्सा सव्याली रसागैर्ये-

ड्रिःससाभिश्च यतिः मसंगाच्चतुर्भिर्यगणैगुरुणा च दर्पमालाच्छन्दस्यादित्यर्थः।

कारैर्गुरुर्दर्पमालास्यात् यदि सौ जरगाजगत्समानिकास्यात्। तौ रो जगौ यदा स्युस्तदा पृषद्वती। उक्ता कनककेतकी तसजाजगौ चेत् भसजसगा मयूरसरणिः स्यात्। उक्ता पंकजधारिणी मसजसा गः यदि सौ जसगाः कुबेरकुटिका। उक्ता प्रमोदतिलका तभजा जगौ प्रज्ञामूलं मभनयगणगाश्चेत्स्युः यमौ रो विख्याता चञ्चरीकावलीगः। त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीह। वेदैरंध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरः। सचतुष्टयगाविह तारकवृत्तम्। सजसाः सगौच कथितः कलहंसः।सजसा जगौ च यदिमंजुभाषिणी। मंजुमालिनीयदि रसौ सजौगुरुः।नगणयुगलमत्र रोगः प्रमोदः।कमंठमाह भकारचतुष्टयगौः उक्ता यदा तभसजगाः प्रभावती अशोकनामा तरंप्रभावत्याः च नयुगलरजगुचेदशोकपुष्पम्। असंडमंडनं भ्रौ रजौग्वगरसैःजलधि नगुरुयादि हरियानिता। शक्वर्यांम् चत्वारो मागौ चेत्स्युःस स्यात्संकल्पासारः।उक्ता वसंततिलका तभजा जगौ गः। द्विःसताच्छिद्दलोलाम्भौ गौ यदि चेत्स्युः भोजसनकारगगइंदुवदना नयुगरलगैः स्वरैरपराजिता। रौ तकारौ गुरू चेत्स्युर्यदा पञ्चलक्ष्मीः। प्रतिभादर्शनमुक्तं स भतनगागः। सभसाजोगुरुयुगलंचवंशमूलम्। नासाभरणं तोयोभतलागश्चयदा। चूडापीडं मभनयगणगाबंत्र तोनौनयगुयुगमिह पारावारः। सगणो भगणो गौ यदि मन्मथनामा तोयोभगणौ गौ चेद्याति सा रतिरेखा। अतिशक्वर्यांम्। क्रौंडिनकटका यदि भःसौ मौ रुद्रैर्वेदैः। मो भो मौ चेद्यदि चारटकं स्यादिग्भिर्वालैः भ्रौ मो यो चेद्भवेता सताष्टकेश्र्वद्रलेखा। चित्रानामच्छंदः शोकं चेन्मयो मा यकारौ। ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः। इह पंचसकारकृता भ्रमरावलिका भवति। नजौ भजौ रमादिनौ प्रभद्रकम्। गुरुनिधनमनु १४ लघुभिरिति शशिकला। यत्र स्युर्मननरयगगाः कुमारलीला नागैर्वेदैः।

भूपा ममतनमा यत्र दीपकवृत्तं भवति भतौ नस्तयकारौ लाचंद्रं नागैर्श्चेयंदि चेन्मौ तयसाः मदनमालिका भवति तो रौ यदा ॥ अष्टयाम् १६ विद्युन्मालापादौ यत्र स्यात्तद्वृत्तं पीडम् । नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तैः जलधिन- गु शिशुभरणं स्यात् । आरभटी युगभगणनजा यगणौ । कलधौतपदं सगणायदि पंचगुरुः स्यात् । उक्तं माला- मिदं चेन्मभसभसागः भोगावलिरियमिह यदि तौ नौ य- श्चेत् । सगणद्वयभौयौ च गुरुः प्रतापवल्ली स्यात् । द्विगुण- । अत्यष्टयाम् १७ मंदाक्रांतांबुधि- भनौ तौ गयुग्मम् । नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरि- मता । जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ॥ भाराक्रांता गुरुः श्रुतिषड्हयैः । यदि चेन्नजौ भजजला नर्दटकम् । रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी । वंशयत्रयतितं भरनभनलगैः यदि बाणार्कैः तयान्भौ विधुरामिरहिता मो रो भो नस्तगौ गो भवति यदि चेत्का- । चेन्नसजसया लगौ भवति बालविक्रीडितम् । ननरनर- यदा भवति वीरविश्रामः । धृत्याम् १८ मत्तकोकिलवृत्तमेतद- रः सजजं भरौ स्याद्भूतर्त्वश्वैः कुसुमितलतावेल्लितान्मौ नयौ रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नंदनम् । मात्सौ जौ भरसं- फरिबाणकेर्हरिणप्लुतम् । मः सौ जः सतसा दिनेशऋतुभिः । हारकहारभरं भवतीह च षड्भगणा यदि : सौ पः स्युश्चेयदि मंजीरा फणिपेन प्रोक्ता वसुपदमं- भयति यत्र नजौ भजौ जरौ । अतिधृत्यां १९ रसर्त्व- न्सौ रयुगगयुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात् । मो गौ नौ तौ गौ : फुल्लदामप्रसिद्धम् । सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शा-

र्दूलविक्रीडितम् । भवेच्छायावृत्तं यमनसतयुग्मं चेद्यदा गस्तदा यत्र स्यान्मननससजगुरुकल्पलता पताकिनी । नयुगगुरुलघुर्निरंतरं यदा प्रपंचचामरम् । अश्वैरविभिर्यदा तो जतो भनसगु किरणकीर्तिः । कृत्याम् २० ज्ञेया सप्ताश्वपङ्क्तिर्मरभनयभलाश्चेत्सुवदना । रसाश्वागैर्यो मो नयुगतयुगगा गस्तदा नाम शोभा । अंगाश्वागैर्मो मो नयुगतयुगमा गस्तदा भूरिशोभा । सभरा नो मयला गुरुश्च । कथितं मत्तेभविक्रीडितम् । सोरभशोभासारः स्याद्भमतनसनला गुरु यदि चेत् । पङ्भगणाश्च गुरु यदि वीरविमानमिदं खलु वृत्तम् । प्रकृत्याम् २१ म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् । रो नरौ नरनरा भवंति खलु यशसा कनकमालिका । इह सप्तसकारकृता फणिपप्रथिता भवति प्रतिमा सप्तभकारविनिर्मितकायमिदं तडिदंबरमत्र हि यकारा भवेयुर्यदा सप्तसा स्यात्फणीशोदिता विद्युदाली । अप्राकृत्याम् २२ मौ गौ नाश्चत्वारो गो गौ वसुभुवनयतिरिह भवति हंसी । वनवासिनी सजजं भरौ नसला यदा दशरविपतिश्च । चतुर्भिर्यकारैस्त्रिभिश्चापि रेफैर्वीरनीराजना गैकयुक्तैः । यदि संति चतुःसगणा नयभा गुरु भवति स्वर्णाभरणम् । यत्र भवेयुर्भतनतना मः सगणगुरू चेदर्भकमाला । विकृत्याम् २३ नजभजभा जभौ लघुगुरूबुधैस्तु गदितेयमद्रितनया। गोत्रगरीयो भवति यदा चेद्भगणस्तो नतनयनजा लगुरू सप्तभकारगला यदि संति सदा भवति ह चकोरकनाम । सप्तभकारगुरुद्वयनिर्मितकायमवे हि च मत्तगजेंद्रम् । भः सभसजा भो गुरुयुग्ममिह विलासवासनामकवृत्तम्।सुनिमितनगणा लघुगुरूविरचिततनुरमरचमरी। कृत्याम् २४ भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्मौ मनयाश्च यदि भवति तन्वी।भु- ... पादद्वयं वक्ति सर्पाधिराजः । अष्टभ-

रविनिर्मितमेव हि मेदुरदंतमिमं परिभावय द्रुतविलंबितवृत्तपद-
: वदति शम्बरवृत्तमिदं फणी। अष्टरेफा भवेयुर्यदा तर्हि वृत्तं फ-
शोदितं नाम गंगोदकम् । वेल्लितवेलमिदं फणिगीतं यत्र च भन-
सनयुगलसाः । भद्वयसद्वयमिह नो च समौ फणिपतिभणित-
ं धौरेयम् । रो जरौ मकारकौ जरौ मश्चेत्सा भोगीन्द्रेण वंशलो-
ा निर्दिष्टा । अतिकृत्याम् २४ भो नजयभननसा गुरुरेको भास्क-
दमिति । यदि च भवेयुः ननससभतनसगा इह चेत्स्युर्भवती-
दिरासिकरसाला । अष्टरेफा भवेयुर्गुरुश्चापि चेद्वृत्तमेतत्तदा
हैयंगवीनम् । चित्तचिंतामणिः स्यान्नवाष्टयसुभिरत्र रेफत्रयं नो
तौ च गुः। चेद्यदा रनचतुष्टयं गुरुरपि स्फुटं भवति भाविनीविला-
म् । उत्कृत्याम् ॥ २६ ॥ यत्राष्टौ मास्स्युश्चेद्गौ च स्यातां
तध्यानं नूनं नागाधीशो ब्रूते तद्वृत्तम् । चेद्भगणाष्टकमंत्यगुरुद्व-
यदा भवति प्रियजीवितवृत्तम् । सगणाष्टकमंत्यलघुद्वयमे
हि वशंवदनामकमेव हि । नयुगसमनजरजा गो चेच्चारुग-
यं तदेति वक्ति सर्पराजः । भवति विरामवाटिका यदि चे-
सना जरौ नलौ गुरू च तदा वृत्तं स्यादिह सुरसूचकमिदम् ।
नाः सगणत्रयं चेद्यकारौ लगौ बाणैस्त्रिस्वरैश्चेद्विरामो यदा मो
रौ च तौ गौ विश्वविश्वासवृत्तम् । इति समवृत्तैकदेशदर्श-
॥ अर्थात् समवृत्तविषमवृत्तान्यपि कतिचिदत्र दर्शयामः ।
यो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः । तच्छन्दःशास्त्रतत्त्व-
समं वृत्तं प्रचक्षते ॥ प्रथमांघ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत् ।
यस्तुर्यवद्वृत्तंतदर्धसममुच्यते ॥ यस्य पादचतुष्केपि लक्ष्म-
परस्परम् । तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ' इति ।
सजं गुरू समे चेत्सभरा यश्च वसन्तमालिका स्यात् ॥ १ ॥
विपरीतपठिता प्रमालिका सौरभसंचितश्च ॥ २ ॥ यदि

सो सलगा विषमे दले भत्रितयं युजि गावुपचित्रा ॥ ३ ॥ वि-
लोमे वहित्रा ॥ ४ ॥ विषमे प्रथमाक्षरहीनं दोधकमेवहि वेगवती
स्यात् ॥ ५ ॥ विलोमे वर्गवती ॥ ६ ॥ अयुजोर्यदि सौ सगौ युजो:
सभरालगौ ननु सुंदरी मता ॥ ७ ॥ कोरकिता विषमे भगणा गौ
भवति समे चेत्कुसुमविचित्रा ॥ ८ ॥ विलोमे पाटलिका ॥ ९ ॥
पादे विषमे तजौ रगौ चेदन्यास्मिन्मनजरगाः शुकावली स्यात्
॥ १० ॥ विलोमे किंशुकावली ॥ ११ ॥ आख्यानकी तौ जगुरुगौ-
योजे जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत् ॥ १२ ॥ जतौ जगौ गो विषमे
समे स्यात्तौ ज्गौ ग एषा विपरीतपूर्वा ॥ १३ ॥ तोजोविषमे रगौ
यदा चेत्सभराजश्च गुरू समे विलासवापी ॥ १४ ॥ स्याद्युग्मके
रजौ रजौ समे च जरौ जरौ गुरुर्यदामरावतीयम् ॥ इत्यर्द्धसमवृ-
त्तैकदेशः । प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनंतरम् । य-
द्यथ भनभगास्स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥१॥ नयुग
सकारयुगलंच भवति यदि चेत्तृतीयके अहिपतिभणितमिदं ललितं
यदि शेषमस्य सकलं यथोद्गता ॥ २ ॥ त्र्यमुद्गतासदृशमेव
पदमिह तृतीयमन्यथा जायते रनभगैर्ग्रथितं कथयंति सौरभमिदं
मनीषिणः॥३॥नगसगणाश्चेत्प्रथमे जतौ भगौ च द्वितीयपदे।भो मस-
कारौ चापि ततः स्तौ जो रगगं वरार्थिनी तुर्ये॥४॥आदौ चेन्मनभला
गुरुयदा नगणयकारौ जभौ ततौ गुरुयुग्मम् । तो नो रनगणगास्तृ-
तीयचरणेनेदिष्टा भनजनया भवति च चतुर्थे॥५॥इति विषमवृत्तैक
देशः ॥ पंचमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । षष्ठं गुरु यथावस्य-
मयं श्लोकः प्रकीर्त्तित इति । अस्य भेदाः पिंगलादितोवसेयाः॥
अथ दंडकाः । नगुणयुगलमत्र चेत्सप्त रेफास्तदा दण्डकश्चण्ड-
वृष्टिप्रयातो भवेत् ॥ १ ॥ प्रचितकसमभिधः स्याद्यदा नद्वयं
सप्त याः स्युस्तदा दंडकोऽसौ विशेषः ॥ २ ॥ चेदशोकपुष्पमं-

ा रजो रजो रजो रजो रसंयुतौ यदा तदा भवेत् ॥ ३ ॥ नवभिः
णैः परिवक्ति फणावदधीश इदं नियतं कुसुमस्तबकम् ॥ ४ ॥
संख्यैश्च रेफैः फणाभृत्पतिप्रोदितो मत्तमातंगलीलाकरो दं-
ः ॥ ५ ॥ यदि च निजेच्छया विरचितलघुगुरुयथायतिभवत्य-
शेखरः ॥ ६ ॥ शेषप्रोक्तं स्वेष्टप्रोतं कुसुमितकायं मितकायं प्र-
ममायं यन्त्रितस्वकायं गणसमुदायं कृतयतिदायं द्विमतनतानां
नानां रभसानां सभसानां भसभानां सभतानां यसभानां तय-
नां द्वयदपि भननगगानाम् ॥ ७ ॥ अन्यथापि कवीच्छातो यथा
चितैर्यस्तैः॥भवंति दंडका भव्या गुच्छकाद्यर्थनामकाः॥इति॥
: गद्यानि। स जयति जगतां विधाता समस्तं येन पालितं
नंतस्मै नमोऽस्तु सततम् ॥ एतन्मुक्तकनाम गद्यम्। अथ
नंदनजननाकर्णनजातानंदसंदोहशबलमानसाः सकलतद्देशवा-
नः किल बभूवुः सर्वाः सरूपा अपि निरुपमरूपाश्च श्रुतिरूपा
यः स्नेहाकूपारप्लवनव्यापारपरवशांतःकरणाः स्वर्णमणिगणभूप-
कूलांजनप्रभृतिभूपितविग्रहा गृहात्परिगृहीतमांगल्यसाहित्याः
गाहिततद्दर्शनाभिलाषा मंगलं प्रबन्धं गायंत्यस्तानंदं नंदस-
मभिसस्रुः। एतच्चूर्णकनामकम्। जयतु भुवननाथः प्रार्थ्यमानः
चिरवनतांसलांसैः प्रकृतमनुविधेयतत्कर्मप्रयुक्तमानसैः स्वप-
गुणदक्षतामनुविचिंत्य स्वार्थोर्थवाहपरिचारकत्वमवगम्य कृपा-
कनिधिरधिभवनमनिशम्। एतद्वृत्तगंधिनामकम्। अथ
वनगमनमनुभूय सायमसौ भगवान्कृष्णः सकलवनविहारवि-
लविजृंभितकुतूहलिना महाबलिना बलदेवेन सहासादितगोष्ठां-
ारस्तद्गुणवर्णानुरूपामात्मजां दातुमिव भाविजामातुः सुप-
मातुमंबरतलं विहायागतेन भगवता भासांनिधिनाऽहस्करे-
मणिगणप्रचुरेण चलत्कांतिचामीकरनीराजनपात्रेणोपदीकर्तुं
ार्तितेन निजरत्नसमुदायेनेव दीपांकुरसमुच्चये मद्विगुणितते-

जोविशेषेण तेन तेजसद्वयेन द्वन्द्वतदिवसविरहभरतापं सूचयंत्या प्रवृद्धप्रेमप्रपूरप्रपंचप्रसंगेन पयोधरद्वयादिव नेत्रपयोजद्वयाद पि पयःपूरं परित्यजंत्याऽत्युत्पुलकाङ्ग्या मात्रा यशोदया कृत नीराजनो व्रजजनतामोददः स्वस्वस्थानविनिवेशितगोधनस्तन न्मसमयपयोदानुषंगेण प्राप्तं कालिमानं दुग्धेन परिहर्तुं समागतेन धृतशांतवेषेण शेषेणेव दोष्णा कृतधेनुसेवनो व्रजावनो वन्धुत्वेन कनकेंद्रहृदपद्मासनावस्थिततपनबिम्बे स्वास्मान्निवनिजोत्पत्तिकार णजातं शीतलिमानं विधातुं विहितप्रयासस्य सुंदरपयोभवयुग्म स्य शंकामुद्भावयन्नूरुयुगलमध्यवर्तितपनीयदोहनपात्र आरब्धदो हनस्त्रिलोकीमोहनः पातत्लदोहधाराघातरवमिश्रितगोपीगृहीतव त्सलेहनचलद्ग्रीवाघण्टाभरणरणितसहवर्तिमहाककुत्कलितपृष्ठदे शाढ्यमहोक्षपरिवृढगर्जितनिरंतरितकाष्ठावकाशो व्रजयुवतिधृताशी विरजस्कीकृतांगो जननीसमर्पितसपायसरसस्वन्नैरवसायितसायं तनाशनकृत्यो व्रजे स्वल्पशशिकल्पतल्पप्रसूनपरिमलपरिमलि तनिकुंजसदने विहारं विरचय्य सुखेन सह सावकाशं तस्थौ इत्यादि रचनाविशिष्टागद्यविशेषा उत्कलिकाप्रायनामकाःसन्तीत्यलम्।अथ वर्णमात्राप्रस्तारयोरादौ मात्राप्रस्तारमाह। आदौ विलेख्या गुरवःप्र स्तार्यास्ताः समा यदि।आदौ लघुरथान्ये च गुरुवो विषमा यदि॥१॥ प्रथमगुरोरधरे लघु दत्त्वा शेषं समानमितरेण ॥ उद्वृत्तं गुरुलघुवा

द्विकलस्य त्रिकलस्य चतुष्कलस्य पंचकलस्याष्टौभेदाः ८

S		IS	SS	IIS	ISI	SII	IIII	ISS	SIS	IIIS	SSI	IISI	ISII	SIII	IIIII
II २		SI ३					५								
		III													

षट्कलस्य त्रयोदशभेदाः

SSS	IISS	ISIS	SIIS	IIIIS	ISSI	SISI	IIISI	SSII	IISII	ISIII	SIIII	IIIIII

स्तारः सर्वलघुर्यावत्।तद्यथा।एककलस्य प्रस्तारो न भवति तत्
कलस्य प्रस्तारः त्रिकलस्य चतुष्कलस्य पञ्चकलस्याष्ट-
ाः षट्कलस्य त्रयोदश भेदा एवमग्रेपि। अथमात्रोद्दिष्टविधिः।
त्वा पूर्वयुगांकं गुरु शीर्षांकं विलुप्य शेषाङ्के। अंकैरितोवशिष्टैः
ष्टैरुद्दिष्टं मात्रोद्दिष्टम् ॥१॥ तद्यथा। षट्कलप्रस्तारे एको गुरुर्द्वौ
घू एको गुरुः ऽ।।ऽ एवमाकारो भेदः कुत्रास्तीतिप्रश्ने कृते पूर्वं
गलांकान् लिखेत् १३ ५८ द्विमात्रस्य गुरोरूर्द्धं पूर्वं पश्चादधो
ग्लेत्।गुरुशीर्षांकं शेषांकं९शेषांके १३ विलुप्योर्वरितम्४तथा च
" षट्कलप्रस्तारे चतुर्थस्थाने ये ऽ।।ऽ भेद इति वाच्यम्। एवं
कलप्रस्तारेपि।।ऽ। अयं भेदः कथित इति पृष्टेंकान्विलिख्य ।।ऽ।
रुशीर्षांके ३ अन्त्यंके ८लुप्ते शिष्टम् ५ पञ्चमो भेद इति वाच्यम्।
था चतुष्कलप्रस्तारे ।ऽ। अयं भेदः क्व स्थाने इति पृष्टेंकान्सं-
ाप्य गुरुशीर्षांकें २ त्यांके ५ लुप्ते शिष्टं तृतीयोयं भेद इति
च्यम्। अथ मात्रानष्टविधिः॥नष्टे कृत्वा कलाः सर्वाः पूर्वयुग्मां-
योजिताः ॥ पृष्टांकहीनशेषांकं येन येनैव पूर्य्यते ॥ १ ॥ परां
लामुपादाय तत्र तत्र गुरुर्भवेत्। मात्राया नष्टमेतत्तु फणिराजेन
ापितम् ॥ २ ॥ यथा षट्कलप्रस्तारे द्वितीयस्थाने कीदृशो गण
ते षट्कलाः स्थापनीयाः। तदुपरि पूर्वयुगलसदृशा अंका देयाः।
परि पूर्वयुगलसदृशा अंका देयाः १२३५८१३ शेषांके १३ पृष्टांकर
पे सत्यविशिष्टांकाः ११ भवन्ति तत्र ११ अव्यवहिताष्टलो-
ऽवशिष्ट३मष्टांकस्थानीयकलापरकलया गुरुत्वं याति शेषांकात्३
श्चाङ्कलोपस्याशक्यत्वात् त्र्यंको लुप्यतेऽवशिष्टम्०तृतीयामात्रा-
रामुपादाय गुरुः शिष्टांकात्०शून्यात्किञ्चिल्लोपयितुं न शक्यते
ति प्रथमं कलाद्वयं लघुरूपमेव।तथा च ॥ऽऽ द्वितीयस्थाने ईदृशो
ण इति संपन्नम्। एवं त्रयोदशस्थाने कीदृशो गण इति पृष्टे शेषां-

ङ्कतः १२ पृष्टांक १२ लोपे शिष्टं० ततोऽपरांकलोपाभावात्सं
लघव एवे ।।।।।।त्यवसीयते।चतुर्दशादिप्रश्ने चांकलोपाभावादस

१				
१	१			
२	१			
१	३	१		
३	४	१		
१	६	५	१	
४	१०	६	१	
१	१०	१५	७	१
५	२०	२१	८	१

त्यवादित्वमाधिकप्रस्ताराभावादिति सर्व
शेषांकसमा गणा भवंति एवं षट्कले दशम
भेदः कीदृगिति प्रश्ने पृष्टे १० के शेषत
१२ लुप्ते शिष्टं २ ततस्तृतीयांक ए
लुप्यते तत्रैव गुरुता जायते ॥ऽ॥ इदं जा
तम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम्॥अथ मात्रामेरु
'द्वयं द्वयं समं कोष्टं कृत्वांत्यैस्त्वेकमपे
येत् ॥ एकद्वेकत्र्येकचतुःक्रमेण प्रथमे
ष्वपि ॥ १ ॥ शीर्षांकात्परांकाभ्यां
शेषकोष्ठान्प्रपूरयेत् ॥ मात्रामेरुरयं ज्ञेयः सर्वेषामपि दु
मः ॥ २ ॥ अस्मिन्मात्राप्रस्तारे एकगुरवो द्विगुरव एक
लघवो द्विलघवः क इत्यादिप्रश्ने कति वा प्रस्तारसंख्ये इति
प्रश्ने च मेरुणा देयमुत्तरं द्वेद्वे कोष्ठे समे विलिख्यांत्यकोष्ठेष्वेकमंक
लिखेत् । आदिकोष्ठेषु चैकान्तरमेकांकं लिखेत् । मध्ये शून्यकोष्ठ
च पूरणीये । एषा प्रक्रिया पूरणीयकोष्ठं शिरःकोष्टांकपरकोष्ठस्थ
कावेकीकृत्य मध्यकोष्ठेऽङ्को देयः । एवं सर्वत्र यावदिच्छं कोष्ठका
न्विरच्य मात्रामेरुः कर्त्तव्य इति क्रमो गुरुमुखाज्ज्ञेयः । तथा च ष
ट्कले सर्वत्र गुरुः एकगुरवः ५ द्विगुरवः षट् ६ सर्वलघुः ७ सप्तकले
सर्वलघुः १ एकगुरवः ६ द्विगुरवः १० त्रिगुरवः ४ विषमकले सर्व
गुरुभेदो नास्त्येव । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । प्रस्तारतो विश्वासः मेरु
रयमेककलातो नवकलांतानां लिखितो ज्ञेयः॥अथ मात्रापताका
उद्दिष्टसदृशा अंकाः स्थापनीयाः कलोपरि ॥ सर्वांतिमांकात्पू
र्वांकं वामावर्तेन लोपयेत् ॥ १ ॥ एकलोप एकगुरुं द्विलोपे द्विगुरुं

था त्रिलोपे त्रिगुरुं विद्यादिति पिंगलभाषितम् ॥ २ ॥ एकत्र
गखितं प्राज्ञः पुनरन्यत्र नो लिखेत्। तत्र पङ्क्लपताकोदाहरणम्।
दिष्टसदृशांकाः स्थाप्याः १२३५८१३ अंतिमांकात् १३ वामावर्त्तेना-
पंचाद्येकैकांकलोपे शेषांका ९।८।१०।११।१२ इयमेकगुरुस्थान
ख्या।एवं द्वयोर्द्वयोर्लोपे द्विगुरुस्थानं यथा पंचाष्टलोपस्त्रयोदशशू
? संभवति शून्यशेषत्वात्। त्र्यष्टलोपे शेषं २द्व्यष्टलोपे ३एकाष्टलो
४त्रिपंचलोपो न कार्यः तच्छेषस्य पंचांकरूपस्य प्रागागतत्वात्।
पंचलोपे६एकपंचलोपे ७ एकत्रिलोपे ९एतावन्ति२।३।४।६।७।९
गुरुस्थानानि। एवं त्रिलोपे त्रिगुरुस्थानं यथा त्रिपंचाष्ट १६ लो
न संभवति भागाभावात्। द्वित्रिपंच १० लोपो वृत्त एव पंच-
पो वृत्त एव पंचद्व्येकलोपोपि वृत्त एव तथैकद्वित्रिलोपोऽपि वृत्त
३।५।७ रूपाणां शेषांकानां प्रागागतत्वात्। एकत्र्यष्टलोपे शि-
म् १ सर्वगुरुस्थानम् ॥ अथ वर्णप्रस्तारविधिः ॥ पादे सर्वगुरावा-
लघुं न्यस्य गुरोरधः॥यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम्
१॥ऊने दद्याद्गुरूनेव यावत् सर्वलघुर्भवेत्॥प्रस्तारोऽयं समाख्यात-
न्दोविच्छित्तिवेदिभिः॥२॥यथोद्दिष्टम्।उद्दिष्टे वर्णोपरि दत्त्वा क्रमे
किम्।एकं लघुवर्णांके दत्त्वोद्दिष्टं विजानीयात् ॥ १ ॥ अथ नष्टम्।
टे तु कल्पयेद्भागं समभागे लघुर्भवेत् ॥ दत्त्वैकं विषमे भागः
र्यस्तत्र गुरुर्भवेत् ॥ १ ॥ अथ वर्णमेरुः । कोष्ठमक्षरसंख्यातम
द्योरेकचिह्नितम्।शीर्षकोष्ठद्वयांकेन शून्यं कोष्ठं प्रपूरयेत्॥अथव-
पताका ॥अंकमुद्दिष्टवद्दत्त्वा शेषे पूर्वान्नयं लिखेत्।एकैकगुरु ज्ञेयं
यंद्वाभ्यां त्रिभिस्त्रयम्। एषा वर्णपताका कीर्तिपताकाऽहिराजस्य
॥ चतुरक्षरच्छन्दसः कति भेदा भवंतीति प्रश्ने प्रस्तारः। ननु
रक्षरप्रस्तारे ऽऽ।ऽ कतमोऽयं भेद इति पृष्टे उद्दिष्टेनोत्तरं
२ ४ ८ ऽऽ।ऽ लघुस्थांकः ४ सैकः ५ तथा च पञ्चमोऽयं भेदः।

SSSS चतुर
ISSS क्षत्र
SISS त्तारः
IISS
SSIS
ISIS
SIIS
IIIS
SSSI
ISSI
SISI
IISI
SSII
ISII
SIII
IIII

एकाक्षरवर्णमेरुः

१	१							
१	३	१						
१	३	३	१					
१	४	६	४	१				
१	५	१०	१०	५	१			
१	६	१५	२०	१५	६	१		
१	७	२१	३५	३५	२१	७	१	
१	८	२८	५६	७०	५६	२८	८	१

[illegible]

... मेरुः कोदृशानि प्रश्ने नष्टैनागम। ... लघुः ... ४ विभागे २ ... लघुः ... विभागे ३ ...

रुः ॥ तथा च ।ऽऽ। अयं षष्ठो भेद इति वाच्यम्। नन्वेकाक्षरा-
.षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तं स्वस्वप्रस्तारे कति सर्वगुरवः कति चैक-
ादिगुरवः कति सर्वलघवः का वा प्रस्तारसंख्येति प्रश्ने मेरुणोत्तरं
यम्।तथा हि चतुरक्षरप्रस्तारे सर्वगुरुमेरुः १ एकगुरवः४द्विगुरवः ६
गुरवः ४ सर्वलघुरेकः एवं सर्वत्र ज्ञेयम्। सर्वसंकलने प्रस्तारसंख्या
६ लभ्यते । ननु चतुरक्षरप्रस्तारे षोडशभेदभिन्ने १ सर्वगुरुः
त्वारः ४ एकगुरवः षट् ६ द्विगुरवश्चत्वारश्च ४ त्रिगुरव एकः १ सर्व
ुरिति मेरौ लब्धे ते कतमकतमस्थाने भवंतीति प्रश्ने पताक-
त्तरम्। तथा हि। उद्दिष्टवदंकाः स्थाप्याः १।२।४।८।१६ अंति-

चतुर्वर्णपताका।

१	२	४	८	१६
	३	६	१२	
	५	७	१४	
	९	१०	१५	
		११		
		१२		

मांकात् १६ पूर्वांकानामेकद्व्यादिलोपेऽवशिष्टं
स्थानं लभ्यते यथांत्यांकात् १६ वामावर्तेन
८।४।२।१। एकैकांकलोपे शिष्टम्। १२। १४।
१४। इयमेकगुरुस्थानपंक्तिः पुनर्द्विद्व्यंकलोपे
द्विगुरुस्थानं यथाष्टचतुर्लोपे शिष्टम् ४। अष्ट
लोपे ६ अष्टैकलोपे ७ चतुर्द्विलोपे १० चतुरेकलोपे ११
कलोपे १३ जाता द्विगुरुस्थानपंक्तिः ४।६।७।१०।११।१३
वंत्रित्र्यंकलोपे त्रिगुरुस्थानं यथाष्टचतुर्द्विलोपे २ अष्टचतुरे
लोपे ३ अष्टद्व्येकलोपे ५ चतुर्द्व्येकलोपे ९ जाता त्रिगुरुस्थानपं-
ः २।३।५।९ आद्यांकः १ सर्वगुरुस्थानमंत्यांकः १६ सर्व-
घुस्थानमिति संप्रदायः।केचित्पताकामन्यथा रचयंति। तद्यथा।
द्दिष्टदृशानंकान्कृत्वा पूर्वैः परान् ॥ परान् यावत्प्रस्तारसंख्यानं
ताकां रचयेद्बुधः ॥ १९ ॥ एको द्वावथ चत्वारस्ततोऽष्टाविति यद्वे-
म् ॥ पूर्वं परेण संयोज्य तदधो विलिखेत्क्रमात् ॥ २० ॥ अंति
ंकावधि नैव लंघयेदत्र कुत्रचित्। पूर्वं समागतं चांकं पुनरन्यत्र

पंचवर्णपताका।

१	२	४	८	१६	३२
	३	६	१२	२४	
	५	७	१४	२८	
	९	१०	१५	३०	
	१७	११	२०	३१	
		१३	२२		
		१८	२३		
		१९	२६		
		२१	२७		
		२५	२९		

नो लिखेत् ॥ ३ ॥ अत्र १।२।४।८ उद्दिष्टसदृशांकाः स्थापिताःएषु प्रथमादेकांकपूर्वांकासंभवाद्द्वितीयांकमारभ्यपंक्तिः पूर्य्यते। एकद्वियोगे ३ एकचतुर्योगे ५ एकाष्टयोगे ९ ततः पंक्तिपरित्यागो मेरौ त्रिगुरूणां चतुःसंख्यादर्शनात्। ततो द्विचतुर्योगे ६ त्रिचतुर्योगे ७ पंचचतुर्योगे ९ पूर्वागतत्वात्त्यज्यते । पुनर्व्द्यष्ट योगे १० त्र्यष्टयोगे ११ पंचाष्टयोगे १३ ततः पंक्तात्यागः ततोधस्तास्ताच्चतुरष्टयोगे १२ षडष्टयोगे १४ सप्ताष्टयोगे १५ दशाष्टयोगेतु १८ प्रस्ताराधिकत्वान्न संचार्य्यते। एवं पताकापूर्त्तिः ॥ अथ वर्णमर्कटीविधिः ॥ वृत्तभेदकलावर्णलघुधीसुखसिद्धये ॥ मर्कटी कथिता प्राज्ञैस्तत्प्रकारो निरूप्यते ॥ १ ॥ षट्पंक्तीर्विलिखेत्पूर्वमू-

१	[illegible]							
२	[illegible]							
३	[illegible]							[illegible] १०१२
२	[illegible]							
१	४	१२	३२	८०	१९२	४४८	१०२४ लघवः	प्रस्तारलघवः २०२४
१	४	१२	३२	८०	१९१	४४८	१०२४ गुरवः	प्रस्तारगुरवः २०२४

र्द्ध्वाधोधःक्रमाद्बुधः । तिर्यक्पंक्तीर्विरचयेत्तासु स्वेष्टानुसारतः ॥२॥ प्रथमाल्याँल्लिखेदंकानेकद्व्यादिक्रमात्सुधीः ॥ द्वितीयस्यां द्व्यादिकांकान् द्विगुणानुत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥ प्रथमालीगतानंकान् द्वितीयालीगतांकैः ॥ गुणयित्वा क्रमात्पंक्तौ तुरीयायां लिखेत्कविः॥३॥ अर्द्धीकृत्य तुरीयांकाँल्लिखेत्पंचमषष्ठयोः॥ तृतीयायां लिखेदंकान्मि-

.न्पंचमतुर्य्ययोः ॥ ९ ॥ अंत्यकोष्ठगतांकेभ्यो वृत्तादीनां
।निर्णयः ॥ कर्त्तव्यः प्रत्ययश्चास्य प्रस्तारादुपलभ्यते ॥६॥ अथ
र्णसूचीविधिः ॥ आदिगुर्वंतगुर्वादिलघ्वंतलघुबुद्धये ॥ आद्यंतगु-
.काद्यंतलघुबोधाय सूचिका ॥ १ ॥ कोष्ठेषु वर्णसंख्येषु द्व्याद्यं-
ान् द्विगुणान्न्यसेत् ॥ मर्कच्छाया द्वितीयाली सैव सूची निग-
ते ॥ २ ॥ उपान्त्यकोष्ठगा ज्ञेया संख्यादिगुर्वादिकात् ॥ तत्पूर्व-
ोष्ठगाद्यंतगुरुसंख्या तथा लघो ॥ ३ ॥ अयमर्थः। अष्टाक्षरप्रस्तारे
ेदाः २५६ तेष्वादिगुरवः १२८ अंतगुरवोपि १२८ अंतलघवः
२८ आदिलघवोपि १२८ आद्यन्तगुरवः ६४ आद्यंतलघवोपि
२८ सर्वत्रेयमेव रीतिः। अष्टाक्षरसूचीप्रदर्शनम्। वृत्तरत्नाकरे

१	२	४	८	१६	३२	६४	१२८	२५६

: पट्ट प्रत्यया वर्णिताः। प्रस्तारो नष्ट उद्दिष्ट एकद्व्यादिलगक्रि-
।॥संख्यानमध्वयोगश्च षडेते प्रत्यया मता इति। एषु प्रस्तारादु-
.त्रयो दर्शितचरा एव। एकद्व्यादिगुरुलघुभेदादयोपि मेर्वादिना
र्शिता अपि पुनरेकद्व्यादिगलप्रत्ययेनाप्याह। वर्णान्वृत्तभवा
सेकानौत्तराधर्य्यतःस्थितान्। एकादिक्रमतश्चैतानुपर्युपरि
वेन्यसेत् ॥ उपान्त्यतो निवर्त्तेत त्यजन्नेकैकमूर्द्धतः। उपर्य्या-
ाद्धरोरेवमेकद्व्यादिगलक्रिया ॥१० ॥ अत्रोर्द्धांके सर्वगुरोः संख्या
.तीयांके एकगुरोस्तृतीयांके द्विगुरोश्चतुर्थांके त्रिगुरोः पञ्चमांके

चतुरक्षरप्रस्तारस्यैकद्व्यादि लगक्रियेयम् ॥

१				
१	४			
१	३	६		
१	२	३	४	
१	१	१	१	१

सर्वलघोरित्येवं सर्ववृत्तेषु बोध्यः। चतुर-
क्षरप्रस्तारे एकगुरवश्चत्वारः ४ द्विगुरवः षट्
६ त्रिगुरवश्चत्वारः ४ चतुर्गुरुश्च भेद एक

इति लभ्यते। एवं लवोरपि चत्वार एकलघवो द्विलघवः ६ त्रिलघवः ४ सर्वलघुरेक इत्येकद्व्यादिलगक्रिया ॥ ॥ अथ संख्यानम् । लगक्रियांकानाम् १।४।६।४।१ इत्येवंरूपाणां मिश्रणे षोडशसंख्या लभ्यते।तथा च चतुरक्षरप्रस्तारस्य कियन्तो भेदा इति पृष्टे षोडशेति वदेत्। यद्वा ॥ ऽऽ उद्दिष्टांकसमूहे १६ सैकेपि षोडशत्वमेव लभ्यते ॥ अथाध्वानमाह ॥ ननु चतुरक्षरप्रस्तारे कियति भूतले प्रस्तार्य्यते इति पृष्टे प्रस्तारसंख्या १६ द्विगुणिता ३२ एकोना ३१ जाता । तथा चैकत्रिंशदंगुलिमितभूभागे स लिख्यत इति वक्तव्यम् ॥ १ ॥ अथ गणस्वरूपदेवताफलमित्रादिभावं चक्रेणाह । पुनर्मित्रामित्रादिफलं च । अन्यदप्यत्र बहुवक्तव्यमत उपरम्यते । किञ्च छन्दसामाविर्भावः। 'तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः प्रावीविशत्सर्वगुणावभासम् । तस्मिन्स्वयं वेदमयो विधाता स्वयंभुवं यं प्रवदंति सोऽभूत्'इतिश्रुतिमंत्रेयोक्तस्साक्षाद्विष्णुरूपस्स्वयंभुवोपि सर्ववेदोपवेदेतिहासपुराणोपपुराणवार्त्तादंडनीत्यान्वीक्षिक्यादिभिः सह श्रुतः तथाहि' ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदादीन्मुखतोऽसृजत । शस्त्रमिज्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं

[illegible] मित्रमित्रादिविशेषफलमाह ।

[illegible]

१	२	३	४	५	६	वृत्तम्
१	२	३	५	८	१३	भेदाः
१	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१	३	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१	२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	१	२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

मित्र मित्रे	मित्र भृत्ये	मित्र समौ	मित्र शत्रु	भृत्य मित्रे	भृत्य भृत्ये	भृत्य समौ	भृत्य शत्रु
सिद्धिः	जयः	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] मित्रे	[illegible] भृत्ये	[illegible] समौ	[illegible] शत्रु	[illegible] मित्रे	[illegible] भृत्ये	[illegible] समौ	[illegible] शत्रु
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

चोभयाभ्यां या हि संगता। मातृका बीजरूपा सा मंत्रज्ञैः समुदाहृता' इतियामलोक्तेः।कानि बीजानि किं कर्मकराणि चेति पार्वत्या पृष्टः शंभुरुवाच।'कदाचिन्मेरुशिरसि देवर्षीणां समाजके।मंत्रबीजप्रसंगेन देवाः पृष्टा मुनीश्वरैः॥ बीजत्वं कथमर्णानां प्रोच्यते मंत्रवित्तमैः। रमाबीजं धराबीजं मायाबीजं तथा परम्॥ व्यवहारः कथमयं वक्तव्यं दयया च नः। यतो जातं तु यद्वीजं तन्नाम्नैव तदुच्यते। बीजाद्यथांकुरोत्पत्तिः सेचनेन प्रजायते। वर्णबीजादपि तथा देवः साक्षात्प्रजायते॥ इति साम्येन बीजत्वमर्णानामपि विद्यते। कल्पादौ वा यतो वर्णादाविर्भूतस्ततोऽमरः॥ सवर्णो बीजतामाप तन्नाम्नैव मुनीश्वराः॥ 'रमाया बीजं कारणं रमाबीजं, रमैव बीजं कारणं यस्य तद्वा रमाबीजम्।' हेतुर्ना कारणं बीजम्' इत्यमरः। इत्येवं सर्वत्र ज्ञेयम्'तानि बीजानि कतिचिद्वक्ष्यामो वो हिताय वै। यथा त्रिपुरसुंदर्या दक्षिणामूर्त्तये पुरा॥ उक्तानि प्रीतया भक्त्या तेनोक्तानि समासतः। स्वशिष्येभ्यश्च कृपया बीजानि प्राक्तनानि वै'॥ तथा हि। 'पद्मा लक्ष्मीर्हरिणाक्षी सरोरुहनिवासिनी। कमला रुक्मिणी चैव नारायणप्रियाऽपि च॥लक्ष्मीबीजानि सप्तैव कृत्रिमाण्यपराणि तु। श्रीम्॥ १॥ परा भूतिस्तथा लज्जा मायापि सकला कृशा। समस्तापि तथा क्षामा कृत्रिमाण्यपराणि तु। ह्रीम्॥ २॥ कामः पञ्चेषुरेवं च मदनो मन्मथस्तथा। मारः प्रद्युम्नकंदर्पावन्तान्यपराणि तु॥क्लीम्॥ ३॥ वाग्भवं मूर्द्धबीजं च चारणं चंडकेश्वरः। चंद्रोऽपि चर्मवसनं वासनापि तथैव च॥ चार्वंग्यपि च चर्मासनसत्पान्यपराणि तु॥ ऐम्॥ ४॥ शक्तिः शर्माऽपि विज्ञेयं शरच्चंद्रे तथैव च। शक्तिबीजानि चत्वारि कृत्रिमाण्यपराणि तु॥ सः॥ ५॥ प्रणवं च तथा तारं त्र्यंशंतोमापि त्र्यंबकः। शाश्वतारव एतानि बीजानि प्रणवस्य च॥ ओम्॥ ६॥ नमो विश्वं तथा स्तंभमा-

चाश्मरी तथा । अन्यानि कृत्रिम
: ॥ ७ ॥ स्कन्दं व्योपं च डिंवं
बीजोद्धारमेतद्धि ततोऽन्यदनृतं वदेव्
च प्रियापि परमापिच । लंभापि
पराणि तु ॥ ख्रीम् ॥ ९ ॥ आपो वनं त
। जलबीजानि पंचैव ह्यसत्यान्यपराणि
पुरं तुरंग चान्यदसत्यं तु सुरेश्वरि॥प
हनुबालं विदुर्बुधाः । बीजान्येतानि
ण तु॥मंत्रबीजे द्वे मंत्रः फट् च ॥ १२
रसना तथा । क्रौंबीजानि तथैतानि
॥१३॥वागुरा वायुपूज्यापि वांतदास्य
कृत्रिमाण्यपराणि वै । भ्रीम् ॥ १
। चतुष्टयं तु
॥ चार्वंगीबीजे द्वे छ्रीं ऍं च ॥ १५ ॥
तथा॥ठकारे पंचबीजानि ह्यसत्यान
समंबरं व्योम आंबीजं च चतुष्टयम
द्रयामळे ॥ हंम् आम् द्वे ॥ १७ ॥ कल
। अपरं त्वनृतं ज्ञेयममृतेश्व
शश्च ॥ १८ ॥ अग्नी रेफश्च बी
जोद्धारणं वैव कृत्रिमं चापरं मतम्
घोणा हस्तश्च द्विरदं तथा । ह्रां
यपराणि तु ॥ ह्राम् ॥२०॥ भद्रका

स्त्वपरो मतः ॥ लम् ॥ २३ ॥ चंद्रः शीतांशुरिन्दुश्च शर्वरीपतिरेव च । ताराधिपः सुधारश्मिः कृत्रिमाण्यपराणि तु ॥ चंद्रबीजे द्वे ऐं द्रां च ॥ २४ ॥ ऊर्मिर्वीचिस्तरंगश्च वंबीजोद्धार इष्यते । वम् ॥ २५ ॥ स्तनबीजं कुचं चैवमुरोजो स्तनमेव च । जंबीजानि च चत्वारि कृत्रिमाण्यपराणि तु ॥ जम्॥२६॥ शिवबीजं शंभुबीजं शर्वः शंकर एव च । गंबीजानि च चत्वारि कृत्रिमाण्यपराणि तु ॥ गम् ॥ २६ ॥ इच्छाबीजं स्पृहा कांक्षा लिप्साबीजं चतुर्थकम् । झंबीजान्येव ज्ञेयानि कृ० ॥ झम् ॥ २७ ॥ नर्तकीबीजमत्युग्रं वेश्यापि गणिकापि च । पण्यस्त्री पंच बीजानि खमिति तत्स्फुटं त्विह ॥ खम् ॥ २८ ॥ छविबीजं कांतिबीजं शोभापि सुषमा तथा । हांबीजान्येव चत्वारि कृ०॥हाम् ॥ २९ ॥ शुक्रबीजं तथा काव्यो भार्गवः कविबीजकम् । दैत्यामात्यो महेशानि सुरासुरनमस्कृते ॥ श्रोंबीजपंचकं चैव कृत्रि० ॥ शुक्रबीजे द्वे श्रों लृश्च ॥ ३० ॥ अभ्रबीजं च जीमूतमंबुदं जलदं घनम् । वींबीजानि च पंचैव कृ० ॥ वीम् ॥ ३१ ॥ अब्धिबीजं तथा सिंधुः सांबरं सागरस्तथा । रुंबीजानि च पंचैव कृ० ॥ रुम् ॥ रंकाररुंकारयोर्भेदेन रमग्निबीजं रुमब्धिबीजं च ॥३२॥ कल्पबीजं च संवर्त्तं प्रलयं क्षयबीजकम् । क्षामिकं क्षुरकं क्षौद्रं तथा कल्पांतबीजकम् ॥ क्ष्रुम् ॥ ३३ ॥ शतघ्नी श्यालिका श्याला शाद्वला शुष्कला तथा । घ्रींबीजानि च पंचैव कृ० ॥ घ्रीम् ॥ ३४ ॥ अंबरं वस्त्रबीजं च शून्यं शक्तिरिति द्वयम् । हरितं हरिणीबीजं हरिद्राबीजमेव च ॥ह्रौंबीजानि च षट् देवि कृ० ॥ अंबरबीजे आम् ह्रौं च ॥ ३५ ॥ स्कंदः कुमारबीजं च शरजन्मा षडाननः । शांभवः शौलिर्गौबीजं तथा षण्मुखबीजकम् ॥ टंबीजानि च सप्तैव कृ० ॥ टम् ॥३६॥ नाट्यबीजं च नटनं तांडवं नृत्तबीजकम् । चंबीजानि च

...रि कृ० ॥ चम् ॥ ३७ ॥ वेधोबीजं विधिर्ब्रह्मा स्वयंभूबीजमेव
। कंबीजानि च चत्वारि कृ० ॥ कम् ॥ ३८ ॥ गर्जितं स्वन-
च स्तनितं रसितं तथा । ठंबीजानि च चत्वारि कृ० ॥ ठम्
३९ ॥ वृष्टिबीजं च करकं वर्षोपलस्तु वार्षिकः । क्रूंबीजानि च
... कृ० ॥ क्रूम् ॥ ४० ॥ मृद्बीजं चैव ह्रींबीजं मृत्सा मृत्स्ना
मृत्तिका॥ह्रीम् ॥ ४१ ॥ प्रस्थबीजं सानुबीजं शिखरं पुष्करं
... । म्लौंबीजोद्धार एषैवेतदन्यः कृत्रिमः स्फुटः॥ म्लौम् ॥४२॥
... दक्षिणामूर्तिविरचितबीजकोशसारः ॥ अथास्योदाहरणा-
...पि तल्लिखितान्येव कानिचिल्लिखामः ॥ तत्रादौ त्रिपुरामंत्रोद्धारः॥
... भूतिः कामं वाग्भवमेव च । शक्तिः प्रणवलज्जेऽपि
... शक्त्यादिकं ततः ॥ विपरीततया प्रोक्ता विद्याश्रीः षो-
...क्षरी । त्रिकूटा सकलाभद्रे विधेयं षोडशाक्षरी ॥ इत्युड्डाम-
रुद्रयामलेऽपि । हरिणाक्षी तथा माया कामं चैवाथ वास-
। शरत्पक्षं तथा क्षामा लक्ष्मीः शक्त्यादिकं ततः ॥ विपरी-
... प्रोक्ता विद्याश्रीः षोडशाक्षरी ॥ वामकेश्वरेऽपि । लक्ष्मीः
... मदनवाग्भवशक्तियुक्ता तारं च भूतिकमला कथितापि वि-
। शक्त्यादिकं तु विपरीततया च प्रोक्तं श्रीषोडशाक्षरविधिः
... पूर्णः ॥ इति ॥ कूटत्रयमत्रापि न ग्राह्यं तंत्रांतरसंमतेर-
... षोडशत्वं न स्यात् । कूटत्रयं वाग्भवकूटकामराजकूटशक्ति-
... । ककारएकारईकारलकारमहामाया इति वाग्भवकूटम्।
... कामराजकूटम् ।
... शक्तिकूटमिति भेदत्रयम् ॥
... ॥ कएईलह्रीं हसकलह्रीं सकलह्रीं श्री-
... ओंह्रींश्रींसौः ऐंक्लींह्रींश्रींम् ॥ अथ लक्ष्मीमंत्रो-

१ कूटं समूहस्तस्यैकत्वादेकत्वमेव पञ्चानां षण्णां चतुर्णां च वर्णानां ग-
... षोडशत्वव्याघातापत्तेः ॥

द्धारः ॥ तदुक्तं रुद्रयामले । हरिणाक्षी परा त्र्यक्षं लक्ष्मीबीज
त्रयं त्विदम्।विपरीततया प्रोक्तं सत्वरं फलदायकम्॥क्षामांशिकापि
नीरं च तदंते द्विजसत्तम ॥ अथैतत्स्वरूपम् ॥ ओंह्रींश्रींलक्ष्मिमहा
लक्ष्मिसर्वकामप्रदेसर्वसौभाग्यदायिनि अभिमतंप्रयच्छसर्वसर्वगते
सुरूपे सर्वदुर्जयविमोचिनि।ह्रींसःस्वाहा ॥ अथ सरस्वतीमंत्रोद्धार
शारदापटले । तारं लज्जा वाग्भवश्च परा प्रणव एव च । बीजं प
श्चशिरो ज्ञेयमंते ज्ञेयं नम इति ॥ अथ स्वरूपम् ॥ ओंह्रींऐंह्रींओं
वाग्देव्यै नमः॥ अथ तारामंत्रोद्धारो भैरवसर्वस्वे ॥ तारं व्योपं तथ
कांता माया वाग्भवमेव च । कूर्चं चैव महेशानि ह्यन्ते फट्ठद्वयं
तथा ॥ अथ स्वरूपम् ॥ ओंह्रांस्त्रींह्रींऐंहूंउग्रतारेफट्स्वाहा ॥ ततो
भुवनेश्वरीमंत्रोद्धारः कुब्जिकासर्वस्वे । प्रणवश्च तथा माया कमल
मन्मथस्तथा । अंते विश्वं नाम मध्ये प्रोक्तं तुभ्यं महेश्वरि ॥ प्रोक्तो
यं भुवनेश्वर्या मनुस्तुर्याक्षराभिधः ॥ अथ स्वरूपम् ॥ ओंह्रींश्रीं
क्लींभुवनेश्वर्यै नमः ॥ अथ मातंग्याः कुलसिद्धसंताने । तोमा काली
तथा लक्ष्मीर्वागुराद्यमेव च । चारुकं चयबीजानि ह्यादौ प्रोक्तानि
शंभुना॥अन्त्ये जिह्वा तथा पद्मं लज्जां नीरजमेव च । वासना पङ्कज
चैव वनं प्रोक्तं तु शूलिना॥अस्य स्वरूपम् ॥ ओंक्रोंश्रींप्रींप्रींछ्रींउ
च्छिष्टचांडालिनि देवि महापिशाचिनि मातंगि देवि क्रींठः ह्रींठः
ह्रींठः स्वाहा॥अथ शारिकामंत्रोद्धारस्त्रिपुराशिरोमणौ ॥ तारं माया
श्रिया कूर्चं सिंधुरं शून्यमेव च । कल्याणं शारिकादेव्या बीजं
सप्ताक्षरं स्मृतम् । अन्त्ये स्तंभं च विज्ञेयं शारिकामंत्रमुत्तमम् ।
अस्य व्यक्तिः॥ओंह्रींश्रींहूंह्रां आंशंशारिकायैनमः॥अथ राज्ञीमंत्रो
द्धारः । तारं लज्जा श्रियमग्निः कामः शक्तिः षडक्षरः। बीजं च पद्ग
शिरो ज्ञेयं ततः पल्लवमुद्धरेत् ॥ भगवत्यै तथा राज्यै ह्यंते माया च
ठद्वयम् । एभिः सह मनुः प्रोक्तो राज्ञः पंचदशाक्षरः ॥ स्वरूप

ह॥ओंह्रींश्रींरां क्लींसौःभगवत्यै राज्यै ह्रींस्वाहेति श्यामातंत्रे ॥ भे-
.त्रस्तु कुलचूडामणौ॥प्रणवश्च विभूतिश्च हकारान्ता तथैव चाविं-
च्छत्त्यग्निवीजानि संयोज्य वाग्भवं तथा॥मदनं च तथा शंकावीजं
ाक्षरं वदेत् । ठद्वयेन समायुक्तः प्रोक्तो विंशाक्षरो मनुः ॥ स्वरू-
:॥ ओंह्रींश्रींह्रस्त्रैंऐंक्लींसौः भेडाभगवति हंसरूपिणे स्वाहा ॥ अथ
लामुखीमंत्रोद्धारः शारदाटीकायाम् । तारं लज्जां श्रियं चैवमन्ते
ई पुरं पयः।वीजं च अक्षरं देव्या ज्वालामुख्याः सुरेश्वरि ॥ स्वरू-
.॥ ओंह्रींज्वालामुखिममशत्रूनभक्षय २ हूंफट्स्वाहा । एते दश
ाविद्यामंत्रा एषां फलानि ॥ मुक्तिं ददाति त्रिपुरा लक्ष्मीः
र्मीं ददाति च । विद्यां ददाति वाग्देवी प्रत्येकं जन्म निश्चला ॥
ा तारयति क्लेशाद्राज्यं तु भुवनेश्वरी । मातंगी राक्षसी सातुभीर्ति
ते नित्यशः ॥ शारिका शं ददात्येव संततिं लोकपूजिताम् ॥
ी राज्ये राजवश्यं भेडा भयविनाशिनी ॥ धनं ज्वालामुखी
। भक्तेभ्यश्च प्रयच्छति । एता देव्य इष्टदाऽयो जपहोमार्चना-
भेः॥अथ त्रिपुरासखीनां मंत्रोद्धारः । तत्रादौ भद्रकाल्याःकाली-
कूर्चयुग्मं लज्जायुग्मं च भद्रिका ॥ भद्रकालिपदंब्रूयाद्बीजानि प्र-
ोमतः ॥ ठद्वयेन समायुक्तो भद्रकालीमहामनुः॥इति श्यामा-
। अस्य व्यक्तिः । क्रींक्रींक्रींहूंहूंह्रींह्रींभैं भद्रकालिभैंह्रींह्रींहूंहूं
क्रींक्रींस्वाहा॥अथ छिन्नामंत्रोद्धारश्छिन्नाशिरोमणौ । त्र्यंबकः
ला पद्मा चारुकं च सुरेश्वरी । अन्त उच्छूनवीजं च फड्द्वयेन
ायुतम्॥प्रकाशमाह । ओंह्रींश्रींक्लींछिन्नमस्तकेफट् स्वाहा॥अथ
मंत्रोद्धारस्तुरीतंत्रे ।प्रणवस्तारका ज्योतिस्तारा ह्यंते नम इति।
ामूलमिदं प्रोक्तं स्वतंत्रे शंभुना स्फुटम्॥स्वरूपम्।ओंतुंत्रांत्रों
ातुर्य्यैनमः ॥ द्विभेदात्मके त्वागमलहर्य्याम् । लक्ष्मीं लज्जां
। मायां मात्रां द्वादशकामथ । वज्रवैरोचनीये द्वे माये फट्स्वा-

हृया युते ॥ स्वरूपम् । श्रींह्रींह्रींऐंवज्रवैरोचनीयेह्रींह्रींफट्स्वाहा॥ अथ दक्षिणाकालीमंत्रोद्धारः श्यामारहस्ये। कुंतीत्रयं तीरयुग्मं ज्ञानयुग्मं ततोभिधाम्। दक्षिणाकालिकेत्यनमंते कालीत्रयं पुनः॥ कूर्चयुग्मं परायुग्मं पयश्चैव सुरेश्वरि। दक्षिणाकालिकायाश्च हन्त्री-विंशत्यर्णकः ॥ स्वरूपम्। क्रींक्रींक्रींहूंहूंह्रींह्रींदक्षिणकालिकेक्रींक्रीं क्रींहूंहूंह्रींह्रींस्वाहा॥ अथ श्यामामंत्रः श्यामातंत्रे। हरिणाक्षी तथा जिह्वा [illegible] सुधारसे श्यामे कृष्णशापविमोचन [illegible] श्यामामंत्र उदाहृतः ॥ उदाहरणम् ॥ [illegible] सुधारसेश्यामेकृष्णशापविमोचनमायूहंसा- [illegible] ॥ अथ [illegible] उदाहृतः कल्पे। प्रणवो गगना माया [illegible] तथा। बीजं पश्चाशिगो ज्ञेयं ततः पञ्चगुह्यकं तु ॥ [illegible] ॥ [illegible] कुरु। नीरं [illegible] ॥ [illegible] तथा [illegible] ॥ [illegible] । ओंऐंह्रींक्लींश्रींकालेश्वरि [illegible] [illegible] सुरनिर्दलिनि [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] कमला [illegible] पुनः ॥ [illegible] । ओंह्रींश्रींह्रींनमो [illegible] [illegible]

सुरेश्वरि । कुलवागीश्वरीदेव्याश्चतुर्विंशाक्षरो मनुः ॥ अथास्य
क्तिः । ओंक्लींह्रींश्रींहूंझपहस्तेकुलवागीश्वरिऐंठः खंठः खींठःस्वा
॥ अथ पंचबालकमंत्राः । हेरंबशरजन्मानो कार्त्तवीर्यार्जुनस्त-
हनुमान् भैरवश्चैव कथिताः पंच बालकाः ॥ इति भैरवीतंत्रे॥
केश्वरे तु । हेरंबशरजन्मानौ महामृत्युंजयस्तथा । कार्त्तवीर्या-
श्चैव हनुमद्भैरवौ तथा॥कुमाराः षट्च संप्रोक्ताः।इति । रुद्रया-
तु । गणेशो वटुकश्चैव स्कंदो मृत्युञ्जयस्तथा । कार्त्तवीर्या-
श्चैव सुग्रीवो हनुमांस्तथा ॥ कुमाराः सप्त विख्याता इत्युक्तामि-
॥ तत्रादौ गणेशमंत्रोद्धारो रुद्रयामले । प्रणवं कमलं लज्जां
र्प मठबीजकम् । शंकरं षट्छिरोमंत्रं ततः षष्ठवमुद्धरेत् ॥गण-
ततः पश्चाद्वरवरदमेवच । सर्वं जनं ततः पश्चान्मे वशमानये
च ॥ अन्त्येऽपि ठद्वयं ज्ञेयमष्टविंशाक्षरो मनुः ॥ स्वरूपम्॥
ह्रींक्लींग्लेंगंगणपतेवरवरदसर्वजनंमेवशमानयस्वाहा ॥ अथ
रस्य कुलचूडामणौ । प्रणवं छविबीजश्च मंत्रश्च द्विशिरः स्मृ-
॥ मध्ये कुमाराय नमः अन्ते नीरमुदाहृतम् ॥ उदाहरणम् ।
कुमारायनमः स्वाहा ॥ अथ कार्त्तवीर्यार्जुनस्य डामरतंत्रे ।
वायुपूज्यां च चारुकं मन्मथस्तथा । शुक्रबीजं तथा शून्यं
र्ण रसनां तथा ॥ चंद्रं डिंबं च कूलं च तुरगं च सुरेश्वरि ।
तन्नाम विज्ञेयं कार्त्तवीर्यार्जुनाय च ॥ अन्ते पयो मनुः प्रोक्त
विंशाक्षरः शिवे ॥ व्यक्तिरस्य । ओंफ्रोंव्रींक्लींभ्रों आंह्रींक्रोंऐंह्रांहुं
कार्त्तवीर्यार्जुनायस्वाहा ॥ अथ हनुमतः कुलचूडामणौ । प्रणवं
बीजं च विभूतिस्तदनंतरम् । हनूमते ततः पश्चाद्रामदूताय
मः ॥ लंकाविध्वंसनायेवमंजनीगर्भसं ततः । भूताय शाकि-
च डाकिनीं तदनंतरम् ॥ विध्वंसनाय किलिद्वौ बुबुकारेण
नः । विभीषणाय हनुमद्देवाय तदनंतरम् ॥ त्र्यक्षं माया हरि-

हया युते ॥ स्वरूपम् । श्रींह्रींह्रींऐंवज्रवैरोचनीयेह्रींह्रींफट्स्वाहा॥ अथ दक्षिणाकालीमंत्रोद्धारः श्यामारहस्ये। कूर्चत्रयं तारयुग्मं क्षामयुग्मं ततोभिधाम्। दक्षिणाकालिकेत्येवमंते कालीत्रयं पुनः॥ कूर्चयुग्मं परायुग्मं पयश्चैव सुरेश्वरि। दक्षिणाकालिकायाश्च हत्ह्रीं विंशकार्णकः॥ स्वरूपम्। क्रींक्रींक्रींहूंहूंह्रींह्रींदक्षिणकालिकेक्रींक्रींक्रींहूंहूंह्रींह्रींस्वाहा॥ अथ श्यामामंत्रः श्यामातंत्रे। हरिणाक्षीं तथा जिह्वां कालीजिह्वाचतुष्टयम्॥ततः सुधारसे श्यामे कृष्णशापं विमोचय॥ अमृतं स्रावय स्वाहा श्यामामंत्र उदाहृतः॥ उदाहरणम्॥ श्रींह्रींक्रांक्रींक्रूंक्रैंक्रौंक्रःसुधारसेश्यामेकृष्णशापंविमोचयामृतंस्रावय स्वाहा॥ अथ कालराज्या उद्धारस्तत्कल्पे। प्रणवो वासना माया मन्मथः कमला तथा। बीजं पञ्चशिरो ज्ञेयं ततः पल्लवमुद्धरेत्॥ ततो मध्येऽभिधां त्यक्त्वा ह्यंते सर्ववशं कुरु। नीरं देहियुगं चैव मध्ये त्यक्त्वाभिधां ततः॥ गणेश्वर्य्यै तथा चांते विश्वं च समुदाहृतम्॥ अस्य व्यक्तिः। ओंऐंह्रींक्लींश्रींकालेश्वरि सर्वजनमनोहारिणिसर्वमुखस्तंभनिसर्वराजवशंकरिसर्वदुष्टनिर्दलिनिसर्वस्त्रीपुरुषाकर्षिणिबंदीशृंखलास्त्रोटय२ सर्वशत्रून्भंजय२ द्वेष्यान्निर्दलय२ सर्वान्स्तंभय२ मोहनास्त्रेणद्वेषिणमुच्चाटय २ सर्वं वशंकुरुस्वाहा देहि २ सर्वकालरात्रिकामिनिगणेश्वर्यैनमः॥ अथान्नपूर्णामंत्रोद्धारः कामेश्वरीतंत्रे। तारं परापि कमला मीनकेतन एव च॥विश्वं ततो भगवति माहेश्वरि ततः पुनः॥ अन्नपूर्णे ठद्वयं च मनुर्विंशाक्षरः स्मृतः॥ व्यक्तिरस्य। ओंह्रींश्रींक्लींनमोभगवतिमाहेश्वरि अन्नपूर्णेस्वाहा॥अथ कुलवागीश्वरीमंत्रोद्धारो मुंडमालायाम्। प्रणवं मदनं चैव स्कंदं नारायणप्रियाम्। तटं तथेच्छाबीजं च ततः पल्लवमुद्धरेत्॥ झपहस्ते ततः पश्चात्कुलवागीश्वरि तथा। अंते च वासनाबीजं पद्मं कांक्षापि नीरजम्॥नर्तकीबीजमंभोजं पय-

णाक्षी व्योपः स्कंदं तथैव चापुरमापस्तथांतेच सतपट्चक्षरो मनुः॥ उदाहरणम् । ओंऐंह्रींहनुमतेरामदूतायलंकाविध्वंसनायांजनीगर्भसंभूतायशाकिनीडाकिनीविध्वंसनायकिलिबुबुकारेणविभीषणाय हनुमदेवायओंह्रींश्रींह्रींह्रांफट्स्वाहा ॥ अथ भैरवस्य रुद्रयामले । प्रणवं मन्मथं चैवमभ्रबीजसमन्वितम् । अग्निबीजं कल्पबीजं शतग्रीवीजसंयुतम् ॥ मायां मध्येऽपि वटुकभैरवायाऽस्मरी तथा । अन्ते यो भैरवस्यायं मनुरष्टादशाक्षरः॥उदाहृतिः । ओंक्लीं वींरुंधुंग्रींह्रींवटुकभैरवायनमःस्वाहा ॥ अथ महामृत्युंजयस्यागम लहर्य्याम् । त्र्यक्षं ह्रज्जं शक्तिशोभेऽपि शंकां मा तस्माद्वै पालयद्वे तथैव । तस्माच्छक्तिः खं शरद्भूजत्रासौ मंत्रोद्धारं देवमृत्युंजयस्य॥ ओंजूंसः हंसः मांपालयपालय सोहंसः जूं ओम् ॥ अथ सुग्रीवस्यागमशिरोमणौ । तारं माया वाग्भवं मन्मथं च शक्तिर्मध्ये नाम त्यक्त्वा तथांते। कालीपद्मौ कूर्चपद्मौ समस्तापद्मौ नीरं क्षेप सुग्रीवमंत्रः ॥ स्वरूपमाह । ओंह्रींऐं क्लींसः सुग्रीवदेवताय ठंठः हूंठः स्वाहा ॥ अथ नवग्रहमंत्राः । आदित्येंदुजशुक्राश्च गुर्विंदू परमेश्वरि । एते पञ्च महेशानि पञ्चेपोवर्णदेवताः॥भौमार्किराहवश्चैव त्रय एते मुनीश्वराः । देवस्य खंडपरशोर्लोचनत्रयदेवताः ॥ केतुश्च परमेशानि भूमेर्देवः प्रकीर्तितः । एते नवग्रहाः प्रोक्ताः शंभुना रुद्रयामले ॥ तत्रादौ पञ्चस्वादित्यस्य विश्वनाथसारोद्धारे । प्रणवं चांबरं लक्ष्मीर्व्योमबीजं तथैव च । बीजं तुर्यशिरो ज्ञेयं मनुर्ध्यष्टाक्षरः स्मृतः ॥ ओंह्रौःश्रींआंग्रहाधिराजायादित्याय स्वाहा ॥ अथ बुधस्य स्वतंत्रे।प्रणवं च तथा स्कंदं रसज्ञा च षडाननः।मध्येऽपि ग्रहनाथाय बुधाय च ततः परम्॥नीरञ्च सोमपुत्रस्य मनुश्चतुर्दशाक्षरः॥स्वरूपम्।ओंह्रांक्रींटं ग्रहनाथायबुधायस्वाहा ॥ अथ शुक्रस्यागमशिरोमणौ॥प्रणवं मूर्द्धबीजं च स्तनबीजसमन्वितम्।शिवबीजं

तो मध्ये ग्रहेश्वराय वे पुनः ॥ शुक्रायांतेऽस्मरी चैव बालश्चतुर्दशा-
ः ॥ उदाहृतिः । ॐऐंजंगंग्रहेश्वरायशुक्रायनमः ॥ अथ बृहस्प-
त्रिपुरातिलके । त्र्यक्षं मायापि सौभाग्या सुरासुरनमस्कृते । तरं-
ेऽश्ये संयोज्य चार्वांगी हिंगुबीजकम् ॥ ऊर्द्धं च पद्म शिरोबीजं
तः पल्लवमुद्धरेत् ॥ ततो ग्रहाधिपतये बृहस्पतय एव च ॥ ततो
रिवह्निश्चैव पद्मं लक्ष्मीं तु नीरजम् । वासना पंकजं चैवमंते प्रोक्तं
नः शिवे ॥ अथोदाहरणम् । ॐह्रीं श्रींव्लीं ऐं ग्लौंग्रहाधिपतये बृह-
स्तयेवींठः श्रींठः ऐंठः स्वाहा ॥ अथ चंद्रस्य कालीपटले । त्र्य-
च हरिणाक्षी च कुंतीबीजसमन्वितम् ।हरेतिशब्दं संयोज्य शून्या-
स्वारसंयुतम् ॥ नाद्यबीजं ततो मध्ये चंद्रायांतेऽस्मरी स्मृता ॥
रूपम् । ॐश्रींक्लींह्रांह्रौंचं चंद्राय नमः॥अथ त्रिग्रहमंत्रोद्धारस्त-
दौ भौमस्य।चारणं हरिणीबीजं रुक्मिणी शर्वरीपतिः।वेधोबीजं
तोमध्ये ग्रहाधिपति वे ततः॥ भौमायांते पयः प्रोक्तो मनुः पञ्चद-
क्षरः ॥ शारदाटीकायाम् ॥ अथोद्धार ॥ ऐंह्रौःश्रींद्रांकंग्र-
धिपतिभौमायस्वाहा ॥ अथ शनैश्चरस्यागमलहर्यांम् ।
रं लज्जा श्रियं चैव बीजं त्रिशिर ऊर्द्धतः । ग्रहचक्रवर्ति-
ापि शनैश्चराय ये ततः । मदनं वासना शक्तिरंते नीरमुदाहृ-
म् । शनैश्चरस्य देवेशि मनुर्विंशाक्षरः स्मृतः॥स्वरूपम् । ॐह्रीं-
ग्रहचक्रवर्तिनेशनैश्चरायक्लींऐंसः स्वाहा ॥अथ राहोरागमलहर्यां-
। प्रणवं रसनायुग्मं तट्युग्मं च गर्जितम् । ततष्टंकधारिणे च
दवे हव्यवाहनः ॥ लज्जा लक्ष्मीस्तथा भीमा ह्यंते वनमुदाहृतम्।
दोविंशाक्षरो बालो यथाभीष्टफलप्रदः ॥ स्वरूपम् । ॐक्रींक्रीं
ट्टंकधारिणेराहवेरंह्रींश्रींभैंस्वाहा ॥ अथ केतोस्तंत्रमुक्तावल्यां ।
ावं साधको वृष्टिस्ततोऽपि शूररूपिणे । केतवेऽपि ततः पश्चा-
दशंकापयस्तथा ॥ केतोरयं महामंत्रो देवि पंचदशाक्षरः ॥

णाक्षी व्योपः स्कंदं तथैव च।पुरमापस्तथांतेच सप्तपष्ट्यक्षरो मनुः॥ उदाहरणम् । ओंऐंह्रींहनुमतेरामदूतायलंकाविध्वंसनायांजनीगर्भसंभूतायशाकिनीडाकिनीविध्वंसनायकिलिकुबुकारेणविभीषणाय हनुमद्देवायओंह्रींश्रींह्रींह्रांफट्स्वाहा ॥ अथ भैरवस्य रुद्रयामले । प्रणवं मन्मथं चैवमभ्रबीजसमन्वितम् ॥ अग्निबीजं कल्पबीजं शतघ्नीबीजसंयुतम् ॥ मायां मध्येऽपि बटुकभैरवायाऽमरीं तथा । अन्ते यो भैरवस्यायं मनुरष्टादशाक्षरः॥उदाहृतिः । ओंक्लीं वींरुंभ्रुंश्रींह्रींबटुकभैरवायनमःस्वाहा ॥ अथ महामृत्युंजयस्यागम लहर्य्याम् । त्र्यक्षं हृज्जं शक्तिशोभेऽपि शंकां मा तस्माद्वै पालयद्वे तथैव। तस्माच्छक्तिः खं शरद्धृन्नत्रासो मंत्रोद्धारं देवमृत्युंजयस्य॥ ओंजूंसः हंसः मांपालयपालय सोहंसः जूं ओम् ॥ अथ सुग्रीवस्यागमशिरोमणौ । तारं माया वाग्भवं मन्मथं च शक्तिर्मध्ये नाम त्यक्त्वा तथांते। कालीपद्मौ कूर्चपद्मौ समस्तापद्मौ नीरं ह्येष सुग्रीवमंत्रः॥ स्वरूपमाह । ओंह्रींऐं क्लींसः सुग्रीवदेवताय क्रींठः हूंठः स्वाहा ॥ अथ नवग्रहमंत्राः । आदित्येंदुजशुक्राश्च गुर्विंदू परमेश्वरि । एते पञ्च महेशानि पञ्चेपोर्बाणदेवताः॥भौमार्किराहवश्चैव त्रय एते मुनीश्वराः । देवस्य खंडपरशोर्लोचनत्रयदेवताः॥ केतुश्च परमेशानि भूमेर्देवः प्रकीर्तितः। एते नवग्रहाः प्रोक्ताः शंभुना रुद्रयामले ॥ तत्रादौ पञ्चस्वादित्यस्य विश्वनाथसारोद्धारे । प्रणवं चांबरं लक्ष्मीर्व्योमबीजं तथैव च । बीजं तुर्यशिरो ज्ञेयं मनुर्ध्यष्टाक्षरः स्मृतः ॥ ओंह्रीःश्रींआंग्रहाधिराजायादित्याय स्वाहा ॥ अथ बुधस्य स्वतंत्रे।प्रणवं च तथा स्कंदं रसज्ञा च षडाननः।मध्येऽपि ग्रहनाथाय बुधाय च ततः परम्॥नीरश्च सोमपुत्रस्य मनुश्चतुर्दशाक्षरः॥स्वरूपम्।ओंह्रांक्रींटं ग्रहनाथायबुधायस्वाहा ॥ अथ शुक्रस्यागमशिरोमणौ॥प्रणवं मूर्द्धबीजं च स्तनबीजसमन्वितम्।शिवबीजं

मध्ये ग्रहेश्वराय वै पुनः ॥ शुक्रायांतेश्मरी चैव वालश्चतुर्द
॥ उदाहृतिः । ॐ ऐंजंगंग्रहेश्वरायशुक्रायनमः ॥ अथ बृह
। त्र्यक्षं मायापि सौभाग्या सुरासुरनमस्कृते ।
संयोज्य चार्वांगी हिंगुबीजकम् ॥ ऊर्द्ध च पट्ट शिरो
: पल्लवमुद्धरेत् ॥ ततो ग्रहाधिपतये बृहस्पतय एव च ॥
श्चैव पद्मं लक्ष्मीं तु नीरजम् । वासना पंकजं चैवमंते !
: शिवे ॥ अथोदाहरणम् । ॐ ह्रीं श्रींक्लींऐं ग्लौंग्रहाधिपतये
वौंठः श्रौंठः ऐंठः स्वाहा ॥ अथ चंद्रस्य कालीपटले ।
च हरिणाक्षी च कुंतीबीजसमन्वितम् ।हरेतिशब्दं संयोज्य श्रु
तम् ॥ नाद्यबीजं ततो मध्ये चंद्रायांतेश्मरी स्मृत
। ॐ श्रींक्रींह्रांह्रौंचं चंद्राय नमः॥अथ त्रिग्रहमंत्रोद्धार
ौभौमस्य।चारणं हरिणीबीजं रुक्मिणी शर्वरीपतिःविधो
ेमध्ये ग्रहाधिपति वै ततः॥ भौमायांते पयः प्रोक्तो मनुः प
: ॥ शारदाटीकायाम् ॥ अथोद्धार ॥ ऐंह्रौःश्रींद्रां
धिपतिभौमायस्वाहा ॥ अथ शनैश्वरस्यागमलहर्यांम
लज्जां श्रियं चैव बीजं त्रिशिर ऊर्द्धतः । ग्रहचक्र
शनैश्वराय वै ततः । मदनं वासना शक्तिरंते नीरमुद
। शनैश्वरस्य देवेशि मनुर्विंशाक्षरः स्मृतः॥स्वरूपम् । ॐ
ग्रहचक्रवर्तिनेशनैश्वरायक्लींऐंसः स्वाहा ॥अथ राहोरागमलह
। प्रणवं रसनायुग्मं तद्युग्मं च गर्जितम् । ततएंकधारिणे
हव्यवाहनः ॥ लज्जा लक्ष्मीस्तथा भीमा ह्यंते वनमुदाहृ
विंशाक्षरो वालो यथाभीष्टफलप्रदः ॥ स्वरूपम् । ॐक्रं
कधारिणेराहवेरंह्रींश्रींभंस्वाहा ॥ अथ केतोस्तंत्रमुक्ताव
साधको वृष्टिस्ततोऽपि क्रूररूपिणे । केतवेऽपि ततः प
॥ केतोरयं महामंत्रो देवि पंचदशाक्षरः

ॐह्लींक्लींकूंररूपिणेकेतवेऐंसौः स्वाहा ॥ अथ पार्वत्या पृष्टो रुद्रो मातृकाक्रमतो बीजान्याह । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मंत्रकोशं सुविस्तरम् । मुनीनां सूचितो यश्च दक्षिणामूर्तिना पुरा॥ईश्वर उवाच ॥ आत्मबीजमकारं च स्वान्तहृद्बीजमेव च । मानसं च मनोबीजं पैतामहमिति स्मृतम्॥अपरमनृतं ज्ञेयमकारस्य सुरेश्वरि ॥अ॥१॥ शून्यं खमंबरं व्योम वैष्णवं चोति भाषितम् । आकारस्यानृतमन्यदुक्तं भैरवतंत्रके ॥ आ ॥ २ ॥ इंद्रबीजं तथा जिष्णुर्मरुत्वान्मघवा हरिः । शैवं चेकारवर्णस्य कृत्रिमं त्वपरं वदेत् ॥ इ ॥ ३ ॥ बुद्धिबीजं तथा मेधा धीबीजं च मतिस्तथा । ऐंद्रं तथैव विज्ञेयमीकारस्यानृतं परम् ॥ ई ॥ ४॥ रुतिबीजं तथा नंदा वामनं वा तु बीजकम् । सौर्यमुकारबीजानि कृत्रिमाण्यपराणि तु॥उ॥ ५ ॥कचबीजं तथा केशं मूर्द्धजं च शिरोरुहम् । ऐंदवं त्वनृतं चान्यदूकारस्य सुरेश्वरि॥ऊ॥६॥पाप्मबीजं तथा पापं किल्बिषं कल्मषं तथा॥किंकरी बीजमेतच्च मंगलं त्वनृतं परम् ॥ ऋकारस्य रहस्येऽस्मिन्काल्याः प्रोक्तं सुरेश्वरि॥ऋ ॥७॥ कृपाबीजं दयाबीजं करुणा कार्पिकं तथा॥ ॠकारस्यानृतं चान्यद्भाषितं विश्वयामले॥ॠ॥८॥विश्वबीजद्वयं ज्ञेयं ऌकारं च नम इति॥व्यक्तबीजं जगद्बीजं गौवं प्रोक्तं मया शिवे॥ऌकारस्यानृतं वान्यत्तदुक्तं रुद्रयामले ॥ ऌ ॥ ९ ॥ गंगाबीजं स्वर्द्धुनी च नाकवापी च स्वर्णदी । शक्रमन्यदसत्यं च ॡकारस्य मयोदितम् ॥ ॡ ॥ १० ॥ एकादशी मातृका च लताबीजं तथैव च । वल्लीबीजं च वाराकी तदन्यदनृतं मतम् ॥ अपरश्च मया ख्यातमेकारस्य सुरेश्वरि । कुलचूडामणौ ग्रंथे रचिते मांत्रिकोत्तमैः ॥ ए ॥ ११ ॥ वाग्भवमूर्द्धबीजं च चारणं चंडिकेश्वरः । चंद्रोऽपि चर्मवसनं वासनाऽपि तथैव च ॥ चार्वंग्यपि च चर्माणं मात्रां द्वाद-

 । रौद्रं ख्यातं मया देवि ऐकारस्यानृतं परम् ॥ ऐं॥१२॥

नवं च तथा तारं त्र्यक्षं तोयापि त्र्यंबिका । त्रासस्तारच ईशानि
ततं च मया स्मृतम् ॥ ओं ॥ १३ ॥ मोक्षबीजं तथा मुक्तिज्ञानं
पाणबीजकम् । आगस्त्यं च मया ख्यातं ग्रंथे भैरवतंत्रके ॥ औं
१४॥ अंबीजं वृक्षबीजं च पादपं च धरारुहम् । भूरुहश्च मयाख्या-
मनृतं त्वपरं वदेत्॥अम्॥१५॥नागबीजं भूधरश्च भाग्यबीजं च भा-
यम् । प्रोक्तं ख्यातं मया देवि अःशब्दस्यानृतं परम् ॥ अः
१६ ॥ ककारं च शिरोबीजं मूर्द्धबीजं च वारुणम् । वेधोबी-
विधिर्ब्रह्मा स्वयंभूबीजमेव च ॥ ककारस्य मयाख्यातमनृतं
परं वदेत् ॥ कम् ॥ १७ ॥ नभोबीजं पुष्करं च द्योबीजं चक्रवा-
कम् । वैद्दरश्रवसं चैव प्रोक्तं त्रिपुरया स्वयम् ॥ खम् ॥ १८ ॥
वबीजं शंभुबीजं शर्वश्च शंकरस्तथा । गकारस्यानृतं चान्यद्यापि-
हि मया प्रिये ॥ गम् ॥ १९ ॥ जिनबीजं षडभिज्ञं च मारजि-
जमेव च । मायात्मजोऽर्कबंधुश्च गौतमं त्वनृतं परम् ॥ घका-
स्य मयाख्यातं ग्रंथे वै रुद्रयामले ॥ घम् ॥ २० ॥ षडाननः
रजन्मा स्कंदः कुमारबीजकम् । शांभवः शालिगीबीजं त्वनृतं
परं मतम् ॥ ङम् ॥ २१ ॥ नाट्यबीजं च नटनं तांडवं नृत्तबीज-
म् । चकारस्य मयाख्यातं ग्रंथे भैरवतंत्रके ॥ चम् ॥ २२ ॥
निबीजमर्कजं च पंगुबीजं तथैव च । कालं च सौरबीजं च सूति-
दरबीजकम् ॥ छम्बीजं च मया प्रोक्तं ग्रंथे कामेश्वरे शिवे । छम्
२३॥ शनिबीजे द्वे छ ए॥ स्तनबीजं कुचं चैवमुरोजो ह्यजमेव च॥
कारस्य मयाख्यातमतोन्यदनृतं स्मृतम् ॥ जम् ॥ २४॥ इच्छा-
जिं स्पृहा कांक्षा लिप्सा बीजचतुष्टयम् । झकारस्य मयाख्यातम-
त्यमपरं स्मृतम् ॥ झम् ॥ २५ ॥ यमबीजं कालबीजं कृतान्तं
मयांतकम् ॥ कीनाशं मृत्युबीजं च ञकारस्य मयोदितम् ॥ ञम्
२६ गर्जितं स्वनबीजं च स्तनितं रसितं तथा ॥ टकारस्य मया-

ॐ ह्लीं क्लीं हूं रक्तरूपेणैकैतवे ऐंसौः स्वाहा ॥ अथ पार्वत्या पृष्टो रुद्रो मातृकाक्रमतो बीजान्याह । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मंत्रकोशं सुविस्तरम् । मुनीनां सूचितो यश्च दक्षिणामूर्तिना पुरा॥ईश्वर उवाच ॥ आत्मबीजमकारं च स्वान्तस्तद्बीजमेव च । मानसं च मनोर्बीजं पैतामहमिति स्मृतम्॥अपरमनृतं ज्ञेयमकारस्य सुरेश्वरि ॥अ॥१॥ शून्यं सर्मवरं व्योम वैष्णवं चेति भाषितम् । आकारस्यानृतमन्यदुक्तं भैरवतंत्रके ॥ आ ॥ २ ॥ इंद्रबीजं तथा जिष्णुर्मरुत्वान्मघवा हरिः । शैवं चेकारवर्णस्य कृत्रिमं त्वपरं वदेत् ॥ इ ॥ ३ ॥ शुद्धिबीजं तथा मेधा धीर्बीजं च मतिस्तथा । ऐंद्रं तथैव विज्ञेयमीकारस्यानृतं परम्॥ ई॥ ४॥ रुतिबीजं तथा भंदा वामनं वा तु पीनरम् । गौपंमुकारबीजानि कृत्रिमाण्यपराणि तु॥उ॥ ५ ॥कचबीजं तथा केशं मूर्द्धजं च शिरोरुहम् । ऐंद्वं त्वनृतं चान्यदूकारस्य सुरेश्वरि॥ऊ॥६॥पाप्मबीजं तथा पापं किल्बिषं कल्मषं तथा॥किंकरी बीजमेतस्य मंगलं त्वनृतं परम् ॥ ऋकारस्य रहस्येऽस्मिन्काल्याः प्रोक्तं सुरेश्वरि॥ऋ ॥७॥ कृपाबीजं दयाबीजं करुणा कार्पिकं तथा॥ ॠकारस्यानृतं चान्यद्वाराभिनं विश्वयामले॥ॠ॥८॥विश्वबीजद्वयं ज्ञेयं लृकारे च नव शक्तिः। त्र्यक्षबीजं जगद्बीजं गौर्यं प्रोक्तं मया शिवे॥लृकारस्यानृतं चान्यदुक्तं रुद्रयामले ॥ लृ ॥ ९ ॥ गंगाबीजं स्वर्द्धुनी च जाह्नवी च स्वर्णदी । शक्रमन्यदसत्यं च लॄकारस्य मयोदितम् ॥ लॄ ॥ १० ॥ एकादशी मातृका च इलाबीजं तथैव च । दर्शबीजं च दाक्षी तदन्यदनृतं मतम् ॥ अपरञ्च मया ख्यातमेकारस्य सुरेश्वरि । कुब्जिकायामले ग्रंथे रचिते मायिकोत्तमैः ॥ ए ॥ ११ ॥ शाम्भवस्पृद्बीजं च चाग्नं चाटिकेश्वरः । चंद्रोऽपि [illegible] तथैव च ॥ कार्यमपि च षष्ठांनं मात्रा द्वाद-[illegible] । [illegible] देवि [illegible]स्यानृतं परम् ॥ ऐं॥१२॥

णवं च तथा तारं त्र्यक्षं तोभापि त्र्यंबिका । त्रासस्तारव ईशानि
तवं च मया स्मृतम् ॥ ओं ॥ १३ ॥ मोक्षवीजं तथा मुक्तिर्ज्ञानं
वर्णवीजकम् । आगस्त्यं च मया ख्यातं ग्रंथे भैरवतंत्रके ॥ औं
१४॥ अंवीजं वृक्षवीजं च पादपं च धरारुहम् । भूरुहश्च मयाख्या-
मनृतं त्वपरं वदेत्॥अम्॥१५॥नागवीजं भूधरश्च भाग्यवीजं च भा-
वम् । भ्रौवं ख्यातं मया देवि अःशब्दस्यानृतं परम् ॥ अः
१६ ॥ ककारं च शिरोवीजं मूर्द्धवीजं च वारुणम् । वेधोवी-
विधिर्ब्रह्मा स्वयंभूवीजमेव च ॥ ककारस्य मयाख्यातमनृतं
ापरं वदेत् ॥ कम् ॥ १७ ॥ नभोवीजं पुष्करं च द्योवीजं चक्रवा-
कम् । वेप्टरश्रवसं चैव प्रोक्तं त्रिपुरया स्वयम् ॥ खम् ॥ १८ ॥
ावीजं शंभुवीजं शर्वश्च शंकरस्तथा । गकारस्यानृतं चान्यच्चापि-
हि मया प्रिये ॥ गम् ॥ १९ ॥ जिनवीजं षडभिज्ञं च मारजि-
ाजमेव च । मायात्मजोऽर्कवंधुश्च गौतमं त्वनृतं परम् ॥ घका-
्य मयाख्यातं ग्रंथे वै रुद्रयामले ॥ घम् ॥ २० ॥ षडाननः
रजन्मा स्कंदः कुमारवीजकम् । शांभवः शालिगीवीजं त्वनृतं
ापरं मतम् ॥ ङम् ॥ २१ ॥ नाट्यवीजं च नटनं तांडवं नृत्तवीज-
म् । चकारस्य मयाख्यातं ग्रंथे भैरवतंत्रके ॥ चम् ॥ २२ ॥
निर्वीजमर्कजं च पंगुवीजं तथैव च । कालं च सौरवीजं च सूति-
्रवीजकम् ॥ छम्वीजं च मया प्रोक्तं ग्रंथे कामेश्वरे शिवे । छम्
२३॥ शनिर्वीजे द्वे छ ए॥ स्तनवीजं कुचं चैवमुरोजो स्तन्जमेव च॥
कारस्य मयाख्यातमतोन्यदनृतं स्मृतम् ॥ जम् ॥ २४॥ इच्छा-
ीजं स्पृहा कांक्षा लिप्सा वीजचतुष्टयम् । झकारस्य मयाख्यातम-
त्यमपरं स्मृतम् ॥ झम् ॥ २५ ॥ यमवीजं कालवीजं कृतान्तं
मवार्तिकम् ॥ कीनाशं मृत्युवीजं च ञकारस्य मयोदितम् ॥ ञम्
२६ गर्जितं स्वनवीजं च स्तनितं रसितं तथा ॥ टकारस्य मया-

ॐह्रांक्लूंक्रूरस्त्रपिणेकेतवेऐंसौः स्वाहा ॥ अथ पार्वत्या पृष्टो रुद्रो मातृकाक्रमतो बीजान्याह । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मंत्रकोशं सुविस्तरम् । मुनीनां सूचितो यश्च दक्षिणामूर्तिना पुरा॥ईश्वर उवाच ॥ आत्मबीजमकारं च स्वान्तह्रद्बीजमेव च । मानसं च मनोबीजं पैतामहमिति स्मृतम्॥अपरमनृतं ज्ञेयमकारस्य सुरेश्वरि ॥अ ॥१॥ शून्यं खमंबरं व्योम वैष्णवं चेति भाषितम् । आकारस्यानृतमन्यदुक्तं भैरवतंत्रके ॥ आ ॥ २ ॥ इंद्रबीजं तथा जिष्णुर्मरुत्वान्मघवा हरिः । शैवं चेकारवर्णस्य कृत्रिमं त्वपरं वदेत् ॥ इ ॥ ३ ॥ बुद्धिबीजं तथा मेधा धीबीजं च मतिस्तथा । ऐंद्रं तथैव विज्ञेयमीकारस्यानृतं परम्॥ ई ॥ ४॥ रुतिबीजं तथा नंदा वामनं वा तु बीजकम् । सोयंमुकारबीजानि कृत्रिमाण्यपराणि तु॥उ॥ ५ ॥कचबीजं तथा केशं मूर्द्धजं च शिरोरुहम् । ऐंदवं त्वनृतं चान्यदूकारस्य सुरेश्वरि॥ऊ॥६॥पाप्मबीजं तथा पापं किल्बिषं कल्मषं तथा॥किंकरीबीजमेतच्च मंगलं त्वनृतं परम् ॥ ऋकारस्य रहस्येऽस्मिन्काल्याः प्रोक्तं सुरेश्वरि॥ऋ ॥७॥ कृपाबीजं दयाबीजं करुणा कार्पिकं तथा॥ ॠकारस्यानृतं चान्यद्भाषितं विश्वयामले॥ॠ॥८॥विश्वबीजद्वयं ज्ञेयं ऌकारं च नम इति।व्यक्तबीजं जगद्बीजं गौर्यं प्रोक्तं मया शिवे॥ऌकारस्यानृतं चान्यत्तदुक्तं रुद्रयामले ॥ ऌ ॥ ९ ॥ गंगाबीजं स्वर्द्धुनी च नाकवापी च स्वर्णदी । शक्रमन्यदसत्यं च ॡकारस्य मयोदितम् ॥ ॡ ॥ १० ॥ एकादशी मातृका च लताबीजं तथैव च । वह्निबीजं च वाराही तदन्यदनृतं मतम् ॥ अपरञ्च मया ख्यातमेकारस्य सुरेश्वरि । कुलचूडामणौ ग्रंथे रचिते मांत्रिकोत्तमैः ॥ ए ॥ ११ ॥ वाग्भवमूर्द्धबीजं च चारणं चंडिकेश्वरः । चंद्रोऽपि चर्मवसनं वामनाऽपि तथैव च ॥ चार्वंग्यपि च चर्माणं मात्रां द्वादशात्मिकाम् । रौद्रं ख्यातं मया देवि ऐकारस्यानृतं परम् ॥ ऐ॥१२॥

ीबीजं मकारस्य मयाख्यातं सुरेश्वरि ॥ मम् ॥४४॥ वायुबीजं
ा वाग्मि वाचालं वश्यबीजकम् । वीरबीजं तथा वापी यकारस्य
गोदितम्॥यम्॥४२॥अग्नी रेफश्च वह्निश्च हुतभुग्घव्यवाहनः।रका-
य मयाख्यातं श्यामातंत्रे सुरेश्वरि ॥ रम् ॥ ४३ ॥ तमोबीजं
ा ध्वांतं मोहं तिमिरमेव च । लकारस्य मया प्रोक्तं स्वतंत्रे सु-
निर्मिते ॥ लम् ॥ ४४ ॥ भूबीजं धरणीबीजं वकारं ब्रह्मणोदित-
। अभ्रबीजं च जीमूतमंबुभृदंबुदंघनम् ॥ वकारस्य मया प्रोक्तं
। हि वामकेश्वरे ॥ वम् ॥ ४५ ॥ कल्याणं चैव शर्मापि शंशुभं
चतुष्टयम् । शकारस्य मयाख्यातं तंत्रे भैरवसंज्ञके ॥ शम्॥४६॥
ाबीजं तडिद्बीजं विद्युच्छतह्रदा तथा । ह्लादिनीबीजकं षस्य
ा प्रोक्तं स्वयामले ॥ षम् ॥ ४७ ॥ शक्तिः शर्मापि विज्ञेयं श-
के तथैव च । सकारस्य मयाख्यातं ग्रंथे छिन्नशिरोमणौ ॥
॥ ४८ ॥ छविबीजं कांतिबीजं शोभापि सुषमा तथा । आ-
ाश्च हकारस्य सिद्धसारस्वतोदितम् ॥ हम् ॥ ४९ ॥ देवबीजं
रं च त्रिदिशं त्रिदिवेशकम् । सुरबीजं च गीर्वाणं लेखममर-
कम् ॥ क्षकारस्य मया प्रोक्तं कुलचूडामणौ प्रिये । वर्णानां
वेशि कोशः प्रोक्तो मयाशुभे ॥ नानामंत्रयुतो देवि सर्वांग-
निश्चितः । दक्षिणामूर्त्तिमुनिना वर्णितोयं पुरातन इति ॥
च सर्वा नानामंत्ररूपाऽपि मातृकैकमंत्ररूपत्वेनापि
ते मंत्रशास्त्रे सांतर्मातृकाबहिर्मातृकारूपेण द्विधा ॥ तथा
अस्यांतर्मातृकासरस्वतीमंत्रस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छंदोंत-
का सरस्वती देवता हलो बीजानि स्वराः शक्तयोऽव्यक्तं कील-
तर्मातृकान्यासे विनियोगः । ब्रह्मऋषये नमः शिरसि । गाय-
दसे नमः कंठे । अंतर्मातृकादेवतायै नमो हृदये । हल्बीजे-
नमो गुह्ये । स्वरशक्तिभ्यो नमः पादयोः । अव्यक्तकीलकाय

ख्यातं स्वतंत्रे देववंदिते ॥ टम् ॥२७॥ पयोजं पंकजं पद्मं नीरजं चाम्बुजं तथा ॥ ठबीजानीह पंचैव कृत्रिमाण्यपराणि वै। ठम् ॥ २८ ॥ सिंहिका सरसीबीजं रेणुकाबीजमेव च । अंजनीबीजकं ख्यातं डकारस्य मया शिवे ॥ डम् ॥ २९ ॥ वायुबीजं चानिलं च मरुद्बीजं समीरणम्। समीरश्चाशुगं ज्ञेयं वातं श्वसनबीजकम्॥ढकारस्य मयाख्यातमसत्यं यदतः परम् ॥ ढम् ॥ ३० ॥ भैरवतंत्रे यमपि वायुबीजमुक्तम् ॥ आशुगबीजे द्वे णं ढं च ॥ मार्गणं बाणबीजं च पत्रिणं चाशुगं तथा । णकारस्यानृतं चान्यत्प्रोक्तं भैरवतंत्रके ॥ णम् ॥ ३१ ॥ रात्रिबीजं तमोबीजं तामसीबीजमेव च । क्षपा च क्षणदाबीजमसत्यं यदतः परम्॥ कुब्जासर्वस्वके ग्रंथे तकारस्य स्मृतं शिवे ॥ तम् ॥ ३२ ॥ बिलबीजं च विवरं सुषिरं नागलोककम् । थकारस्य मयाख्यातं तंत्रे वै कुब्जिकार्णवे॥ थम् ॥ ३३ ॥ चक्रिबीजं व्यालबीजं सर्पः काकोदरोरगौ । भोगिबीजं भुजंगं च भुजंगममिति स्मृतम् ॥ दकारस्याष्टबीजानि ह्यनृतान्यपराणि तु ॥ दम् ॥ ३४ ॥ पुष्पबीजं प्रसूनं च प्रसूतिः सुप्रजास्तथा ॥ धकारस्यानृतं चान्यत्त्रिपुरातिलके[1] स्मृतम् ॥ धम् ॥३५॥क्षारबीजं च लवणं सैंधवं सुकरं तथा॥वाराहश्च नकारस्य शिरोमणौ मयोदितम्॥नम्॥३६॥मत्स्यबीजं मीनबीजं शफरीबीजमेव च । झषबीजं मयाख्यातं यस्य च्छिन्नाशिरोमणौ ॥पम् ॥३७॥ कूर्मबीजञ्च कमठं कर्कटोऽपि कुलीरकम्।कच्छपं च फकारस्य शारदापटलोदितम्॥फम्॥३८॥ऊर्मिर्वीचिस्तरंगश्च वकारस्य त्रयं मतम्। बीजमन्यदतोऽसत्यं मया प्रोक्तं सुरेश्वरि ॥ बम् ॥ ३९ ॥ भद्रिका भास्वती भीमा भकारस्यानृतं परम्।तंत्रेऽहि मुंडमालाख्ये मया प्रोक्तं महेश्वरि ॥ भम् ॥४०॥ डुलीबीजं शिलीबीजं मंडूकं दर्दुरं तथा।

---

१ त्रिपुराशिरोमणौ।

णि क्रमाज्जिह्वामूलमुदग्रबिन्दुरपिच ग्रीवां विसर्गीश्वरः ॥ १ ॥
ादिर्दक्षिणतो भुजस्तदितरो वर्गस्तु वामो भुजष्टादिस्तादिरनु-
मेण चरणौ कुक्षिद्वयं ते पफौ॥वंशः पृष्ठभवोऽथ नाभिहृदये वा-
त्रयं धातवो याद्याः सप्त समीरणश्च सपरः क्षः क्रोध इत्यंत्रिके॥२॥
धो ब्रह्मरंध्रम् ॥ अस्य श्रीवहिर्मातृकासरस्वतीमंत्रस्य ब्रह्माऋ-
गायत्री छंदो बहिर्मातृका सरस्वती देवता हलो बीजानि स्वराः
क्तयो व्यक्तं कीलकं वहिर्मातृकान्यासे विनियोगः । ब्रह्मऋपये
नः शिरसि । गायत्रीछंदसे नमो मुखे । वहिर्मातृकासरस्वतीदेव-
यै नमो हृदये । हल्बीजेभ्यो नमो गुह्ये । स्वरशक्तिभ्यो नमः
्योः । अव्यक्तकीलकाय नमः सर्वांगे॥ करादिहृदयादिन्यासः
वत् ॥ अथ ध्यानम् ॥ संपूर्णेन्दुप्रभातां सकललिपिमयीं लोक-
ां त्रिनेत्रां शुक्लालंकारभूषां शशिमुकुटजटाजूटयुक्तां प्रसन्नाम् ॥
त्नकपूर्णकुंभान्वरमपि दधतीं शुक्लपादां वराढ्यां वाग्देवीं पद्म-
ां कुचभरनमितां चिंतयेत्साधकेन्द्रः ॥ १ ॥ ध्यात्वा मानसो-
ारैः संपूज्य अंनमो ललाटेनामिकाभ्याम् । आंनमो मुखे ।
मो दक्षिणनेत्रे अनामिकातर्जनीभ्याम् । ईंनमो वामनेत्रे ।
नमो दक्षिणकर्णे। ऊंनमो वामकर्णे। ऋंनमो दक्षनासापुटे
नमो वामनासापुटे कनिष्ठांगुष्ठाभ्यां। लृंनमो दक्षगंडे।
नमो वामगंडे मध्यमाभ्याम्।एंनम ऊर्ध्वोष्ठे मध्यमाभ्याम्। ऐंनमोऽ-
।ओंनम ऊर्ध्वदन्तपंक्तौ अनामिकाभ्याम्। औंनमः अधोदन्तपंक्तौ
नामिकाभ्याम्।अंनमो जिह्वायाम् अःनमः कंठे। कं नमो दक्षबाहु-
ले खंनमो दक्षकूर्परे गंनमो दक्षमणिबंधे घंनमो दक्षांगुलिमूले
ंमो दक्षांगुल्यग्रे चंनमो वामबाहुमूले छंनमो वामकूर्परे जंनमो
मणिबंधे झंनमो वामांगुलिमूले ञंनमो वामांगुल्यग्रे टंनमो
ोरुमूले ठंनमो दक्षजानुनि डंनमो दक्षगुल्फे ढंनमो दक्षांगुलि

नमः सर्वांगे ॥ अथकरन्यासः । ओंअंकंखंगंघंङं आंअंगुष्ठ
नमः । ओंइंचंछंजंझंञं ईंतर्जनीभ्यां नमः । ओंउंटंठंडंढंणं ऊं
माभ्यांनमः । ओंएंतंथंदंधंनं ऐंअनामिकाभ्यां नमः । ओंओं
बंभंमं औंकनिष्ठिकाभ्यां नमः । ओंअंयंरंलंवंशंषंसंहंक्षं अः
[illegible]भ्यां नमः ॥ एवं हृदि शिरसि शिखायां कवचयोर्नेत्र
च [illegible]नमः स्वाहा वषट् हुंवौषट्फट् इति क्रमेण न्यासांते
म् ॥ अथ ध्यानम् । हुंकारे धनुरब्जपंकजमुखे श्रीचक्रवक्षस्थले
[illegible]गने मक्षांडपिंडोदरे ॥ इंदूबाणधनुर्धरां
[illegible] मोहिनीं ताराषूर्णमुरीं भजे शिवकरीमतमंत्रमातृ
[illegible] मानसोपचारैरर्चयेत् । ते च लंपृथिव्या
[illegible] । कनिष्ठिकाभ्यां मुद्रां प्रदर्श्य, हंगा
[illegible] पुष्पं [illegible]गुष्ठाभ्यां, यंवाय्वात्मकं धूपं तर्जन्यंगुष्ठ
[illegible] दीपं मध्यमांगुष्ठाभ्यां, वंअमृतात्मकं
[illegible] [illegible]त्मकं ताम्बूलं योनिमुद्रया
[illegible] [illegible] छत्रं चामरं पादुके दर्प
[illegible] [illegible]मातृकादेवताये नमः मीयतां मा । आधारे
[illegible] [illegible] तालुमूले ललाटे द्वि पत्रे षोडशारे
[illegible] [illegible]नामानि मातृमध्ये [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]दलगतं गणेशं नमामि ॥
[illegible] नमः [illegible], [illegible] नाभौ. [illegible]
[illegible]
[illegible] नमः अंगुष्ठानामिकाभ्यां योनिमुद्रया
[illegible] ॥ अथ बहिर्मातृकान्यासः । अं
[illegible] नेत्रे च कर्णांगुष्ठ नासापुटे
[illegible] । [illegible]

राणि क्रमाज्जिह्वामूलमुदग्रबिन्दुरपि च ग्रीवां विसर्गोश्वरः ॥ १
कादिर्दक्षिणतो भुजस्तदितरो वर्गस्तु वामो भुजष्टादिस्तादिरु
क्रमेण चरणौ कुक्षिद्वयं ते पफौ॥वंशः पृष्ठभवोऽथ नाभिहृदये व
दित्रयं धातवो याद्याः सप्त समीरणश्च सपरः क्षः क्रोध इत्यंविके॥२
क्रोधो ब्रह्मरंध्रम् ॥ अस्य श्रीबहिर्मातृकासरस्वतीमंत्रस्य ब्रह्मात्र
पिर्गायत्री छंदो बहिर्मातृका सरस्वती देवता हलो बीजानि स्वर
शक्तयो व्यक्तं कीलकं बहिर्मातृकान्यासे विनियोगः । ब्रह्मऋष
नमः शिरसि । गायत्रीछंदसे नमो मुखे । बहिर्मातृकासरस्वतीदे
तायै नमो हृदये । हल्बीजेभ्यो नमो गुह्ये । स्वरशक्तिभ्यो न
पादयोः । अव्यक्तकीलकाय नमः सर्वांगे ॥ करादिहृदयादिन्यास
पूर्ववत् ॥ अथ ध्यानम् ॥ संपूर्णेन्दुप्रभातां सकललिपिमयीं लोल
वक्त्रां त्रिनेत्रां शुक्लालंकारभूषां शशिमुकुटजटाजूटयुक्तां प्रसन्नाम्
पुस्तस्रक्पूर्णकुंभान्वरमपि दधतीं शुक्लपादां वराढ्यां वाग्देवीं पद
वक्त्रां कुचभरनमितां चिंतयेत्साधकेन्द्रः ॥ १ ॥ ध्यात्वा मानसे
पचारैः संपूज्य अंनमो ललाटेनामिकाभ्याम् । आंनमो मुखे
इंनमो दक्षिणनेत्रे अनामिकातर्जनीभ्याम् । ईंनमो वामनेत्रे
उंनमो दक्षिणकर्णे । ऊंनमो वामकर्णे । ऋंनमो दक्षनासापु
ॠंनमो वामनासापुटे कनिष्ठांगुष्ठाभ्यां । लृंनमो दक्षगंडे
ॡंनमो वामगंडे मध्यमाभ्याम्।एंनम ऊर्द्ध्वोष्ठे मध्यमाभ्याम्। ऐंनमो
धरे।ओंनम ऊर्द्ध्वदन्तपंक्तौ अनामिकाभ्याम्। औंनमः अधोदन्तपं
अनामिकाभ्याम्।अंनमो जिह्वायाम् अःनमः कंठे। कं नमो दक्षबा
मूले खंनमो दक्षकूर्परे गंनमो दक्षमणिबंधे घंनमो दक्षांगुलिमू
ङंनमो दक्षांगुल्यग्रे चंनमो वामबाहुमूले छंनमो वामकूर्परे जंन
वाममणिबंधे झंनमो वामांगुलिमूले ञंनमो वामांगुल्यग्रे टंन
दक्षोरुमूले ठंनमो दक्षजानुनि डंनमो दक्षगुल्फे ढंनमो दक्षांगु

मूले णंनमो दक्षांगुल्यग्रे तंनमो वामोरुमूले थं० वामजा
वामगुल्फे धं० वामांगुलिमूले नं० वामांगुल्यग्रे पं० दक्ष
वामकुक्षौ बं०पृष्ठे भं० नाभौ मं० उदरे यं० हृदये रं०
दक्षबाहुमूले वं० वामबाहुमूले शं० हृदयादिदक्षकराग्रांतं
यादिवामकराग्रांतं सं० हृदयमारभ्य दक्षपादपर्यंतं हं० हृ
भ्य वामपादपर्यंतं ळं० पादादिशिरःपर्य्यंतं, क्षं० शि
पादान्तम् ॥ इतिबहिर्मातृकान्यासः ॥ अथ विलोममातृ
क्षंळंहंसंपंशंवंलंरंयंमंभंबंफंपंनंधंदंथंतंणंढंडंठंटंञंझंजंछंचंङं
अःअंऔंओंऐंएंॡंऌंॠंऋंऊंउंईंइंआंअं॥इतिविलोममातृकाः
लोमाया आदौ विलोमाया अंते चैकैकमाळाजपात्साद्धमश
मंत्रो झटिति सिध्यतीत्युक्तं मंत्रशास्त्रे।किञ्च भुवनेश्वरीस्तवे
ळकारेण गृहीतस्तत्रास्या बीजांतरसंकलनजपात् सार
द्भिरप्युक्ता।आदौ वाग्भवमिंदुबिंदुमधुरं भांते च कामात्मकं
कपयोस्तृतीयमिति ते बीजत्रयं ध्यायता । सार्द्धं मातृकया
विषमं संधाय बंधच्छिदा वाचां सर्गतया महेश्वरि मया मा
जप्यते ॥ १ ॥ अस्यार्थः॥ हे महेश्वरि मयांतर्गतया
मात्राशतं जप्यते । किंभूतेन इत्यमुना प्रकारेण तत्तव
विलोमविषमं यथा स्यात्तथा मातृकया सह संधाया
ध्यायता । इतीति किम् आदौ अकारादौ इंदुबिंदुमधुरम् इं
कला बिंदुरनुस्वारस्ताभ्यां मधुरं मनोहरं वाग्भवं वाग्बी
त्यर्थः । च पुनः भांते भकारांते कामात्मकं क्लींकारं तदनु
योर्योगांते क्षकारांते तृतीयं शक्तिबीजं सौः इति । तद्यथा
ऐंआंइंईंउंऊंऋंॠंऌंॡंएंऐंओंऔंअंअः कंखंगंघंङंचंछंजंझंभंक्लीं
टंणंतंथंदंधंनंपंफंबंभंमंयंरंलंवंशंषंसंहंळंक्षंसौः॥प्रतिलोमतो यथा।
ऐंक्षंळंहंसंषंशंवंलंरंयंमंभंबंफंपंनंधंदंथंतंणंढंडंठंटंक्लींभंझंजंछंचंङंघंगं

मूले णंनमो दक्षांगुल्यग्रे तंनमो वामोरुमूले थं० वाम
वामगुल्फे धं० वामांगुलिमूले नं० वामांगुल्यग्रे पं० द
वामकुक्षौ बं०पृष्ठे भं० नाभौ मं० उदरे यं० हृदये रं०
दक्षबाहुमूले वं० वामबाहुमूले शं० हृदयादिदक्षकराग्रां
यादिवामकराग्रांतं सं० हृदयमारभ्य दक्षपादपर्यंतं हं०
भ्य वामपादपर्यंतं ळं० पादादिशिरःपर्य्यंतं, क्षं०
पादान्तम् ॥ इतिवहिर्मातृकान्यासः ॥ अथ विलोमम
क्षंळंहंसंषंशंवंलंरंयंमंभंबंफंपंनंधंदंथंतंणंढंडंठंटंञंझंजंछंचं
अःअंऔंओंऐंएंॡंऌंॠंऋंऊंउंईंइंआंअं॥इतिविलोममातृक
लोमाया आदौ विलोमाया अंते चैकैकमालाजपात्साद्धम
मंत्रो झटिति सिध्यतीत्युक्तं मंत्रशास्त्रे।किञ्च भुवनेश्वरीस्त
लकारेन गृहीतस्तत्रास्या बीजांतरसंकलनजपात् स
द्भिरप्युक्ता।आदौ वाग्भवमिंदुबिंदुमधुरं भांते च कामात्म
कपयोस्तृतीयमिति ते बीजत्रयं ध्यायता । साद्धं मातृक
विषमं संधाय बंधच्छिदा वाचां सगंतया महेश्वरि मया
जप्यते ॥ १ ॥ अस्यार्थः ॥ हे महेश्वरि मयांतर्गत
मात्राशतं जप्यते । किंभूतेन इत्यमुना प्रकारेण तत्त
विलोमविषमं यथा स्यात्तथा मातृकया सह संध
ध्यायता । इतीति किम् आदौ अकारादौ इंदुबिंदुमधुरम
कला बिंदुरनुस्वारस्ताभ्यां मधुरं मनोहरं वाग्भवं वा
त्यर्थः । च पुनः भांते भकारांते कामात्मकं क्लींकारं तद
योर्मांते क्षकारांते तृतीयं शक्तिबीजं सौः इति । तद्यथ
आंइंईंउंऊंऋंॠंऌंॡंएंऐंओंऔंअंअः कंखंगंघंङंचंछंजंझं
टंणंतंथंदंधंनंपंफंबंभंमंयंरंलंवंशंषंसंहंळंक्षंसौः॥प्रतिलोमतो य
ईंगंघंङंटंरंयंमंभंचंफंपंनंधंदंथंतंणंढंडंठंटंक्लींञंझंजंछंचंट

अःअंऔओऐएलृलॄॠऋऊउईइआअएं इति ॥ पुनः किंभूतेन मया बंधस्संसारस्तं छिनत्तीति बंधच्छित्तेन तथा ॥ किञ्च । तत्सारस्वतसार्वभौमपदवी सद्यो मम द्योततां यत्राज्ञाविहितैर्महाकविशतैः स्फीतां गिरञ्चुम्बताम् ॥ चैत्रोन्मीलितकेलिकोकिलकुहूकारावतारांचितश्लाघासिञ्चितपञ्चमश्रुतिसमाहारोपिभारोपमः॥२॥ अस्यार्थः।तत्तस्मान्मपात्सद्यस्तत्कालंमम सरस्वतीं विदंतीति सारस्वताः विद्वांसस्तेषुसार्वभौमपदवी चक्रवर्तित्वं द्योततां प्रकाशताम् । यत्र यस्यां सारस्वतसार्वभौमपदव्यां गिरं चुंबतां वाणीं शृण्वतां पुरुषाणां चैत्रोपलक्षिते वसंते उन्मीलितकेलयः प्रकाशितक्रीडा ये कोकिलाः पिकास्तेषां ये कुहूकारावतारा: कुहूकुहू इति ध्वनयस्तैरंचिता श्लाघा या श्लाघा स्तुतिस्तया सिंचितो वर्द्धितो यः पंचमस्तस्यैतन्नामकस्वरस्य श्रुतिसमाहारः श्रवणसमूहः सोपि भाररूपो दुःसहो भवति । किंभूतां गिरं महाकवीनां शतैः स्फीतां प्रौढीकृताम् । किंभूतैर्महाकविशतैः महाप्रबंधे आर्यादिच्छंदसि यत्र गुरुर्विलोक्यते तत्र गुरुरेव यत्र लघुर्विलोक्यते तत्र लघुरेवेति याऽऽज्ञा तया विहिताः प्रेरितास्तैः एतेन कोकिलादिस्वरतोऽप्यधिकं लोकरंजकत्वं महाकविश्लाघ्यकवित्वञ्च मे सद्यो देहीति भावः । किं बहुना मंत्रशास्त्रे मातृकाप्रभावो बहुधा वर्णितोस्ति विस्तरभियेह न प्रपंच्यते ॥ अथ च या लिंगसंख्याविनिर्मुक्ता मातृका प्रतीयते तस्याः किंचन योजनामात्रं लिंगसंख्यावत्त्वेनापि क्रियते । तथाहि

अआइईउऊऋॠऌॡएऐओऔअंअः ।

अशब्दवाच्या ब्रह्मसोमादयस्तथा आशब्दवाच्या अनिलानलवसंतादयस्तथा इशब्दवाच्याः कामवरुणादयो धृष्टादयश्च ईशब्दवाच्या ईश्वरशङ्खमित्रादयश्च उशब्दवाच्याः शंकरसेत्वादयो नारदादयश्च ऊशब्दार्थास्त्वष्टृवाय्वादयस्तथा ऋशब्दार्था वा-

सुकिश्यालनिर्ऋत्यादयश्च ऋकारार्था हस्त्यादयश्च लृवाच्या मत्स्यवीतरागादयो लृवाच्या देहांगबालादय एकारार्थाः कुमारोद्भवादयश्च ऐवाच्या धरणीनायककुलालवानरादयश्च तथा ओकारार्थां ध्रुवागस्त्यादयस्तथा औवाच्या नरनारीस्थूलसूक्ष्मादयश्च तथा अंवाच्याः सुखदुःखादयश्च एते सर्वे अपव वासुदेवस्वरूपा एव 'सर्ववाक्यं सावधारणम्' इतिन्यायादत्रैवकारोज्ञेयः ।" पुरुष एवेदꣳसर्वम्" इतिश्रुते,'सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति श्रुतेश्च "सकलमिदमहं च वासुदेवः " इति वृद्धानुशासनाच । ' वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः' इति श्रीभागवतद्वितीयस्कंधोक्तेश्च 'अकारो वासुदेवः' इत्येकाक्षरात् ॥

अथाकारादिषोडशस्वराणां ब्रह्मादिवाचकत्वे सौभरिमुनिवर्यप्रणीतश्लोका लिख्यंते । तथाहि । अः कृष्णः शंकरो ब्रह्मा शक्रःसोमोऽनिलोनलः ॥ सूर्यः प्राणो जनः कालो वसन्तः प्रणतः सुखी ॥ १ ॥ आः स्वयंभूरिभो वाजी खेदः शंकरवासवौ ॥ पारिजातः समः प्राज्ञो नवासश्चणकः सुतः॥२॥ इः कामः स्थाणुरिंद्रोऽर्कौ वरुणः पादपो द्विपः॥शुचिः श्रीमानब्जवालो विरिञ्चिः कृत्तिकासुतः ॥ ३ ॥ ईरीश्वरो भवेच्छत्रुः पुरुषः करुणोरुणः ॥ अप्रजा सुप्रजाः शंभुर्सुकुरो नकुलोऽकुलः ॥ ४ ॥ उर्गौरीपतिरुःकालः सेतुर्नाथः परायणः॥नारदोऽर्कोऽनिलः पाशी मार्कण्डेयोऽथरावणः ॥५॥ ऊः परेतोऽज ऊस्त्वष्टा विवस्वानग्निसारथिः॥वह्निर्निशाकरः पूर्णो दरिद्री सरमाधिपः ॥ ६ ॥ ऋर्निर्ऋतिर्नलो नाथः खग एवाथ वासुकिः ॥ श्यालः पितृष्वसुः पुत्रोऽदितिर्दितिरुमा रमा ॥ ७ ॥ अत्र ऋइत्यार्षत्वात्सोराकाराभावः । ऋर्निषेधो भवः पूषा करुणोऽमरराडजः ॥ करी तरुर्नरः पाप्मा विद्वानथ रमापतिः ॥ ८ ॥ लृर्मत्स्योऽरुणवर्णः स्यात्क्लीवः पापी पराजितः ॥ वीतरागोऽप्यपाखंडी कमलं मरणं च लृ ॥ ९ ॥ इदमपि पूर्ववत् । लृर्महात्मा

सुरो वालो भूपः स्तोमः कथानकः ॥ मूर्खः शिश्नो गुदः कक्षा केशः पांपरतोऽमरः ॥१०॥ एः कुमारोऽसुरोऽरातिर्ज्ञातीयो हित उद्धवः ॥ आत्मा शेपो विवस्वांश्च कृतार्थो मघ्वरी शरः ॥ ११ ॥ ऐः क्रूरो धरणीनाथः पूरो मारोऽमरोऽसुरः ॥कुलालोनाधरः प्राज्ञोऽस्वेदः पुत्रोऽथ वानरः ॥१२॥ ओर्वेधा ज्ञो ध्रुवोऽगस्त्यो गरुडो गौः क्षयोऽसुरः॥ आखुः काणोऽथ मार्जारः साधुः संगः पराशरः ॥ १३ ॥ औः श्वा युवा नरो नारी भावः सूक्ष्मः प्रजापतिः ॥ स्थूलो जारः कलावांश्च सुखी दुर्गा रतिः कविः ॥ १४ ॥ अं सुखं कश्मलं दुःखं पूर्णं दुःखांतरं वरम् ॥ अः प्रागुक्तो जिनाद्येषु विष्णुर्नित्यो नयः सुतः ॥१६॥ इति सौभरिणा स्वकृतमातृकानाममालायामुक्तम् ॥

कख गघङञच छजझञट ठडढण तथ दध न पफबभमयरलवशष सह क्ष

अथ कादिक्षांतवर्णानां योजना॥कख गॄ अघङ्ञ च छजझञॄ अट ठडढॄ अण तथ दध न पफबभमे अरला उ अशप सह क्ष इति छेदः । गॄ इतिक्लीबं द्वितीयैकवचनं छजझञ्च तथा ठडढ्च । हे अघं पापमङति प्राप्नोतीति अघङ् यद्वाऽघमङितुं शीलमस्येत्यघङ् हे पापशील नर अङ् अञ् अण् अन् अम् अय् अठ फव एतेऽन्येऽप्येतादृशा गत्यर्था अत्र बोध्याः एषां धातुपाठ उपलब्धिरस्ति कस्यचिदनुपलब्धिस्त्वानंत्यादेव । तदुक्तमनुभूतिना सारस्वते 'धातूनामप्यनन्तत्वान्नानार्थत्वाच्च सर्वथा । अभिधातुमशक्यत्वादलमाख्यातचिंतया ' ॥ इति ' अतो ह्यर्थवशात्कल्प्यो धातुः सन्नेव मन्यते ' इत्यभियुक्तोक्तेश्च कल्पितोप्यर्थवशाद्धातुस्सत्य एव मंतव्योऽन्यथाऽनंतत्वव्याहतेः । तथा चात्राङ्गतावतः क्विप् शकंध्वादित्वात्पररूपश्च । पायति शोषयति सुखमायुर्वेति यः कालः । पै शोषणेऽतो डस्तस्य फवनं फवो गतिः । फव गतौ ततो मदादित्वादप्रत्ययः । यद्वा फिभ्रमण इति धातोस्स्वरांतत्वादप्रत्ययः । पफबस्तस्माद्

भयं मीनाति हिनस्तीति पफवभमः । अत्र मीनातेर्डप्रत्ययः ।‘ भो भद्रे च भयेऽपि च’ इति कोशात्।स च हरिः‘मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायँल्लोकान्सर्वान्निर्भयं नाध्यगच्छत् । त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छ याऽद्य स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपैति ’॥ इति श्रीदेवकीदेव्युक्तेः तस्मिन्पफवभमे श्रीहरौ । उ वितर्के अं सुखं रातीत्यरो भक्तियोगः ‘ न मे भक्तः प्रणश्यति ’ इति श्रीमुखोक्तेः । तं लाति ददातीति अरला हरिकथा तया तथा । आतो लोपः । गोपावत् । ‘ कैवल्य संमतपथस्त्वथ भक्तियोगः को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात् ’ इति द्वितीयस्कंधोक्तेः । ग्र प्रीतिमट प्राप्नुहि। ‘गः प्रीतौ ’ इति सौभर्युक्तेः । अत्र ङकारेऽकारः प्रश्लेष्यः । स च ‘अमानोनाः प्रतिषेधे ’ इत्युक्तत्वान्निषेधार्थको ज्ञेयः।अ कोर्थः मा कख गर्वं कुरु कखे हसने हसनं हासो गर्वश्च धनपरिजनादिगर्वं त्यजेत्यर्थः।चोत्र पुनरर्थे।च पुनस्त्वथ यथार्थभाषणं कुरु तथे यथार्थ भाषणे धातुरेदित्।च पुनःछश्चजश्च झश्चैषांसमाहारश्छजझं तच्च भूअ ग्निरूपमिति छजझभ् क्लीवत्वं चात्र।तथा चा‘छः’च्छले जोऽपवादे च झो झकटे जोऽग्निरूपेच’इति कोशादेकदेशोच्चारणन्यायाच्च एतेषाम ग्निरूपत्वादेतानि च न दध मा कदापि कुर्वीति भावः । दध धारणे परस्मैपद्यप्यस्ति धातुपाठे । छलादेराचरणान्नरकाग्निदाहस्यावश्यं भावित्वात् । ठो मध्वारिरिति कोशाद्विष्णुर्डोऽर्च्यः पूज्यो येषां ता न्ढते प्राप्नोतीति ठडढ सत्संगिकुलं तच्चाण प्राप्नुहि एतदपि क्लीवम् सत्संगी भवेति भावः।त विद्यते शं येषां तेऽशाः पापिनस्तैः थो रणे युद्धं यस्य सोशपस्तत्संबुद्धौ तथा । पापिसंगरहितो भवेति भावः क्षयति नश्यतीति क्षस्तत्संबुद्धौ हे विनाशशील यद्वा हे क्षांत त पफवभमे सह तृतौ भवासह तृतो दिवादिर्गणकार्यस्यानित्यत्वात् परस्तत एव ते सर्वमभिलषितं सेत्स्यतीति भावः । ‘थो रणे’ इति

सोभयुंक्तेः क्षः क्षान्त इति चाप्तेन परमेश्वरभक्तिगर्वत्यागकुसंगत्या-गच्छत्यादित्यागसत्संगस्वीकारक्षमावत्त्वेऽस्याकारादिक्षांतवर्णसमूहस्य तात्पर्यं ध्वनितमेतदेव सर्ववेदपुराणेतिहासधर्मशास्त्रादीनाञ्च तात्पर्यमस्यैव व्याख्यारूपत्वात् सर्वशास्त्रस्येति।एषां वर्णानां यन्नंदिकेश्वरेण व्याख्यानं भंग्यंतरेण कृतं तदेव निरवद्यमास्ति।एतत्तु केवलं विदुषां मोदायैव कृतमिति ॥ अथ चानेन क्रमेणैवैते वर्णाः परमात्मन उद्भूताः 'आदिक्षान्ता इमे वर्णाः संभूताः परमात्मनः॥द्वारीकृत्य प्रणवकं त्रिमात्रं सर्वकारणम् ॥ अकारात्स्वरसंभूतिस्स्पर्शमप्युकारतः॥अंतस्थोष्मक्षकाराणां मकारात्संभवोऽभवत् ॥ स्वराः षोडश विज्ञेयाः स्पर्शास्तु पञ्चविंशतिः॥अंतस्थाश्च तथोष्माणो वेदवेदमिताः स्मृताः॥क्षकारो वर्णसंयोग उपलक्षणमीरितः॥ह्रस्वदीर्घावुभौ भेदावनाद्यौ हि प्रकीर्तितौ ॥ प्लुत उत्पत्तिकालीनो नपाश्चात्योऽप्लुतेस्तदेति वर्णसंहितोक्तेः ॥एतत्क्रमानंगीकारे हि'स्पर्शेषु यत्षोडशमेकविंशम्' इति मुनींद्रोक्तसंख्याऽनिष्पत्तिदोषः स्यात्।किञ्च'अकारात्पञ्चमो वर्णस्तमाहुः पंचकग्रहम् ॥ उकारस्तत्र विख्यातो नान्यो भवितुमर्हति ॥' इति भर्तृकारिकाव्याकोपोऽपि स्यात्।किञ्च 'पञ्चाशत्तमकाद्वर्णात्पूर्वोऽर्णो मात्रया युतः ॥ पञ्चम्या वर्मबीजं स्यान्मात्रापंचदशीशिराः॥'इति बीजार्णवोक्तवर्णमात्रासंख्याप्येतत्क्रमतो वर्णोत्पत्तावेव संपत्स्यतेऽन्यथा न कथमपीति ॥ अस्यार्थस्तु । पञ्चाशत्तम एव पञ्चाशत्तमकस्तस्माद्वर्णात् क्षकारात् पूर्वोऽर्णः प्रथमो वर्णो हकारः स पञ्चम्या अकारात्पञ्चम्या मात्रयोकाररूपया युतो वर्मबीजमेतत्संज्ञबीजं भवेत्।किंभूतोऽर्णः मात्रा चासौ पंचदशी चेति मात्रापंचदशी मात्रापंचदशी शिरसि यस्य समात्रापंचदशीशिराः।वस्तुकस्यासार्वत्रिकत्वात्पुंवद्भावाभावस्तथैव समासांताभावश्च।पंचदशी मात्रा चाकारमारभ्य गणनया अमित्यनुस्वाररूपा समायाति । तथा

च ह्रुमिति वर्मबीजं प्रसिद्धमत एवांगन्यासे कवचाय ह्रुमिति पठ्यते। एवमन्यत्रापि वहुधोक्तं विस्तरभियैवेह न प्रपञ्च्यते । भक्तपुलाकन्याय एवात्र सूचितः। अत एव श्रीलजीवगोस्वामिचरणैरपि वैष्णवव्याकरणे हरिनामामृताख्ये नारायणादुद्भूतोऽयं वर्णक्रम इत्युक्त्वा अकारमारभ्य क्षान्ताः पञ्चाशद्वर्णा लिखिताः । किञ्च सृष्टिक्रमतः संहारक्रमो हि प्रतिलोमो भवति स च सप्तमस्कंधे श्रीभागवते श्रीनारदेन दर्शितः। 'वाचं वर्णसमावाये तमोंकारे स्वरे न्यसेत् । ओंकारं बिंदौ नादे तं तं तु प्राणे महत्यमुम् ' इति । किंच केरलशास्त्रेप्ययमेव वर्णोत्पत्तिक्रमो गृहीतः । तथा हि ।'काद्याद्या नव नव पाद्याः पञ्च प्रकीर्तिताः । यादयोऽष्टौ नभौ पूर्णे केवलाश्च स्वरा अपि॥' इति । इहापि ककारमारभ्य झकारान्तास्तथा टकारमारभ्य धकारांता नव नव ग्राह्याः । यकारमारभ्य हकारांता अष्टौ ग्राह्याः। नकारभकारयोः स्थाने पूर्णशब्देन बिंदुर्ग्राह्यस्तथा वर्णांतरामिलितस्वरस्थानेऽपि बिंदुरेव ग्राह्य इति । ककारादिक्रमानंगीकृतावियमपि संख्या विलुप्ता स्यादित्यलं प्रपंचेन । प्रकृतमनुसरामः । ककारस्य ऋकारादि मात्राचतुष्कं विहाय परिशिष्टद्वादशाकारादिमात्रासंय्योगेन द्वादशधा भवंति तांश्च मुनिवर्य्यसौभरिप्रणीतार्थयुतानधुना वर्णयामः ॥ तथा हि ।

ककाकिकीकुकूकेकैकोकौकंकः ॥ १ ॥

को ब्रह्मा का महादुर्गा, किः सुग्रीवो रमापतिः ॥ आखंडलोऽथ सूर्य्योऽग्निर्व्याधः कैपुंक इत्यथापि ॥ १ ॥ कीर्गजस्तुरगो व्यालो जारो जीवः पिपीलिका । धरा रमा च द्विड्रुद्रः पुरुषः पाटलश्च गौः ॥ २ ॥ कुः पृथ्वी कुः कुचः कूलं कूः कृत्या भूरपि प्रदिः ॥ केः प्राणोऽर्को मदः सारः क्लीबः केः प्रणतः शुचिः ॥ ३ ॥ कोः कुक्कुरो जनः श्यावः पानशोकौ च कौंतृपः ॥ कं शिरः कं

सुखं तोयं पयो दुःखं विषं भयम् ॥ ४ ॥ कः प्रागुक्तोऽपि हिंसायां गमने सांत इष्यते॥इह कःशब्दो रामकृष्णवत्।का च रमागंगावत्। किर्हरिरविवत् । कीर्वातप्रमीलक्ष्मीनदीवच्च । कुर्भानुमनुवत् । कूर्वधूवत् । केशब्दस्यतु केः कयो कय इत्यादि स्वरादौ, हलादौ च केभ्यामित्यादि रूपं च ज्ञेयम्।संबुद्धौ तु हे के इति । एदोतश्चापि धेलोपविधानात् । केस्तु केः कायौ कायः केभ्यां केषु हे केः। कोशब्दस्य तु कौः कावौ कावः काम् कावौ काः कोभ्यामग्रे गोशब्दवत् । कौस्तु ग्लौवत्साध्यः।कम् के कानीत्यादि।केचित्तु अनुस्वारं मरूपं मत्वा कम् कमौ कंभ्यां कंसु हे कमित्थं रूपाणि मन्यन्ते, कश्शशब्दमपि विसर्गान्तत्वेन सांतं मन्यन्ते च।तथा च कः कसौ कोभ्यां कस्सु हे क इत्येवं रूपाणि ज्ञेयानि।इत्थमेव खादिक्षान्तानां रूपाणि ज्ञेयानि।कादि पंक्तेरर्थस्तु। को ब्रह्मा तस्य का मही उत्पत्तिस्थानं कमलं तस्य किः कर्षुको कीनाश इव नाशको हिमर्तुस्तस्य कीर्द्धिड्वाह्निस्तस्य कुरुत्पत्तिस्थानं वायुः'वायोरग्निः' इति श्रुतेः।तस्मात्कूरुक्ष्यो यस्य भीमसेनस्य हनुमतो वा तस्य केवलं तेन केः प्रणतः कातरपुरुषस्तस्य कोः शोकस्तस्य कौर्वृषः वर्षयिता वीरस्तस्य कं सुखं येन स जयस्तस्य को गमनं यत्र स विष्णुः। ककाकिकीकुकूकेकैकोकौकंकः।नोऽवत्विति शेषः॥यद्वा को ब्रह्मा का दुर्गा किरग्निः कीर्जीवो गुरुः कुर्भूः कूः प्रहिः शेषः केऽर्कः केः शुचिः संतुष्टविप्रः 'संतोषी ब्राह्मणः शुचिः' इति चाणक्यात् । कोः श्यावस्तद्युक्तत्वात्सूर्यः 'आकृष्णेन रजसा' इतिश्रुतेः कौर्वृषो धर्मः कं तोयं तच्च गांगमेव तस्य गमनं यस्मिन्यस्माद्वा स विष्णुश्शंकरो वा एष समूहो नोऽवत्विति पूर्ववत् । एवमन्यवर्णपंक्तेरप्यर्थकल्पना ज्ञेयेति कौशब्दात्कोरित्यस्य भेदज्ञापनायौत्वग्रकृतमार्षत्वाद्वेति सर्वत्र ध्येयम् ॥ अथ खाद्यर्थमाह ।

खखाखिखीखुखूखेखैखोखौखंखः ॥ २ ॥

खः सूर्यो विवरोचश्च खो मा क्ष्मा कमला च गीः ॥५॥ खिः कामः खीर्मुदो धाता खुर्वह्निः खूर्बृहस्पतिः ॥ खेः प्राणः खैर्भवो भ्राता पुत्रः खोः खञ्ज इष्यते ॥ ६ ॥ खौः सुरेशोऽग्निरीशोऽर्कः खं व्योम च खमिन्द्रियम् ॥ खः प्रागुक्तोऽपि खनने खंडनेऽतीतकालके ॥ ७ ॥ अथ गपङ्क्तिः।

गगागिगीगुगूगेगैगोगौगंगः ॥ ३ ॥

गो गणेशे तथा प्रीतो भवः श्रीपतिरुत्तमः ॥ गा क्ष्मा गा च रमा गिर्धीः श्रीमानप्यंशुभिः पुमान् ॥ ८ ॥ गीर्वाणी गीः सुरा पत्नी सुरा गुः प्राण आसवः ॥ गुः कांतिमंदनो भीरुर्गूश्च सेतुः ससारः ॥९॥ गुरुः पुरीषं गूः श्रादो गेः पापी जनवंचकः॥गैः पलाशोऽथ शोकोऽग्निः सूर्यो गोर्द्विपदः करी ॥ १० ॥ गौर्वज्रं गौः प्रभा भूमिर्वाणी तोयं त्रिविष्टपम् ॥ धेनुर्वत्सो वृषो दिग्गौर्नेत्रं छला गुः रमा ॥ ११ ॥ इंद्रियं श्रीरमा गं च वादित्रं शरणं परम् ॥ गः प्रागुक्तोऽपि गदने गमने गर्जने तथा ॥ १२ ॥ अथ घकारपङ्क्तिः।

घघाघिघीघुघूघेघैघोघौघंघः ॥ ४ ॥

घः सूर्यो घटो मेघो वह्निः घृणा नृपो गजः । घा रम्या च शर्वा घूर्णा भूमिर्विघूर्णनघर्घरः ॥ १३ ॥ घीः कृपाणेऽम्रराचार्योऽघुमुंडी कटकः कर्ता ॥ घृर्घ्रिपघृम्घुगर्घाशो गुदः संकर्षणोऽमलः ॥ १४ ॥ घैः [illegible] कालो घैः मुख्यः [illegible] ॥ घोषांगो घौः [illegible] घार्घर्ययोः ॥१५॥ घः प्रागुक्तोऽपि घटने घर्षणे [illegible] । अथ ङकारपङ्क्तिः।

ङङाङिङीङुङूङेङैङोङौङंङः ॥ ५ ॥

ङः [illegible] ङा [illegible] रमा ॥ १६ ॥ ङि-

वीभत्सुर्मृगः सूक्ष्मो ङीर्भूपः कृकलाशयः ॥ ङुःसूकरोऽथ ङूर्व्याघ्रो ङेः सूतो ङैः पराशरः ॥ १७ ॥ ङोश्च सिंहोऽथ ङौः शूर्पोऽरुणोवह्निमुखो रविः ॥ ङं घंटा वरुणस्तोयं शब्दानुकरणं तथा ॥ १८ ॥ ङः प्रागुक्तोऽपि हरणे हनने च निषेधने ॥

चचाचिचीचुचूचेचैचोचौचंचः ॥ ६ ॥

अथ चकारपंक्त्यर्थमाह । चश्चौरे वासवे चंद्रे चंदने चलनेऽपि च ॥ १९ ॥ चा कद्रूरदितिः कन्या चिः पूपा माप एवच ॥ चीर्ऋद्धिर्दन्तिपत्नी स्याच्चुः कीलालं पविः शरः ॥२०॥ चीरुश्चूर्मार्गणोपि स्यात्पक्षी भूमिजराङ्गविः ॥ चेः कृष्णोऽर्कस्तुरापाट्च चैः सोमो विनतासुतः ॥२१॥ चोः पाखंडी च चौर्धेनुरनङ्गनामिरुद्धवः॥ चं चरित्रं सुखं दुःखं कश्मलं कमलं पयः ॥ चः प्रागुक्तोऽपि चपलश्चटकश्चतुराननः ॥ २२ ॥

छछाछिछीछुछूछेछैछोछौछंछः ॥ ७ ॥

अथ छादेः॥छस्सोमश्छालिकश्छन्नश्छा रुद्रश्छिःकुलालकः॥छीर्विष्णुश्छुः शुकश्छूर्भूश्छेः पाशी छैः सुरालयः॥२३॥ छोः पूर्णोऽलंकृतो वायुश्छौः समीरस्तरुर्नगः॥ छर्मार्चिर्भूतलं स्वः स्यात्कूलं कूटं सुखं कुलम् ॥२४॥ छः प्रागुक्तोऽपि च्छदनश्छटाकारश्छविर्घृतः ॥

जजाजिजीजुजूजेजैजोजौजंजः ॥ ८ ॥

अथ जादेः॥जो जनो जनको राजा जा योनिर्जिः सदाशिवः॥२५॥ जीर्जिष्णुः करुणो यूका जुर्विष्णुर्जूः कुलालकः॥जेः शुनी जोऽथ जैः पूषा वह्निर्जोः कमलासनः॥२६॥जौर्जारजो युवा जं च जातं रजतमेव च ॥ जःप्रागुक्तोऽपि जल्पाको जपनिष्ठो जयेच्छुकः ॥ २७ ॥

झझाझिझीझुझूझेझैझोझौझंझः ॥ ९ ॥

अथ झादेः।झो हस्तो झकटो झष्टो झा योनिर्झिः कला कपिः॥ झीः करी झुर्भृगुर्भूश्च ध्रुवः संवोऽमरोरगो ॥ २८ ॥ झेश्चर्मकृद्भवः सोमो रोमरामोऽथ झैर्गुरुः ॥ झोः कर्णो झौः स्मृतो नाको झं मैथुनमिति स्मृतम् ॥ २९ ॥ झः प्रागुक्तोऽपि शीघ्रार्थे झंझावाते च दुर्दिने ॥

ञञाञिञीञुञूञेञैञोञौञंञः ॥ १० ॥

अथञादेः।ञस्तु नासिकया भाषी वह्निरूपो भयानकः ॥ ३० ॥ स्वरभेदकरोगश्च ञा जरा राशिरेव च ॥ ञिः सम्राड्ज्ञानवृद्धोऽग्निर्ञीःपाखंडी सुराप्रियः ॥३१॥ ञुः सुनेत्रो ञूः सुवासा ञेः कार्त स्वरसन्निभः॥ञैः कृष्णा ञोः पलाशः स्याञ्जौर्गौः पाखंडवाक् करी ॥ ३२ ॥ पूर्वो ध्रुवा च ञं सार्पिः परं ब्रह्म निगद्यते । ञः प्रागुक्तोऽपि सुभगो बालको मृदुभाषकः ॥ ३३ ॥

टटाटिटीटुटूटेटैटोटौटंटः ॥ ११ ॥

अथ टकारपंक्तिः । टष्टंकष्टंकणं प्लीहा मूत्रकृच्छ्रोऽथ पिप्पलः। टा शूर्पष्टिः करेणुर्भूः सरमा टीर्धराधरः ॥ ३४ ॥ टुः कंकणोऽथ चूडः स्याट्टूर्ननांदा स्वसा च भीः ॥ टेः काणष्टैर्द्विडन्धः स्याट्टः प्रेतो नभसी हयः ॥ ३५ ॥ टोः परेतो गुरुः शिष्यष्टौर्विनीतो दवो वृषः ॥ टं नेत्रं श्रवणं पात्रं भ्रमणं मरणं तथा ॥३६ ॥ टः प्रागुक्तोऽपि टुःशब्दो घंटाशब्दश्च घ्न्यते ॥

ठठाठिठीठुठूठेठैठोठौठंठः ॥ १२ ॥

अथ ठादेः । ठो ध्वंसो नंदनश्चैव ज्ञानी मघ्नारिरेवच ॥ ३७ ॥ वाचालः शून्य आसारष्ठा शून्या मासिकेत्यपि ॥ ठिः कुमारोऽमरारातिष्ठीकुटुंब्यथ पुत्रवान् ॥ ३८ ॥ ठुःकदंबो यमस्त्वष्टा ठूः प्रजा धृतिरेव च॥ठेःसमासोऽपि ठैव्यासष्ठोः समष्ठोश्च गौतमः॥३९॥

ठं ज्ञानं विवरं शून्यममृतं शारदं पयः ॥ ठः प्रागुक्तोऽपि गोप्यो ग्निरग्निशब्दध्वनिस्तथा ॥ ४० ॥

डडाडिडीडुडूडेडैडोडौडंडः ॥ १३ ॥

अथ डादेःडःपूज्यो बहुमूल्योऽर्थो डा क्ष्मा च सरमा रमा॥डिर्गौरी डीः शिवा धात्री डुश्चंद्रो डूः कलापवान्॥४१॥ डेर्दमो डैर्वृषः कर्णो डोः पापी पुरुपादकः ॥ डौर्धेनुश्च करो जारो डं च नेत्रं पयस्तथा ॥४२॥डः प्रागुक्तोऽपि डयने भये चैव भयानके ॥

ढढाढिढीढुढूढेढैढोढौढंढः ॥ १४ ॥

अथ ढादेः । ढो ढक्का रासभश्चैव श्वादमार्जारकुक्कुराः ॥ ४३ ॥ ढा नाभिर्ढिर्गुदो मेढ्रो ढीर्धूमो वह्निरुत्कटः ॥ ढुः कूर्मः सूकरो व्यालो ढूः कुचे ढेः कुरंगजः ॥ ४४ ॥ ढैर्मारो ढोः सुरी वर्षा ढौर्भूमिर्ढं पयोवरम् ॥ ढः प्रागुक्तोऽपि गमनी रमणी रमणोत्सुकः ॥ ४५ ॥

णणाणिणीणुणूणेणैणोणौणंणः ॥ १५ ॥

अथ णादेः । णो मत्स्यो बहुविस्तारो णो निषेधावधिर्विधिः ॥ णो नक्रो णा सदाव्याधिर्णी नाभिर्णिर्वृकोदरः ॥ ४६ ॥ णीः स्वर्गो णुः करेणुर्भूर्णूः कालिन्दी जराजरा ॥ णेर्मार्जारो विडंगश्च णैः शृगाली हरीतकी ॥४७ ॥ णोः सर्षपोऽथ णौर्माया णं दर्शनमितीरितम् ॥ णः प्रागुक्तोऽपि संशोषी नमस्कारोनमस्कृतः ॥ ४८ ॥

ततातितीतुतूतेतैतोतौतंतः ॥ १६ ॥

अथ तादेः । तः सुवेशोऽथ ता मारी तिर्मेषः कपिलोरगः ॥ तीर्योनी तस्करस्तैलं तृष्णा च तुरमेश्वरः ॥ ४९ ॥ तूर्म्लेच्छस्तेः करी नक्रस्तैः कृष्णाभीरच प्रसूः ॥ तोः सूर्यो विप्रकृत्स्वामी तौः स्वर्गो भूस्तथागरः ॥ ५० ॥ आचार्यो यजमानश्च तं तूर्णं जलमेव च ॥ तः प्रागुक्तोपि तश्चौरस्तनुदेहस्तमालकः ॥ ५१ ॥

थथाथिथीथुथूथेथैथोथौथंथः ॥ १७ ॥

अथ थादेः । थः स्थायी ठक्कुरः सूर्यो गणेशो विनतासुतः ॥ था धरित्री प्रभा गंगा थिर्गोदा यमुना तथा ॥ ५२ ॥ थीः समुद्रो व्रणो रेखा थुःसाक्षी थूः पराशरः॥ थेर्व्यासस्थैः शुकः प्रोक्तस्थोर्धर्मो गाधिपुत्रकः ॥५३॥ थौः शंखस्थं विषं कर्म बहुलं सूक्ष्ममेवच ॥ थः प्रागुक्तोऽपि स्तंभः स्यात्स्थाणुदेवस्तदाश्रयः ॥ ५४ ॥

ददादिदीदुदूदेदैदोदौदंदः ॥ १८ ॥

अथ दादेः । दः पाता खंडिता दाता दा दात्री धरिणी शुभा ॥ दिर्दानो दीः सुधानाथो दुर्दरिद्री करो वरः ॥ ५५॥ दूर्दुःखी देः स्मृता जाया दैर्गतस्यो वामनप्रभः ॥ दोर्हस्तश्चरणः शिश्नो दौः स्वर्गः प्राण आत्मजः ॥ ५६ ॥ दं दानं शरणं कर्म भव्यं न्यून मकिल्बिषम्॥दः प्रागुक्तोऽपि दध्याढ्यो दमी दानी दयापरः ॥५७॥

धधाधिधीधुधूधेधैधोधौधंधः ॥ १९ ॥

अथ धादेः । धो धर्मी धनधान्यन्यो धाता विष्णुर्विनायकः॥ धा धरित्री रमा गौरी धिर्धर्मो धीर्धृतिकोऽसुरः ॥ ५८ ॥ धुः सुनुर्धूः करो भागो धेर्धृतिः धैश्च रावणः ॥ धोः पापी कृपणः धूर्पा धौर्वसः पृथिवी गिरा ॥ ५९ ॥ धं धनं धूननं दानं धारणं क्षरणं सुख्यम् ॥ धः प्रागुक्तोऽस्य धम्मिल्ले धंधो धर्मतत्परः ॥६०॥

ननानिनीनुनूनेनैनोनौनंनः ॥ २० ॥

अथ नादेः । नो नासत्यो नन्दी नन्दो भावो नन्दी नगान्तकः ॥ [illegible] ना पुमान् गम्भा नया ॥ ६१ ॥ निर्द्वंद्वश्च नी गलो नुर्दम्भो नूः कल्यवान् ॥ नेः गर्दा नैः कुरंगो [illegible] शोभनः ॥ ६२ ॥ नोर्निश्चयः कन्दो धुनिर्नाम्ना[illegible]

पुरुषोमरः ॥ नं नेत्रमंजनं श्रोत्रं करणं कारणं सुखम् ॥६३॥ नः प्रागुक्तोऽथ नो नीचो नरवेषधरोऽपरः ॥

पपापिपीपुपूपेपैपोपौपंपः ॥ २१ ॥

अथ पादेः । पः पापी पालको गंता पूपा वृषण आत्मजः॥६४॥ पाऽपर्णा पिः पवित्रोऽग्निःपी स्मृतार्थे पिपीलिका ॥ पुः पुत्रः पूः पुरं देहः पेः पेशी पैश्च गालवः ॥६५॥ पोः पौत्रः पौः पुमान्भूमिः पं प्रमाणमृणं पयः ॥ पः प्रागुक्तोऽपि पो विष्णुर्नृपो माता पिता गुरुः ॥ ६६ ॥

फफाफिफीफुफूफेफैफोफौफंफः॥ २२ ॥

अथ फादेः । फः फणी फलदो वृक्षो फल्गुः फो माघ ईरितः ॥ फा फालिका च फा जालं फा फूत्कारवती विषा ॥ ६७ ॥ फिः शब्दो विबुधे प्रोक्तः फीर्वायुःकरणोऽनलः॥फुः कार्त्तिकोऽथ फूः सर्पो वासवः शरणागतः ॥ ६८ ॥ फेः फाल्गुनोऽथ फैः शंखः फोः कालः फौः फणीश्वरः॥गर्गो द्रोणो रणःप्राणः फं फल्गु चारु वा स्मृतम्॥६९॥ फः प्रागुक्तो भाष्यकर्त्ता–

बबाबिबीबुबूबेबैबोबौबंबः॥ २३ ॥

अथ बादेः । बो बिंबो बा च नर्मदा ॥ बिःपूर्णो बीर्बहुः पादो बुर्भयं शरणं हरिः ॥ ७० ॥ बूः क्लेशः कपिला धेनुर्बेः साक्षी बैः कणो रणः॥ बोःप्राणो बौःसरिद्गंगा यमुना बं बलं स्मृतम् ॥७१॥ बः प्रागुक्तोऽपि बलवान्बलिर्दैत्येश्वरो वटः ॥

भभाभिभीभुभूभेभैभोभौभंभः ॥ २४ ॥

अथ भादेः।भो भयानक इष्टभो भटः सोमो भयातुरः॥७२॥भा दीप्तिः प्रतिभा वाणी कान्तिश्शाला समुद्रजा ॥ भिः पक्षी भीश्च

भीतिस्स्याद्भुर्भुजंगोऽथ भूर्मही ॥ ७३ ॥ जाताजातश्च भेः कांतिर्भैर्ब्रह्मा वरुणो यमः ॥ भेः प्रहारोऽथ भीरुः स्याद्भोः कंसो भौ रमापतिः ॥ ७४ ॥ भं नक्षत्रं भयं ब्रह्म भरणं धरणं यमः ॥ भः प्रागुक्तो भराक्रांतो भवभीतो भवानुगः ॥ ७५ ॥

ममामिमीमुमूमेमैमोमौमंमः ॥ २५ ॥

अथ मादेः । मो महेशोऽथ मः स्तोमः सोमो रामो रणो गजः ॥ मा जाड्यं तथा लक्ष्मीर्माता मा मास ईरितः ॥ ७६ ॥ मिः कर्ता मीर्महामात्रुर्मुर्माता मूर्महाबलः ॥ मेः सारंगोऽथ मैः पूषा सारथिः प्रणतोऽरः ॥ ७७ ॥ मोः पत्नी मौः सुरावासो मंगलं मण्डिनं पदम् ॥ मः प्रागुक्तोऽपि मतिमान्मणिवेधकरः पुमान् ॥७८॥

ययायियीयुयूयेयैयोयौयंयः ॥ २६ ॥

अथ यादेः । यो यशोंश यस्तोयं शुदेर्गामूनुरीश्वरः ॥ या योनिर्दिश्च संमतो यीर्गजः तातविद्रुमः ॥७९॥ युः सर्पोऽयूः स्मृता सूक्ता येः सार्वो दैश्च वानरः ॥ यौर्यादो योः कणः स्वर्गो यं यत्रः करणं मधु ॥ ८० ॥ यः प्रागुक्तोऽपि यमराड् यमी यमलजः पुमान् ॥

ररारिरीरुरूरेरैरोरौरंरः ॥ २७ ॥

अथ रादेः । रो रवेशोऽथ रः कामो वह्निः सूर्योऽथ तोयधिः ॥८१॥ रा लक्ष्मी राः मरुद्धिः स्यादिः कर्णो महेश्वरः ॥ रीः कामी नृगपत्नी [illegible] रुः प्रजापतिः ॥ ८२ ॥ रेः मेदो नीचसंगुदा रैः कृष्णो धनं उच्यते । रोः शोभा गोमेदः स्वर्गो रं मन्त्रे रोचनं धनम् ॥ ८३ ॥ रः प्रागुक्तोऽपि रक्तांगो रजनीपतिरेव च ॥

ललालिलीलुलूलेलैलोलौलंलः ॥ २८ ॥

अथ लादेः [illegible] लक्ष्मीशो [illegible] ॥८४॥

ला शोभा ला च ललना दात्री रात्री वसुंधरा ॥ लिः सर्पो ली धरा लुर्भूर्लृ रुद्रो गरुडोऽरुणः ॥ ८५ ॥ लेर्लैरो लैः कुशो रामो लोर्मत्स्यो लः प्रजापतिः ॥ लं लक्षणं सुखं नाम रक्षः श्रोत्रं वचो विषम् ॥ ८६ ॥ लः प्रागुक्तोऽपि लगुडो ललामाख्यश्च लोलुपः॥

वावाविर्वीवुर्वूर्वेर्वैर्वोर्वौर्वंवः ॥२९॥

अथ वादेः । वो ग्रामो वातकी वालो वारुणीपानतत्परः॥८७॥ वनसेव्यथ वः पंगुर्वा सखी त्रिदशप्रसूः ॥ विः पक्षी गरुडः सूर्यो जलधिः सोम उच्यते ॥ ८८ ॥ वीर्विष्णुर्वुः पदातिः स्याद्वूः संयोगज उच्यते ॥ वेः पारिजातो वैः सारो वोः कालो वौः सुखावहः ॥ ८९ ॥ वं सुरं वसनं रक्तं वपुर्वचनमासुरम् ॥ वः प्रागुक्तोऽपि बधिरो वणिक्पुंजो वनालयः ॥ ९० ॥

शशाशिशीशुशूशेशैशोशौशंशः ॥ ३० ॥

अथशादेः । शःशरण्यश्शवः शंभुः शा गौरी कमलालया॥शिः पक्षी शीश्च सौभाग्यं शिशुः शुः शीकरो बलः॥९१॥ शूः शूद्रः शेः शिरीषोऽगः शैः स्मृतो धुंधुहा नृपः ॥ शोर्दीपः शौः शिशुः शंखः शं सुखं शरणं वपुः ॥ ९४ ॥ शः प्रागुक्तोऽपि शमकः शमी शांतजनालयः ॥

पपापिपीपुपूपेपैपोपौपंपः ॥३१॥

अथ पादेः । पो वालः पादहीनो ना वह्निः सूर्यो रणः कणः ॥ ९३ ॥ परिखा पा खरी पा वा पिः शंखो वर्तुलः स्मृतः ॥ पीः पुत्रः पुः खुरः प्रोक्तः पूः सोमो म्लेच्छ एव च॥ ९४॥ पेः सार्थः पैः स्वरः पारः पोर्देहो मलिनो जनः ॥ पौः खड्गा धरणी बुद्धिः पं सस्यं मधु धारणम् ॥ ९५ ॥ पः प्रागुक्तोऽपि स्वापोऽथ गतिशीलो गवीश्वरः ॥

ससासिसीसुसूसेसैसोसौसंसः ॥ ३२ ॥

अथ सादेः । सस्सर्वजनपाता च सर्वज्ञः सुलभो रविः ॥ ॥ ९६ ॥ सा साक्षिणी च साटी च सा सीता सिस्सखामरः ॥ सीः सुखी सुः कुठारोऽर्कः सूर्धरा गर्भिणी तरी ॥ ९७ ॥ सेः करः सैः शुकः श्वादः सोः सोमः सौः सहोदरः ॥ सं सुखं चरणोपांतं मुख्यं श्रेष्ठं समेतरम् ॥ ९८ ॥ सः प्रागुक्तोऽपि संतानी सर्वमान्यः सहोदरः ॥

हहाहिहीहुहूहेहैहोहौहंहः ॥ ३३ ॥

अथ हादेः । हो हरिर्हरिणो हर्षो हिरण्याक्षोऽथ तस्करः ॥९९॥ हा गंधर्वश्च हिः सर्पो हीर्नरो हर्षवान्मृगः ॥ हुः स्मृतो नहुषो राजा हूर्विप्रो हेः प्रसादकृत् ॥ २ ॥ हैर्हंसो होश्च संबुद्धो हौर्विरंचिः षडाननः ॥ हं चौर्यं हरणं पूर्णं भासुरं भरणं भरम् ॥ १ ॥ हः प्रागुक्तोऽथ पंचास्यो हनुमानंगदस्तथा ॥ ळं तु ज्ञेयं परं ब्रह्म वाङ्मनोगोचरं सुखम् ॥ २ ॥

क्षक्षाक्षिक्षीक्षुक्षूक्षेक्षैक्षोक्षौक्षंक्षः ॥ ३४ ॥

अथ क्षादेः । क्षःक्षांतः क्षा मही सीता क्षिज्योतिः क्षीर्हुताशनः ॥ क्षुः क्षुद्रो वासवो वार्कः क्षूः पापिष्टः प्रणाशनः॥३॥क्षेः कर्पुंकोय क्षैर्मूलो जारः क्षोः क्षुरको व्रणः ॥ क्षौः खंजो धरणीधर्ता क्षं क्षेत्रं क्षं पयो मधु ॥ ४ ॥ क्षः प्रागुक्तोऽपि क्षत्रेशः क्षमी क्षयहरो हरिः ॥ ५ ॥

मालेयं मातृकावर्णैः कृता सौभरिणा पुरा ॥ विस्तृताङ्गिरसा मूर्त्ना विद्वज्जनप्रसादनी ॥ अनेकार्थप्रदा पुंसां काव्योत्पादवती सदा ॥ ८ ॥

अत्र लस्य द्विःकथनं मतांतरेणैव ज्ञेयम् । यद्यपि क्षकारस्य द्व्यक्षरादिप्रकरणे कथनमुचितं तथापि क्षकारेतरव्यक्षराणां मातृकानन्तर्भावबोधनायैहैव न्याय्यमिति ध्येयं मनीषिभिरिति।किञ्चैषां कादिशब्दानां क्रियायोगेन प्रत्येकं कारकत्वमप्यत्रानुसंध्येयम्। तथाहि । कस्तिष्ठति कौ हरिं पश्यतः । का गच्छंति वृंदावनम् ॥ कं पश्य कौवा कान्वा हेरामेति श्रीबलदेवं प्रति श्रीकृष्णोक्तिः । केन काभ्यां कैर्वा धनुर्भिन्नम् । काय काभ्यां केभ्यो वा कन्या देया । कात्काभ्यां केभ्यो वा धनं नेयम्।कस्य कयोः कानां वेदं सरः।के कयोः केषु वा सद्बुद्धिः कार्येति॥१॥एवं का गच्छति के तिष्ठतः का नमंतीति टावन्तवद्रूपं सर्वं नेयम् । तथा कीरायाति श्रीरामं नेतुमेतद्रूपाणि हरिवद्ध्येयानि कीर्गच्छति । क्यौ स्थितौ।क्यः सुंदराः।कीं पश्य । बहुत्वे कीन्पश्य । क्या सहाश्वो गच्छति । क्ये कीभ्यां कीभ्यो वा माला देहीति।क्यः कीभ्यां वा सृणि गृहाण । क्यः क्योः कीनां वा स्थानमिदम् । की क्योः कीषु वा महामात्रास्तिष्ठति । कुर्वेराहेणोद्दध्ने । कूशोभने स्तः । कवो व्रजस्था रम्यास्संतीति भानुवद्रूपम् ॥ कूश्वकेण वारिता क्वौ क्वो वा । चतुर्थ्यां क्वे पंचम्यां क्वाः षष्ठ्यां क्वाः क्वोः कूनां वा फलं हरिभक्ते सुधा क्वामिति क्वौ तत्र न भयं हरिसेविनामिति । एवं केरुदयते कयौ कयो वा पश्य कया केभ्यां केभिस्तमांसि हतानि।कये केभ्यो वाऽर्घो देयः । कयः काभ्यां केभ्यो वा तिमिरनाशो दृष्टः । कयः कयोः कयां वा तेजो दुःसहम्।कयि केषु रोगग्रताविस्रंभो विदुषाम् । एवं कैः शुचिर्विप्रास्तिष्ठति कायौ कायो वा कायं कायौ कायो वाऽऽनमत । काया कैभ्यां कैभिरिदं पावितम् । काये धनं देहि । कायः शास्त्रं पठेत् । कायः कायोः कायां वाऽवहेलनं न कार्यम् । कायि कैषु वा सत्यमस्ति । एवं कोः शोको विदुषा न कार्यः । कवौ

१ सुग्रीवः। २ गजः। ३ भूः। ४ कृत्यांबरीषस्य। ५ रावेः।—

कवो वा कवं कवौ कवो वा त्यज।कवा कोभ्यां कोभिर्वा न किञ्चि
त्साहाय्यं कर्तुं शक्यते विनांगकार्श्यम् । कवे कोभ्यो वा स्वस्थां
मादेहि।कवो धैर्य्यं मात्यज।कवः कवोः कवां वा स्वभाव एव घर्मिंदी
करणम् । कवि कोषु वा विवेकी न तिष्ठति । कौ वृष आयाति का
वौ कावो वा कावं पश्य कावा कौभ्यां कौभिर्वा मही धार्य्यते।
कावि कौषु नाराहेणं कार्यम् । एवं कंजलं पिवति कमी कमि वा
द्वितीयायां पश्यतीति योज्यम् । कमा कंभ्यां कंभिरूष्मा ह्रियते।
कमे पुष्पं देहि गच्छ । कमः कमोः कमां वोष्णतापाकरणमेव
स्वभावः । कमि कंसु वा निजांगमलंमाक्षिप । अकारांतत्वपक्ष
स्तु कुलशब्दवन्नेयः। एवं का हिंसकः कंसः भागिनेयान्मारयामास
कसौ कसो वा । द्वित्वबहुत्वप्रयोगः कल्पांतरीयतदभिप्रायको बो-
ध्यः । कसं कृष्णो जघान कसौ कसो वेति पूर्ववज्ज्ञेयम् । कसा
कोभ्यां कोभिर्वा कारायां देवकी नीयते । कसे कोभ्यो वा नारदो
बोधितवान् । कसो मा बिभीहि मातारिति जन्मकालीनश्रीकृष्णो-
क्तिर्देवकीं प्रति । कसः कसोः कसां वा केशान्कृष्ण आदत्त । कसि
कस्सु धर्मो नास्तीति रीतिःखादिक्षान्तेषु वर्णेषु बोध्येति । अथ व्य-
क्षरादिसंयोगवतामप्येषां सौभर्युक्तिमनुलक्षीकृत्यैव व्याख्यानं कुर्म-
स्तत्रादौ पुंस्त्वादिचिह्निताँल्लकाराद्यान्व्यवर्णान्ककारादीन्द्वादशक्रम
विनिर्मुक्तानाह । क्लः कणः क्ला धरा क्लिर्धीः क्लुः पुत्रः क्लूर्हुताशनः ॥
क्लौः कलापी स्मृतः क्लं तु वृत्तं साधुसमीरितम् ॥ १ ॥ क्लः सितो
वरुणोपि क्लः क्ला दुर्गा मातृका गिरा ॥ क्लिः सूर्यः क्लीः स्मृतो वह्निः
क्लुः सूनुः सोम एव च ॥ २ ॥ क्लौर्लक्ष्मीः क्लं वरं ज्योतिः क्लः
सिंहो हरिणो गजः ॥ क्लोः सखी सरमा दुर्गा क्लिः कृष्णो वरुणो
वरः ॥ ३ ॥ क्लीः शिवः क्लुः सुतः स्नातः क्लुः शंखो गरुडो नरः ॥

नं दुःखं क्तो दैन्यं कर्ण उत्सवः ॥ क्ता रमोमा मही भित्तिः क्तिः सूकर उरुक्रमः ॥ ५ ॥ क्तुः शिवोऽर्कोऽम्बुधिः शूद्रोऽमरः क्तूः पतिरात्महा ॥ क्तं श्रोत्रं करणं क्लीबं क्यं कामः कमलाहितः ॥ ६ ॥ क्या रतिः कामपत्नी स्यात्क्यिः कामी क्यी रतीशवान् ॥ क्युर्वर्चः क्यूः स्वभूः शंखः सूकरः क्योः कजालया ॥ ७ ॥ क्यं कर्म क्यः पलाशाग्निरर्कः क्यो रेणुरुच्यते ॥ ख्यः खरोऽग्निः खरी ख्या स्यात् द्रुचो मार्गः कमलासनः ॥ ८ ॥ ग्याऽधोनिष्टस्वनो घूको घ्या पत्नी धरणी स्मृता॥च्यश्चयश्चातुरी च्या स्याच्छ्यो रागश्छ्या च भारती ॥ ९ ॥ ज्यो जयो यजमानश्च ज्या जया सिंजिनी रमा ॥ झ्यो नदोग्धा नदी प्रोक्ता झ्या कुवृष्टिर्धरासुता ॥ १० ॥ ब्यो नारदोऽनलो ब्या ब्यौर्ब्यो दाडिमतरुः करः ॥ ब्या रमा नर्मदा गंगा ब्य आब्यः शिशुरुत्करः ॥ ११ ॥ ब्या मही ण्यः स्मृतोऽग्रण्यः शरण्यो ण्या नदी गिरा ॥ त्योंऽत्यजः कमलानाथो गुरुस्त्या धरणी नदी ॥ १२ ॥ द्यो नाथः स्यात्कथा द्योऽब्धिर्द्यौ दया द्यौस्त्रिविष्टपम् ॥ ध्योंऽधे ध्याने ध्यश्च क्षुधा न्योनयोऽर्णव उज्ज्वलः ॥ १३ ॥ न्या नीतिर्नतिरुग्राणी प्यः पयः प्या कृपा रुचिः॥फ्यः फेनः फ्या फणा ब्योऽर्को भ्य इभ्यो भ्योभयः पुमान्॥१४॥म्यो मयो यम ईशानो म्या रमा सरमा क्षमा॥य्यो जय्यो विबुधाधीशो य्या शय्या ल्योऽनुपद्रुतः ॥ १५ ॥ ल्याऽहल्या नलिनी ज्योतिर्वयः पक्षी च कूबरः ॥ व्यो वायुर्व्याल ईशानो व्या भव्या वडवा सुधा ॥ १६ ॥ श्यः शय आशयो नारी श्या वश्या कृपिरित्यपि॥ ष्यः प्रेष्यः ष्या सुरा शुद्धा स्यः प्रशस्योऽमराधिपः ॥ १७ ॥ स्या कृपिर्देवतं च ह्यो हयो ह्या च तुरंगमी॥क्ष्या सर्वा जगदंबा च सर्वेशानी सुरेश्वरी॥१८॥ क्यं कार्यश्च ख्यमाकाशं ग्यं गमं घ्यं तुरंगमः ॥ च्यं तोयं च्यं स्मृतं याच्यं शौच्यं पैशाच्यमेव च ॥ १९ ॥ छ्यं छौच्यं ज्यं स्मृ॰

याज्यं स्मृतं झ्यं झषनाशनम् ॥ ह्यं स्फीतं ब्यं स्मृतं शाब्यं ड्यं जाड्यं ढ्यं धनं वनम्॥२०॥ण्यं नाय्यं त्यं स्मृतं नित्यं थ्यं तथ्यं द्यं सुखं चिरम् ॥ निंद्यं ध्यं त्वांध्यमित्युक्तं न्यं मान्यं नयनं वरम् ॥ २१ ॥ प्यं कुप्यं पात्रमित्युक्तं फ्यं पयो मरणं रजः ॥ ब्यं सुखं भ्यं भयं रुद्रं म्यं नाम्यं याम्यरम्यकम् ॥२२॥ य्यं कृतं न्याय्यमाधारं ल्यं प्रोक्तं निलयं बुधैः ॥ व्यं वियद्धनवस्त्रं स्याच्छ्यं स्वापे वश्य इत्यपि ॥ २३ ॥ ष्यं मुष्यं शिष्यमित्याहुः ष्यं वृष्यमृष्यमित्यपि ॥ स्यं सस्यं कांस्यमित्याहुर्ह्य हस्तिवदनं गृहम् ॥ २४ ॥ क्ष्यं स्मरं क्षेत्रमुत्क्षारं क्ष्या पृथ्वी जगदीश्वरी ॥ कः कविः काव्यतातः स्यात्का भूरिति निगद्यते ॥ २५ ॥ कं काव्यं कमलं कं स्याद् ग्वो गोर्गरुड उच्यते ॥ ग्वा धेनुर्ग्वं स्मृतं गुह्यं घ्वो घोषो घ्वा ऽरणिः स्मृता ॥ २६ ॥ घ्वं घुष्टं घर्षणं घासं छ्वश्छागश्छ्वा छविः स्मृता ॥ छ्वं स्वच्छपुच्छं गोमूत्रं ज्वो यवो ज्वा च चंचला ॥ २७ ॥ ज्वं जुष्टं झ्वः समुद्रः स्याज्झ्वा वसिष्ठवधूः स्मृता ॥ झ्वं दुग्धं दधि च प्रोक्तं ड्वोऽत्री रामपिता मनुः ॥ २८ ॥ ड्वा सह्वा ड्वं स्मृतं पुष्टं ड्वो वसिष्ठोथ विह्वलः ॥ ढ्वा चित्रामधुरा ढ्वं तु पुष्करं चासमुच्यते ॥ २९ ॥ ढ्वोभरद्वाजपुत्रः स्याद् ढ्वाघंटाढ्वं महोदरम् ॥ ढ्वो टंटो ढ्वा मनःक्षोभ्या ढ्वं पयो दधि चौदनम् ॥ ३० ॥ ण्वो नाथो जमदग्निः स्याण्ण्वा नाप्युन्मायिनी प्रभा ॥ ण्वं रूपमणु च प्रोक्तं त्वस्तुरंगो महेश्वरः ॥ ३१ ॥ त्वा स्वपत्नी च गौरी च त्वं तुल्यं मरणं तथा ॥ थ्वोद्रोऽक्षरोऽरुणाख्या स्त्री थ्वं तु मैथुनमुच्यते ॥ ३२ ॥ द्वो दाता द्वा पुरी गंगा द्वं दूरं च दरं पत् ॥ ध्वो धन्वोऽग्निर्वेदो ध्वाऽध्वा धरा धारा वसुंधरा ॥ ३३ ॥ न्वं धन्यं धुनं ध्वन्नं ध्वोऽग्निर्देवुर्भो वर्णो स्मृतः ॥ श्वा धन्या मातुली साभी

१ [illegible]

भ्रं धनं साधनं वनम् ॥ ३४ ॥ प्वो वायुः प्वा स्मृता धूली प्वं पुण्यं पठनं शिरः ॥ फ्वः फणी फ्वा फालिका स्यात्फ्वं फूत्कारेण चालनम् ॥ ३५ ॥ ब्वो ब्रह्मा गीष्पतिर्व्वाऽभ्याँ ब्वं वाक्यं मधुविद्विषः ॥ भ्वो भवो भरतो ब्रह्मा भ्वा गौरी भ्वं निवेशनम्॥३६॥ म्वो वृक्षो म्वा धरा म्वं खं ब्रह्म पुस्तकमुच्यते ॥ य्वो यवो यवनो यज्ञो य्वा योषिज्ज्वनोत्तमः॥ ३७ ॥ यतनं यमनं य्वं तु रोदनं मर्दनं जगत् ॥ वोंऽर्वो तु पवनो वोऽश्वी र्वं खर्वं पर्व चर्वणम् ॥ ३८॥ ल्वो लवो रामपुत्रस्तु ल्वा लव्या ल्वं तु सूदनम् ॥ व्वो वायुर्व्वा मही प्रोक्ता व्वं वलं वनितागृहम् ॥ ३९ ॥ शल्यं श्वं शरणं पत्रं मैथुनं गगनं गमम् ॥ श्वं प्रोक्तं शयने श्वः स्याच्छ्वः प्रातरशनो हयः ॥ ४० ॥ श्वा श्वा तु चंद्रमःपत्नी श्वो विडालोऽथ मारिषः ॥ ष्वं परिष्वंजनं स्वप्नं गमनं परिवर्तनम् ॥४१॥ मीलनं मेलनं चाथ स्वः स्वर्गः सुहृदित्यपि ॥ स्वो निजो भगवान्विष्णुर्भक्तो भासुर इत्यपि ॥४२॥स्वा स्वकीया च योषिच्च गौरी शक्तिः परेश्वरी॥ स्वं गृहं धनमायुष्यं पुण्यं पाप्मा पतिः सुखम् ॥ ४३ ॥ ह्वः प्रह्वः शतजिह्वः स्याद् ह्वा जिह्वा तरुणी सरित् ॥ ह्वं वाहं गमनं क्ष्वेडा क्ष्वः क्षोदः क्ष्वा सरिद्वरा ॥ ४४ ॥ क्ष्वं क्षीवं क्षरणं क्षीरं पालनं तारणं पितुः॥ स्नः सारः स्ना प्रथा श्रेष्ठा स्नं स्नानं मधु वारणम् ॥ ४५ ॥ म्नो घनो नाशको म्नाव्यो म्नं जलं निबिडं च यत् ॥ म्नो मानो म्ना मरुत्तारा म्नं मनो मरणं मधु ॥ ४६ ॥ क्लः कलः क्ला कला क्लं तु कलं कलनमुत्तमम् ॥ स्कः शुष्कः स्कंधशूरः स्यात्स्का स्कंदजननी सुरा॥ ॥ ४७ ॥ स्कं शुक्रं शरणं वित्तं वादित्रं गदनं सुखम् ॥ श्लः शलः शलभः शुक्रः श्ला शलाका शिला तथा ॥ श्लं शुक्रं चूर्णमाधारं गमनं शूलभृच्छिरः ॥ ४८ ॥ क्ष्लः शोकः क्षुद्रवदनः क्ष्ली क्षोण्यक्षोहिणी तथा ॥ क्ष्लं क्षुद्रं वस्तु मरणं भवनं शरणं वलम् ॥ ४९॥

छं लक्ष्म छा स्मृता गौरी छो लोकस्तर्क इत्यपि ॥ स्लः स्लः
स्ला सरा क्षुद्रा योपित्कमललोचना ॥ ९० ॥ ग्लः शनीन्दुगुरु
ग्ला वा ग्लं गलं गलनं सरित् ॥ घ्लोऽश्वो घ्ला जवनं घ्लं तु पृ
सारथिपातनम् ॥ ९१ ॥ ह्लश्छलः शलकृच्छ्लोर्द्धा पुरी ह्ला तु शि
वालयम् ॥ प्लः प्लवंगः प्लवः शूरः प्ला पाटी परमेश्वरी ॥ ९२ ॥
प्लं मांसं प्लवनं मध्ये पूरणं धरणीतलम् ॥ फ्लः फणीशः स्
फ्ला च फलिनी फलधारिणी ॥ ९३ ॥ फ्लं फलं
च वदनं सकलं वपुः ॥ व्लं वलं व्ला स्मृता रक्ता वरटी कं
रित्यपि ॥ ९४ ॥ व्लो वालोऽयासुरः कंसो ञ्लोऽश्वा मारो
ल्लो यमः ॥ व्लं माल्यं मधुरं व्ला क्ष्मा ह्री देवेशोऽमरावती॥९५॥
क्रः कल्पः कमलानाथो गरुडो हंससारथिः ॥ क्रः क
शरभो व्याघ्रो नाथः क्रा सुरभिर्मही ॥ ९६ ॥ क्रं खमिंद्रियमित्
ख्रं ख्रो रवौ रासभे खले ॥ ख्रा पूतना शूर्पणखा ताडका कैकयी
क्षितिः ॥ ९७ ॥ ख्रं खङ्गं दुष्टहृदयं मैथुनं मरणं तथा ॥ ग्रो ग
शुद आसारो ग्रा राज्ञी ब्रह्मयोषितोः ॥ ९८ ॥ ग्रं गृहं ग्रहच
खमाधारः शुक्रमेव च ॥ ग्रो घोपो मदनश्चूतो भगो ज्ञो यामिनी
पतिः ॥ ९९ ॥ घ्रा घृणा सरमापुत्री घ्रं गृहं वदनं निजम् ॥ ङ्री
नरोऽशरणः शूरो ङ्रा मारणमिति स्मृतम् ॥ ६० ॥ ङ्रं गृहं रोद
नासा मता हानिश्च कथ्यते ॥ च्रश्चरमश्रूः स्मरः शोकश्चुतश्चार
इत्यपि ॥ ६१ ॥ च्रा चंचूश्च चमूश्चाट्ठ च्रं मैथुनकमग्रजम् ॥ छ्र
द्वेपी छुरिका खङ्गस्तरुरंगणमार्गणः ॥ ६२ ॥ छ्रा विष्ठा शुनक
वेश्या छ्रं नवं गमनं गृहम् ॥ ज्रो वृद्धो गमनेच्छोऽग्निर्ब्रह्मेश
रमापतिः ॥ ६३ ॥ जटायुश्च जरायुश्च जमदग्निर्जिनीपतिः ।
ज्रा च जरा जंता जारवत्सली पट्पदी घृणी ॥ ६४ ॥ ज्रं यज्ञान्

१ भक्षणशीला ।

मजस्रं वा रजस्वलमुखं रजः॥झ्रो नदो जरठोदरो झ्रा जरा हानिरीश्वरी ॥ ६५ ॥ झ्रं जुष्टं भ्रमरैर्घुष्टं पुष्टं सुखु गृहं कजम् ॥ ञ्रश्चोरो ञ्रा स्मृता नीतिर्गतिर्ञ्रं भगवन्मुखम् ॥ ६६ ॥ ट्रः पीठष्ट्रा स्मृता पूपा ट्रं घोटकमुखं सरः॥ ठ्रो मिष्टान्नं फलरसष्ठ्रा टिट्टी भ्रमरी सुरा ॥ ६७ ॥ ठ्रं सुखं वाद्यजनितं पलितं हरितं जगत् ॥ ड्रो दंडो डमरुर्दक्षो डुरगो ड्रः सुरोदकम् ॥ ६८॥ ड्रा टिट्टी मत्स्यगंधा स्याज्झपपत्नी महोदरी ॥ ड्रं मद्यं मधुरं पुष्पं नर्मदाजलमंबुजम्॥६९॥ ढ्रः स्याद्धृष्टद्युम्नजातो विदुरो नर्मदाझपः ॥ ढ्रा गांधारी सती स्वाहा स्वधाज्ञा सरयूरपि ॥ ७० ॥ ढ्रं फल्गुमरणं भ्रष्टं शुभ्रास्यं स्पंदिनीक्षमम् ॥ ण्रो नहुषोंचरं भीरुः कर्णो बीभत्सुरुद्भवः ॥ ७१ ॥ ण्रा नर्मदा च गौगोंदा गंगा द्रुपदजांबुजा ॥ ण्रं नाम ससुधं पात्रं वाक्यं नारदभाषितम् ॥ ७२ ॥ त्रस्त्रिनेत्रोऽब्जजः पाता गरुत्मान्मघवानपि ॥ त्रा गौरी नर्मदा पात्री तारणी सरमा तरी ॥ ७३ ॥ त्रं स्मृतं त्रुटितं घुष्टं जुष्टं पुष्टं परं पदम् ॥ गांधारीवदनं कर्णवचनं द्रौपदीरितम् ॥ ७४ ॥ थ्रस्तीर्थवासकृत्पूतो जारः पुष्टोऽग्निकात्मजः ॥ थ्रा स्थिताथ रमा राज्ञी रजनी रजकात्मजा ॥ ७५ ॥ थ्रं तीर्थं सुखमायुक्तं मरणं मध्वरेर्मुखम्॥द्रो द्रोणो द्रोणसूनुः स्यात्काकः काकसमो नरः ॥ ७६ ॥ भयकृद्धरतो राजा रंतिदेवो रमापतिः ॥ द्रा दरी सरमा क्षुद्रा द्रोणसूर्विदुरात्मजा ॥ ७७ ॥ द्रं भयं गमनं क्षुद्रं क्षोदनं सरमा सुखम् ॥ सुतोढं सुखदं साम स्मरणं शरणं गुरुः ॥ ७८ ॥ ध्रो भूध्रो धारकः साक्षी धृष्टद्युम्नो धरात्मजः ॥ वृकोदरो गदापाणिर्गणात्मा भ्रातृवत्सलः ॥ ७९ ॥ ध्री धरा कुब्जाकूलमापगा पथिकांबुगा ॥ ध्रं ध्रुवं धरणं धारा धरस्थानं च कूवरम् ॥ ८० ॥ न्रा नारी नर्मदा दुष्टा नखाग्रनरकोद्भवा ॥ पृथा पुष्टा परेशानी परमानंददायिनी॥८१॥ न्रो नरो नरकोऽगारो नर्मदा नार्म-

ह्लं लक्ष्म ह्ला स्मृता गौरी ह्लो लोकस्तर्क इत्यपि ॥ ख्लः खलः ख्ला सरा क्षुद्रा योषित्कमललोचना ॥ ५० ॥ ग्लः शनीन्दुगुडा ग्ला वा ग्लं गलं गलनं सरित् ॥ घ्लोऽश्वो घ्ला जघनं घ्लं तु वृक्षं सारथिपातनम् ॥ ५१ ॥ छ्लश्छलः शलकृच्छ्लोर्द्धा पुरी छ्ला तु शिवालयम् ॥ प्लुः प्लवंगः प्लवः शूरः प्ला पाटी परमेश्वरी ॥ ५२ ॥ प्लं मांसं प्लवनं मध्ये पूरणं धरणीतलम् ॥ फ्लः फणीशः स्मृता फ्ला च फलिनी फलधारिणी ॥ ५३ ॥ फ्लं फलं बाणपूरं च वदनं सकलं वपुः ॥ ब्लं बलं ब्ला स्मृता रक्ता वरटी कंगुरित्यपि ॥ ५४ ॥ ब्लो बालोऽप्यसुरः कंसो ज्ञोऽश्वा मारो न ह्लो यमः ॥ ब्लं माल्यं मधुरं ब्ला क्ष्मा ह्री देवेशोऽमरावती॥५५॥ क्ष्ः कल्पः कमलानाथो गरुडो हंससारथिः ॥ क्रः करः शरभो व्याघ्रो नाथः क्रा सुरभिर्मही ॥ ५६ ॥ क्रं खमिन्द्रियमित्युक्तं ग्रो खो रासभे खले ॥ ग्रा पूतना शूर्पणखा ताडका केकयी क्षितिः ॥ ५७ ॥ ग्रं खड्गं दुष्टहृदयं मैथुनं मरणं तथा ॥ ग्रो गरो गुद आसारो ग्रा राज्ञी भ्रमयोषितोः ॥ ५८ ॥ ग्रं गृहं महत्कं समाचारः शुक्रमेव च ॥ घ्रो घोषो मदनभूतो भगो ज्ञो यामिनीपतिः ॥ ५९ ॥ घ्रा घृणा सरमापुत्री घ्रं गृहं वदनं निजम् ॥ ङ्रो नरोऽशरणः शूरो ङ्रा मारणमिति स्मृतम् ॥ ६० ॥ ङ्रं गृहं रोदनं नामा मना हानिश्च कथ्यते ॥ भ्रमरमभूः स्मरः श्लोकधृतशापं इत्यादि ॥ ६१ ॥ भ्रा चंचूश्च चमूश्चाट्टु भ्रं मैथुनकमपमनम् ॥ ह्रो द्वेषी क्षुरिका मद्गन्तकरंगणमार्गणः ॥ ६२ ॥ ह्रा निष्ठा शुनकी वेश्या ह्रं नवं गमनं गृहम् ॥ व्रो वृद्धो गमनेच्छोऽग्निर्यज्ञोऽपि [illegible] रसातनिः ॥ ६३ ॥ जटापुश्च जगायुश्च जमदग्निर्निपातः ॥ ज्रा च जरा जंघा जाग्रत्यर्द्धी पट्पदी घृणी ॥ ६४ ॥ ज्रं पत्रा[illegible]

१ [illegible]

मजस्रं वा रजस्वलमुखं रजः॥श्रो नदो जरठोदरो श्रा जरा हानिरी-श्वरी॥ ६५॥ श्रं जुष्टं भ्रमरेघुष्टं पुष्टं सुष्ठु गृहं कजम् ॥ भृश्रौरो भ्रा स्मृता नीतिर्गतिर्भृं भगवन्मुखम्॥ ६६॥ ट्रः पीठष्ट्रा स्मृता यूपा ट्रं पोटकमुखं सरः॥ त्रो मिष्टान्नं फलरसष्ट्रा टिट्टी भ्रमरी सुरा ॥ ६७॥ ड्रं सुखं वाद्यजनितं पलितं हरितं जगत्॥ ड्रो दंडो डम-रुर्दक्षो ड्रगो ड्रः सुरोदकम् ॥ ६८॥ ड्रा टिट्टी मत्स्यगंधा स्या-ज्झपपत्नी महोदरी॥ ड्रं मद्यं मधुरं पुष्पं नर्मदाजलमंबुजम्॥६९॥ ढ्रः स्याद्धृष्टद्युम्नजातो विदुरो नर्मदाझपः॥ ढ्रा गांधारी सती स्वाहा स्वधाज्ञा सरयूरपि॥ ७०॥ ढ्रं फल्गुमरणं भ्रष्टं शुभ्रास्यं स्पं-दिनीक्षमम्॥ ण्रो नहुषोवरं भीरुः कर्णो बीभत्सुरुद्भवः॥ ७१॥ ण्रा नर्मदा च गोगोदा गंगा द्रुपदजांबुजा ॥ ण्रं नाम ससुधं पात्रं वाक्यं नारदभाषितम्॥ ७२॥ त्रस्त्रिनेत्रोऽब्जजः पाता गरुत्मा-न्मघवानपि॥ त्रा गौरी नर्मदा पात्री तारणी सरमा तरी॥ ७३॥ त्रं स्मृतं त्रुटितं घुष्टं जुष्टं पुष्टं परं पदम्॥ गांधारीवदनं कर्णवचनं द्रौपदीरितम् ॥ ७४ ॥ थ्रस्तीर्थवासकृत्पूतो जारः पुष्टोऽविका-त्मजः॥ थ्रा स्थिताथ रमा राज्ञी रजनी रजकात्मजा॥ ७५॥ थ्रं तीर्थं सुखमायुक्तं मरणं मध्यरेमुखम्॥द्रो द्रोणो द्रोणसूनुः स्यात्काकः काकसमो नरः॥ ७६॥ भयकृद्भरतो राजा रंतिदेवो रमापतिः॥ द्रा दरी सरमा क्षुद्रा द्रोणसूर्विदुरात्मजा॥ ७७ ॥ द्रं भयं गमनं क्षुद्रं क्षोदनं सरमा सुखम्॥ सुतोढं सुखदं साम स्मरणं शरणं गुरुः ॥ ७८॥ ध्रो भ्रध्रो धारकः साक्षी धृष्टद्युम्नो धरात्मजः॥ वृकोदरो गदापाणिर्गणात्मा भ्रातृवत्सलः॥ ७९॥ ध्रा धरा कुब्जाकूल्मप-गा पथिकांबुगा ॥ ध्रं ध्रुवं धरणं धारा धरस्थानं च कूव-रम्॥ ८०॥ न्रा नारी नर्मदा दुष्टा नखाग्रनरकोद्भवा॥ पृथा पुष्टा परेशानी परमानंददायिनी॥८१॥न्रो नरो नरकोऽगारो नर्मदा नार्म-

दाह्लदः ॥ ग्रं गृहं नारकं गारं गरुडांगं गरोद्भवम् ॥८२॥ग्रा प्रकृष्टाम-
हादेवी महालक्ष्मी रजोद्भवा ॥ मधुरा मर्मसारो वा क्ष्मा क्षमा क्षाम-
नासिका ॥ ८३ ॥ प्रः प्रकृष्टोऽधकारातिर्मुरारातिः कजोद्भवः ॥ का
मारातिर्ध्रुवोगस्त्योऽरुणोऽरुणपितामहः ॥ ८४ ॥ प्रं ब्रह्मगमने भूरि
भ्रमरांगं धरातलम् ॥ गंगातीरं पयःपेयं पाथः परसरं सरः॥८५॥ फूं
फूत्कारः स्वनः फेनः स्फुरन्स्प्रष्टांवरेचरः ॥ फ्रा वीरपत्नी कमला
खरी क्षारनदी सुरा ॥ ८६ ॥ फ्रूं स्फुरद्वसनं जुष्टं पलं स्फुटनमुद्ध-
तम् ॥ प्राकृतं गमनं ध्वस्तं धृतं धरणमुच्यते ॥ ८७ ॥ ब्रो बृहस्प-
तिराचार्य्यो वटुर्वृद्धो वरावृतः ॥ वाष्कलो बहुदो वाजी बहुव्रीहिश्च
बुद्बुदः ॥८८॥ बालो बाणोऽबलो बद्धोऽबष्ठोऽब्दो बधिरः स्मृतः॥ब्रा
बाला बधिराऽबष्ठा बह्विबद्धाऽवरेश्वरी ॥ ८९ ॥ ब्रं ब्रह्मबलमुच्छ्रेष्ठ
बधिरांगं तथा वरम्॥बहुलं बहुसारं च बधिरास्यं बटोर्मुखम्॥९०॥
भ्रो ब्रह्मा प्रकटो भारो भ्रमरो धूसरो धरः ॥ भ्रामको भासुरो भ्रष्टो
भीमसेनोऽभयः स्मृतः ॥ ९१ ॥ भ्रं भासुरं तथाऽभ्रं तु भ्रामकं
भरणं भयम् ॥ भ्रा भ्रष्टा ब्राह्मणी भावा हिडंबा धरिणी तथा॥९२॥
म्रो मरो मृत्युकृन्मर्त्यो मैथुनी माधवी बलः ॥ भ्रमरी भानवी मार
मानिनी यामिनी शुनी॥ ९३ ॥ म्रं मैथुनं मृतांगं च मरणं मस्तकं
मधु ॥ य्रो यादवोऽर्जुनो जारो य्रा जराज्वरवाज्जरा ॥ ९४ ॥ य्रं जुष्टं
भोजनभ्राजं जायमानं नरोद्भवम् ॥य्रिः कामिनी प्रिया जुष्टा परम
पारगांबुधेः ॥ ९५ ॥ रकारद्वययोगाभावः शास्त्राद्दष्टेः ॥ ल्रो लंड
लालितोऽल्पांगो ल्रा साजा लालितांबुजा ॥ ९६ ॥ लालितं शु
चितं ल्रं सं लालितं ललनासुखम्॥ व्रो वाराहो वरो वास्त्रो वाडव
वासरोऽम्बुधिः ॥९७॥ व्रा श्रेष्ठा गिरिजा लक्ष्मी रत्नाकरगता तथा॥
व्रं तुलायोमुखं भीमं भासुरं श्रेष्ठमुच्यते ॥ ९८ ॥ श्रः शरदशारद
सारः शरण्यः सारथिः शिवः ॥ श्रा गौरी सरमा रामा रत्नाकरकृत

लया ॥ ९९ ॥ श्रं शरण्यं सतूणञ्च तारुण्यं तादृशं शिवम् ॥ प्रः सुरेशो दितीशोऽर्कोऽरुणोऽर्णव उरुक्रमः॥१००॥प्रा गौरी सारव त्पत्नी पारणा परमामरी॥प्रं प्रकृष्टारुणं काष्ठं कोमलेतरमुज्ज्वलम् ॥१॥ स्रः सरः सरमाभर्त्ता भक्तो भासुरभासुरः ॥ स्रा शिवा भवपत्नी च भक्ता ब्रह्मसुता तथा ॥ २ ॥ स्रं श्रेष्ठं सारदं वस्तु वचनं वरुणासनम् ॥ ह्रो हरो हारिणो हारो हारिर्होहा हुहूर्हयः ॥ ३ ॥ हर्पो हंसोऽहरुद्दर्पो हासो हस्ती च नाहुपः ॥ ह्रा गौरी कारिणो हंसी हस्तयुक्ता च हंसिनो ॥ ४ ॥ देवयानी च शर्मिष्ठा ह्रं तु चौर्य्यंचरो गरम्॥क्ष्रः क्षरः क्षरणः क्षारा क्षामा क्ष्रा च क्षराऽक्षरा॥५॥क्ष्मा लक्ष्मीः क्ष्रं क्षयि क्षारं क्षोदनं क्षरणं वरम् ॥ स्तः पुनः स्तिः सुरः शंसः सुता सारसयोपिता ॥ ६ ॥ स्ता प्रशस्ता शेदा पक्षिपत्नी पाटलगौः स्मृता ॥ स्तुः सारः स्तूरथाचार्यौ लक्ष्यस्तूणोरणः स्मृतः ॥ ७ ॥ स्तं शस्त्रं शरणं राजगृहं गगनमुद्धतम् । ष्ट्रो भ्रष्टः शकटो व्रात्यो विप्रो वरुण आसवः ॥८॥ ष्टुः सुष्ठु शरणं स्वेष्टं भास्वरं भक्तमेव च॥ ष्टियोष्टिर्विष्टिराविष्टिरावृत्तिर्वरुणांगना ॥ ९ ॥ ष्ट्री यष्टी सरमा भ्रष्टा भ्रामिका भ्रमिरासुरी ॥ ष्टा दुष्टा गृहिणी गाली सूर्यपत्नी जलालया ॥ ११० ॥ ष्टं श्रेष्ठमरणं साधुगदनं मदनं मधु ॥ ष्टः पंढो सुखरोऽगारोऽथासुरोऽसुरसत्तमः ॥ ११ ॥ गोविंदो गरुडो गंडोऽथारोगः संगरोऽमरः ॥ ष्ट्यः संघातस्तथास्त्यश्च क्ष्मो विष्णुः क्ष्मा धरा रमा॥१२॥क्ष्या हानिः क्ष्यो हरो विष्णुः ष्णः कृष्णः ष्णा कालिंदजा॥ ष्ण्यो दाता ष्ण्या रमा ष्ण्यं च गृहं तारापतिर्मुखम्॥१३॥ष्यः शिवो ध्यो धराधीशः वल्यः कल्यो ध्यो धनी हरिः ॥१४॥ पूर्वोक्ताक्षरसंयोगे द्वित्रिवेदेषु रूपके ॥ पूर्वोक्तेनैव विधिना कल्प्योर्थो विदुषां वरैः ॥ १५ ॥ आदावंते तथा मध्ये यो वर्णो यस्य नामनि ॥ तेन

१ तीक्ष्णा ।

तन्नाम विज्ञेयमित्येतत्सौभरेर्मतम् ॥ १६ ॥ यथा प्रशस्तमिति नामनि त्रयः आद्यो वर्णाः संति तैर्नामकल्पना च ॥ प्रं प्रशस्तं शं प्रशस्तं स्तं प्रशस्तमितीरितम् ॥ एवं सर्वत्र बोद्धव्यमिति सौभरिणोदितम् ॥ १७ ॥ इत्येवं ग्रथिता मालाक्षरी सौभरिणा पुरा ॥यः पठेच्छृणुयाच्चेमां स शब्दार्णवपारगः ॥ ११८ ॥ यां चकार महर्षीशः सौभरिर्ज्ञानतोयधिः ॥ अंगिरास्तत आश्रुत्य तां चकार त्रिलोकगाम् ॥ १९ ॥ वंशीधरो गुरूणां च सौभर्य्यंगिरसोस्तथा ॥ मोदाय विदुषां राधाकृष्णानुग्रहतोऽलिखत् ॥ १२० ॥ अस्य पाठाच्छ्रुतेश्चाथ सर्वशास्त्रश्रुतेः फलम् । एतन्मयं यतः सर्वं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ २१ ॥ यो नित्यं मातृकामालां कंठस्थां कुरुते द्विजः ॥ तस्य कंठगता देवी सरस्वती वसेत्सदा ॥ १२२ ॥ अथ चैतस्माद्यथा श्रीभगवतो वर्णसमाम्नायाद्वेदाविर्भावो ब्रह्मादिद्वाराऽभूत्तं वर्णयामः । वेदाविर्भावस्तु पूर्वं श्रीमद्भागवतीयतृतीयैकादशद्वादशस्कंधोक्तरीत्या वर्णितोऽपि पुनरपि तं स्वरूपलक्षणतः स्मारयामः॥ तथाहि । 'यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ' इत्यादिश्रुतेर्नित्यासिद्धानेव वेदांस्तस्मै प्राहिणोत्प्रेपयामास स्वांतःस्थितान्वेदान्परमात्मा निजाचिन्त्यशक्त्या ब्रह्ममनसि प्रणवमातृकारूपेण सूक्ष्मानपि तन्मुखेभ्य ऋगादिस्थूलरूपेणैवोच्चारयामासेति । अतएवोक्तम् 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः' इति स्मृतेः। 'वाचा विरूपनित्यया' इति श्रुतेश्च वेदस्य नित्यत्वम् । यच्चोक्तम् 'ऋचः सामानि जज्ञिरे ' इति।तत्राप्याविर्भाव एव बोध्यो जनेः प्रादुर्भावार्थकत्वात् । ननु'शास्त्रयोनित्वात्' इति सूत्रस्य का गतिरिति चेत्तत्र योनिशब्दः प्रमाणार्थक एव 'तं त्वौपनिषदं पृच्छामि' इत्युपनिषद्वेद्यत्वमेव तदर्थ इति । किञ्च ' तस्यैतस्य महतो भू-

तस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद'इत्यादिश्रुतिरपि वेदस्योत्पत्तिं निराकरोति श्वासप्रश्वासादिवल्लीलयाविर्भावितवानिति।ननु लीलयाविर्भावकर्तृत्वेऽपि ब्रह्मोपादानता तस्य जातैव तथात्वे तस्य पौरुषेयत्वं कथं न भविष्यति। न च ब्रह्मकार्यत्वेऽपि तस्य पौरुषेयत्वं पुरुषमात्रजन्यत्वेऽपि पौरुषेयत्वे वर्णानां नित्यत्वेप्यानुपूर्वीविशेषस्य पुरुषजन्यत्वान्मीमांसकंमन्यस्यापि वेदाप्रामाण्यप्रसंगः। वर्णनित्यत्वमात्रेणैवापौरुषेयत्वव्यवस्थापने लौकिकवाक्यस्यापि तत्प्रसंगः। तस्मान्मानांतरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वं पौरुषेयत्वं सापेक्षत्वलक्षणाप्रामाण्यप्रयोजकं। तच्च न वेदे वेदार्थस्य मानांतरागोचरत्वात् । इदमेव श्रुत्या निःश्वासदृष्टांतेन दर्शितम्। तथाहि निःश्वासः पुरुषाज्जायमानोऽपि न पुरुषचिकीर्षाजन्यस्सुषुप्तावपि तद्दर्शनात्। एवं वेदो ब्रह्मणो जायमानोऽपि न ब्रह्मचिकीर्षाजन्यो वेदार्थस्य वेदातिरिक्तमानाविषयत्वादित्यलम् । अस्यार्थस्य जन्माद्यस्येत्याद्यश्रीभागवतीयपद्यव्याख्याने बहुधा प्रपञ्चितत्वात् । अथाक्षरसमाम्नायत एव सर्वा आन्वीक्षिक्यादयोऽष्टादश विद्या अपि ब्रह्मद्वारा संभूतास्तदधस्ताद्विदुरं प्रति मैत्रेयोक्तरीत्या सूचिता अप्यधुना विशदीकुर्मः। तत्रर्ग्यजुःसामाथर्वभेदेन वेदाश्चत्वारः। शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गणम् । छंदसां लक्षणं चैव षडंगो वेद उच्यते इति। षट् पुराणानि न्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि चेति चत्वार्युपांगानि । अत्रैवोपपुराणानामंतर्भावः। वैशेषिकस्य न्यायनये वेदान्तस्य मीमांसायां महाभारतरामायणयोः सांख्यपातंजलपाशुपतवैष्णवादीनाञ्च धर्मशास्त्रे च मिलित्वा चतुर्दश विद्याः। तथोक्तं ' पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिताः। वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्यच चतुर्दश ' इति। एता एव चतुर्भिरुपवेदैः सहिता अष्टादश विद्या भवंति। आयुर्वेदो

तन्नाम विज्ञेयमित्येतत्सौभरेर्मतम् ॥ १६ ॥ यथा प्रशस्तमिति नामनि त्रयः प्रादयो वर्णाः संति तैर्नामकल्पना च ॥ प्रं प्रशस्तं शं प्रशस्तं स्तं प्रशस्तमितीरितम् ॥ एवं सर्वत्र बोद्धव्यमिति सौभरिणोदितम् ॥ १७ ॥ इत्येवं ग्रथिता मालाक्षरी सौभरिणा पुरा ॥यः पठेच्छृणुयाचेमां स शब्दार्णवपारगः ॥ ११८ ॥ यां चकार महर्षीशः सौभरिर्ज्ञानतोयाधिः ॥ अंगिरास्तत आश्रुत्य तां चकार त्रिलोकगाम् ॥ १९ ॥ वंशीधरो गुरूणां च सौभर्य्यंगिरसोस्तथा ॥ मोदाय विदुषां राधाकृष्णानुग्रहतोलिखत् ॥ १२० ॥ अस्य पाठाच्छ्रुतेश्चाथ सर्वशास्त्रश्रुतेः फलम् । एतन्मयं यतः सर्वं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ २१ ॥ यो नित्यं मातृकामालां कंठस्थां कुरुते द्विजः ॥ तस्य कंठगता देवी सरस्वती वसेत्सदा ॥ १२२ ॥ अथ चैतस्माद्यथा श्रीभगवतो वर्णसमाम्नायाद्वेदाविर्भावो ब्रह्मादिद्वाराऽभूत्तं वर्णयामः । वेदाविर्भावस्तु पूर्वं श्रीमद्भागवतीयतृतीयैकादशद्वादशस्कंधोक्तरीत्या वर्णितोऽपि पुनरपि तं स्वरूपलक्षणतः स्मारयामः॥ तथाहि । 'यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ' इत्यादिश्रुतेर्नित्यासिद्धानेव वेदांस्तस्मै प्राहिणोत्प्रेपयामास स्वांतःस्थितान्वेदान्परमात्मा निजाचिन्त्यशक्त्या ब्रह्ममनसि प्रणवमातृकारूपेण सूक्ष्मानपि तन्मुखेभ्य ऋगादिस्थूलरूपेणवोच्चारयामासेति । अतएवोक्तम् 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः' इति स्मृतेः। 'वाचा विरूपनित्यया' इति श्रुतेश्च वेदस्य नित्यत्वम् । यच्चोक्तम् 'ऋचः सामानि जज्ञिरे ' इतितत्राप्याविर्भाव एव बोध्यो जनेः प्रादुर्भावार्थकत्वात् । ननु'शास्त्रयोनित्वात्' इति सूत्रस्य का गतिरिति चेत्तत्र योनिशब्दः प्रमाणार्थक एव 'तं त्वौपनिषदं पृच्छामि' इत्युपनिषद्वेद्यत्वमेव तदर्थं इति । किञ्च ' तस्यैतस्य महतो भू-

तस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद'इत्यादिश्रुतिरपि वेदस्योत्पत्तिं निराकरोति श्वासप्रश्वासादिवल्लील्याविर्भावितवानिति।ननु लील्याविर्भावकर्तृत्वेऽपि ब्रह्मोपादानता तस्य जातैव तथात्वे तस्य पौरुषेयत्वं कथं न भविष्यति। न च ब्रह्मकार्यत्वेऽपि तस्यपौरुषेयत्वं पुरुषमात्रजन्यत्वेऽपि पौरुषेयत्वे वर्णानां नित्यत्वेप्यानुपूर्वीविशेषस्य पुरुषजन्यत्वान्मीमांसकंमन्यस्यापि वेदाप्रामाण्यप्रसंगः । वर्णनित्यत्वमात्रेणैवापौरुषेयत्वव्यवस्थापने लौकिकवाक्यस्यापि तत्प्रसंगः। तस्मान्मानांतरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वं पौरुषेयत्वं सापेक्षत्वलक्षणाप्रामाण्यप्रयोजकं । तच्च न वेदे वेदार्थस्य मानांतरागोचरत्वात् । इदमेव श्रुत्या निःश्वासदृष्टांतेन दर्शितम् । तथाहि निःश्वासः पुरुषाज्जायमानोऽपि न पुरुषचिकीर्षाजन्यस्सुषुप्तावपि तद्दर्शनात्। एवं वेदो ब्रह्मणो जायमानोऽपि न ब्रह्मचिकीर्षाजन्यो वेदार्थस्य वेदातिरिक्तमानाविषयत्वादित्यलम् । अस्यार्थस्य जन्माद्यस्येत्याद्यश्रीभागवतीयपद्यव्याख्याने बहुधा प्रपञ्चितत्वात् । अथाक्षरसमाम्नायत एव सर्वा आन्वीक्षिक्यादयोऽष्टादश विद्या अपि ब्रह्मद्वारा संभूतास्तदधस्ताद्विदुरं प्रति मैत्रेयोक्तरीत्या सूचिता अप्यधुना विशदीकुर्मः । तत्रर्ग्यजुःसामाथर्वभेदेन वेदाश्चत्वारः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गणम् । छंदसां लक्षणं चैव षडंगो वेद उच्यते इति । षट् पुराणानि न्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि चेति चत्वार्युपांगानि । अत्रैवोपपुराणानामंतर्भावः । वैशेषिकस्य न्यायनये वेदान्तस्य मीमांसायां महाभारतरामायणयोः सांख्यपातंजलपाशुपतवैष्णवादीनाञ्च धर्मशास्त्रे च मिलित्वा चतुर्दश विद्याः । तथोक्तं ' पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्यच चतुर्दश ' इति । एता एव चतुर्भिरुपवेदैः सहिता अष्टादश विद्या भवंति । आयुर्वेदो

धनुर्वेदो गांधर्ववेदोऽर्थशास्त्रं च सर्वेषामास्तिकानामेतावन्ति हि धर्मप्रस्थानानि अन्येषामप्येकदेशिनामेष्वेवांतर्भावात् । ननु नास्तिकानामपि प्रस्थानानि संति तान्येष्वनंतर्भावात्पृथग्गणयितुमुचितानि । तथाहि शून्यवादेनेकं प्रस्थानं माध्यमिकानां क्षणिकविज्ञानवादेनापरं योगाचाराणां ज्ञानाकारानुमेयक्षणिकबाह्यार्थवादेनापरं सौत्रांतिकानां प्रत्यक्षक्षणिकबाह्यार्थवादेनापरं वैभाषिकाणामिति सौगतानां प्रस्थानचतुष्टयम् । तथा देहात्मवादेनैकं प्रस्थानं चार्वाकाणामेवं देहातिरिक्तदेहप्रमाणात्मवादेन द्वितीयं प्रस्थानं दिगंबराणामेवं मिलित्वा षट् प्रस्थानानि कस्मान्नोच्यंते । सत्यं वेदबाह्यत्वात्तेषां म्लेच्छादिप्रस्थानवत्परंपरयापि पुरुषार्थानुपयोगादुपेक्षणीयत्वमेव । इह च साक्षात्परंपरया वा । परमार्थोपयोगिनां वेदोपकरणानामेव प्रस्थानानां भेदो दर्शितः । अथ संक्षेपेणैषां प्रस्थानानां स्वरूपभेदहेतुः प्रयोजनभेद उच्यते बालानां व्युत्पत्तये । तत्र धर्मप्रतिपादकमपौरुषेयं वाक्यं वेदः स च मंत्रब्राह्मणात्मकः । 'मंत्रब्राह्मणयोर्वेद नामधेयम्' इति तत्स्वरूपस्यान्यत्रोक्तेः । तत्र मंत्रा अनुष्ठानकारकभूतद्रव्यदेवताप्रकाशकास्तेऽपि त्रिविधा ऋग्यजुःसामभेदेन । तत्र पादबद्धगायत्र्यादिच्छंदोविशिष्टा ऋचः 'अग्निमीळे पुरोहितम्' इत्यादिकास्ता एव गीतिविशिष्टाः सामानि । तदुभयविलक्षणानि यजूंषि अग्निदाग्नी-न्देवं......त्यादिसंबोधनरूपाणि । निगदमंत्रा अपि यजुरंतर्गता एव तदेवं निरूपिता मंत्राः । मंत्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणम् । ब्राह्मणमपि त्रिविधं विधिरूपमर्थवादरूपं तदुभयविलक्षणं च । तत्र शाब्दी भावना विधिरिति भाट्टाः । नियोगो विधिरिति प्राभाकराः । इष्टसाधनता विधिरिति तार्किकाः । विधिरपि चतुर्विध उत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगभेदात् । तत्र कर्मस्वरूपमात्रप्रतिपादको विधिरुत्पत्तिविधिः 'आग्नेयोऽ-

ष्टाकपालो भवति' इत्यादिः।सेतिकर्त्तव्यताकस्य करणस्य यागादेः फलसंबंधबोधको विधिरधिकारविधिः 'दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत्' इत्यादिः।अंगसंबंधबोधको विधिर्विनियोगविधिः 'व्रीहिभिर्यजेत् समिधो यजति' इत्यादिः । सांगप्रधानकर्मप्रयोगैक्यबोधकः पूर्वोक्तविधित्रयमेलनरूपः प्रयोगविधिः स च श्रौत इत्येके, कल्प इत्यपरे । कर्मस्वरूपञ्च द्विविधं गुणकर्मार्थकर्मभेदात् । तत्र क्रतुकारकाण्याश्रित्य विहितं गुणकर्म।तदपि चतुर्विधम् उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतिभेदात् । तत्र वसंते 'ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत यूपं तक्षति' इत्यादावाधानतक्षणादिना संस्कारविशेषविशिष्टाग्नियूपादेरुत्पत्तिः।'स्वाध्यायोध्येतव्यः, गां पयो दोग्धि'इत्यादावध्ययनदोहादिना विद्यमानस्यैव स्वाध्यायपयःप्रभृतेः प्राप्तिः । 'सोममभिषुणोति'व्रीहीनवहंति,आज्यं विलापयति'इत्यादावभिषवावघातविलापनैः सोमादीनां विकारः ।'व्रीहीन्प्रोक्षति, प्रत्यवेक्षते' इत्यादौ प्रोक्षणवेक्षणादिभिर्व्रीह्यादिद्रव्याणां संस्कार एव । एतच्चतुष्टयं चांगमेव। तथा क्रतुकारकाण्यनाश्रित्य विहितमर्थकर्म। तच्च द्विविधमंगं प्रधानं च । तत्रान्यार्थमंगमनन्यार्थं प्रधानम् । अंगमपि द्विविधं सन्निपत्योपकारकमारादुपकारकंच। तत्र प्रधानस्वरूपनिर्वाहकं प्रथमं फलोपकारकं द्वितीयमेवं संपूर्णांगसंपादकोविधिः प्रकृतिर्विकलाङ्गसंपादको विधिर्विकृतिस्तदुभयविधविलक्षणो विधिर्दर्वीहोमः एवमन्यदप्यूह्यम्। अत्रबहुवक्तव्यमस्ति ग्रंथविस्तरभियोपरम्यते । तदेवंनिरूपितो विधिभागः प्राशस्त्यनिंदान्यतरलक्षणया विधिशेषभूतं वाक्यमर्थवादः स च त्रिविधो गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्च । तत्र प्रमाणांतरविरुद्धार्थबोधको गुणवादः 'आदित्यो यूपः' इत्यादिः। प्रमाणांतरप्राप्तार्थबोधकोऽनुवादः 'अग्निर्हिमस्य भेषजम्'इत्यादिः।प्रमाणांतरबाधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधको

भूतार्थवादः 'इंद्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्' इत्यादिः। तदुक्तं 'विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते। भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः' इति। तत्र त्रिविधानामर्थवादानां विधिस्तुतिपरत्वे समानेऽपि भूतार्थवादानां स्वार्थेऽपि प्रमाण्यम् देवताधिकरणन्यायात्।अबाधिताज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम्। तच्च बाधितविषयत्वात् ज्ञातज्ञापकत्वाच्च नगुणवादानुवादयोः। भूतार्थवादस्य तु स्वार्थतात्पर्यरहितस्याप्यौत्सर्गिकं प्रामाण्यं न विहन्यते। तदेवं निरूपितोऽर्थवादभागः। विध्यर्थवादोभयविलक्षणं तु वेदांतवाक्यम्। तच्चाज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठानाप्रतिपादकत्वान्न विधिः स्वतः पुरुषार्थपरमानंदज्ञानात्मके ब्रह्मणि स्वार्थे चोपक्रमोपसंहारादिपड्विधतात्पर्यलिंगवत्तया स्वतःप्रमाणभूतं सर्वानपि विधीनंतःकरणशुद्धिद्वारा स्वशेषतामापादयन्परशेषत्वाभावाच्च नार्थवादस्तस्मादुभयविलक्षणमेव वेदांतवाक्यम्। तच्च क्वचिदज्ञातज्ञापकत्वेन विधिरिति व्यपदिश्यते। विधिपदरहितप्रमाणवाक्यत्वे क्वचिद्भूतार्थवाद इति व्यवह्रियते इति न दोषः। पड्विधलिंगानि च 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये' इति।उपक्रमोपसंहारावेकलिंगम्। अद्वितीयात्मप्रतिपादकत्वात्। सृष्टेः पूर्वं नामरूपरहितं सत्तामात्रमिदं जगदिति छांदोग्ये षष्ठे प्रपाठके 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुत्या प्रतिपादनमुपक्रमः। प्रतीयमानं सर्वं जगदिदं पूर्वोक्तसत्स्वरूपमेव नान्यदिति। 'एतदात्म्यमिदं सर्वम्' इति श्रुत्यांते प्रतिपादनमुपसंहारः ॥ १ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यस्य पुनःपुनः प्रतिपादनमभ्यासः।यथा तत्रैव तत्त्वमसीति नवकृत्वोऽभ्यासः। प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तन्मध्ये तत्त्वमसीति नवसंख्याकोपदेशेन प्रतिपादनमभ्यासः॥२॥ प्रमाणानां मध्ये लक्षणया 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इत्यु-

पनिपत्प्रमाणेन गम्य आत्मा नेतरेणेति विवेकोऽपूर्वता ॥ ३ ॥ प्रारब्धक्षयपर्यंतं देहेंद्रियादौ मिथ्याप्रतीतिः । प्रारब्धस्य निःशेषनाशे प्राप्ते तदप्रतीतिपूर्वकमद्वितीयात्मस्वरूपेणावस्थानस्य 'आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येथ संपत्स्ये' इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादनं फलम् ॥ ४ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यस्य 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इत्यादिश्रुत्या प्रशंसनमर्थवादः स्वार्थे तात्पर्याभावात् ॥ ५ ॥ यथा मृज्जन्यघटशरावादीनांमृदभिन्नत्वं स्वर्णजन्यकटककुंडलादीनां स्वर्णभिन्नत्वं तथा कारणजन्यजगतः कारणाभिन्नत्वमिति 'वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादिता युक्तिरुपपत्तिरिति ॥ ६॥ निरूपितं त्रिविधं ब्राह्मणम्। यत्तु'मंत्रास्त्वनेकधा संति ब्राह्मणं त्वष्टधा मतम्' इति तस्याष्टविधस्यापि यथाकथंचित्त्रिष्वेवांतर्भावो ध्येयः। अष्टधा ब्राह्मणं तु बृहदारण्यकश्रुत्योक्तम् 'इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राणि व्याख्यानान्यनुव्याख्यानान्यस्यैव निःश्वसितानि' इति। कथाप्रतिपादक इतिहासः । विश्वस्य पूर्वावस्थानिरूपकं पुराणम्। उपासनात्मविद्याप्रतिपादका विद्याः । या चोपास्यदेवरहस्यप्रतिपादका सोपनिषत् । ये मंत्राः श्लोकवत्पठ्यंते ते श्लोकाः । संक्षिप्तार्थप्रतिपादकं सूत्रम् । विस्तृतार्थप्रतिपादकं व्याख्यानम्।व्याख्यानस्यापि स्फुटतापादकमनुव्याख्यानम्।एतान्यष्टब्राह्मणानि। शिक्षाकल्परहस्यादीनां च वेदसांगतापादकत्वमेव मंत्रब्राह्मणयोर्व्याख्येयव्याख्यानताभावोऽस्ति तच्च 'मांत्रवर्णिकम्' इति सूत्रव्याख्याने प्रतिपादितं वृत्तिकारैः । अथप्रकृतमनुसरामः । एवं च कर्मकांडगुणकांडब्रह्मकांडात्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः। स च प्रयोगत्रयेण निर्वाहार्थमृग्यजुःसामभेदेन भिन्नः । तत्र हौत्र-

प्रयोग ऋग्वेदेनाध्वर्यवप्रयोगो यजुर्वेदेनोद्गात्रप्रयोगः सामवेदेन ब्रह्मयजमानप्रयोगो तत्रांतर्भूतो । अथर्ववेदस्तु यज्ञानुपयुक्तश्शान्तिकपौष्टिकाभिचारिकादिकर्मप्रतिपादकत्वेनात्यंतविलक्षण एव । प्रवचनभेदात्प्रतिवेदं भिन्ना भूयस्यः शाखाः संति । तज्ज्ञानं चरणव्यूहवैदिकग्रंथाद्भवति । एवं च कर्मकांडे व्यापारभेदे ऽपि सर्वासां वेदशाखानामेकरूपत्वमेव ब्रह्मकांड इत्यादिश्चतुर्णां वेदानां प्रयोगभेदेन प्रयोजनभेद उक्तः ॥ अथांगानामुच्यते । तत्र शिक्षाया उदात्तानुदात्तस्वरितह्रस्वदीर्घप्लुतादिविशिष्टस्वरव्यंजनात्मकवर्णोच्चारणविशेषज्ञानं प्रयोजनं तदभावे मंत्राणामनर्थफलत्वात् । तथा चोक्तं 'मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुस्स्वरतोऽपराधात् ॥' इत्यादि । सा सर्ववेदसाधारणी शिक्षा 'अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि' इति पंचखंडात्मिका प्रकाशिता । प्रतिवेदशाखं भिन्नाः प्रातिशाख्यसंज्ञिका ग्रन्थास्तु मुनिभिः प्रदर्शिताः । पदवैदिकपदसाधुत्वज्ञानेनार्थनिर्णयो व्याकरणप्रयोजनं । तच्च 'वृद्धिरादैच्' इत्याद्यष्टाध्यायात्मकं महेश्वरप्रसादेन पाणिनिनैव प्रकाशितम् । तत्र कात्यायनेन मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु वार्तिकं रचितम् । [illegible] च भगवता पतंजलिना महाभाष्यमारचितम् । तदेतन्मुनित्रयव्याकरणं वेदांगं माहेश्वरमित्याख्यायते । कौमारादिव्याकरणानि तु न वेदांगानि । किन्तु लौकिकपदमात्रव्युत्पादनार्थानीत्यवगंतव्यम् । एवं शिक्षाव्याकरणाभ्यां वर्णानामुच्चारणं पदसाधुत्वं च ज्ञात्वा वेदपदार्थज्ञानापेक्षायां तदर्थं भगवता यास्केन 'समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यः' इत्यादिनवाध्यायात्मकं निरुक्तमारचितम् । तत्र च नामाख्यातनिपातोपसर्गभेदेन चतुर्विधं पदजातं विभज्य वैदिकपदानामर्थः प्रदर्शितः । वेदानां तु तत्तदृषिदेवताछन्दोज्ञानमन्तरेण [illegible]

वाक्यार्थज्ञानस्य मंत्रस्थपदार्थज्ञानाय निरुक्तमप्यपेक्षणीयमन्यथानुष्ठानासंभवात्स्थूलेन 'जर्जरीजुर्फरीदूना' इत्यादीनां दुरूहत्वात्प्रकारांतरेणार्थज्ञानस्यासंभावनीयत्वाच्च । एवं निघंटुकोशा वैदिकद्रव्यदेवतात्मकपदार्थपर्यायशब्दात्मका निरुक्तांतर्भूता एव । तत्रापि निघंटुसंज्ञकः पञ्चाध्यायात्मको ग्रंथो भगवता यास्केनैव कृतः । अन्येप्यमरहेमचन्द्रादिप्रणीताः कोशा निघंटुरूपत्वेन निरुक्तांतर्भूता एव द्रष्टव्याः । एवमृङ्मंत्राणां पादबद्धानुष्टुप्छन्दोविशेषविशिष्टत्वात् । तदज्ञानेच निंदाश्रवणे छंदोविशिष्टानुष्ठानविशेषविधानाच्च छंदोज्ञानाकांक्षायां तत्प्रकाशनाय'धीश्रीस्त्रीम्' इत्याद्यध्यायाष्टकात्मिका छंदोविचितिर्भगवता पिंगलेनैव रचिता।तत्राप्यलौकिकामित्यंतेनाध्यायत्रयेण गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगतीछंदांसि ससावांतरभेदानि निरूपितानि।अथ लौकिकमित्यारभ्याध्यायपंचकेन पुराणेतिहासादावुपयोगीनि लौकिकानि छंदांसि निरूपितानि।व्याकरणे लौकिकपदनिरूपणवत्।एवं वैदिककर्मदर्शादिकालज्ञानाय ज्योतिषं भगवतादित्येन गर्गादिभिश्च प्रणीतं बहुविधं गणितहोरासंहितादिरूपस्कंधत्रयात्मकमिति।तत्र गणितं च मूलबीजरेखापाट्यादिभेदतोनेकाविधम्।होराशास्त्रं तु जन्मपत्रप्रकाशकम्।होराशब्दस्तु पूर्वापरवर्णलोपेनाहोरात्रशब्दान्निष्पन्नःपृषोदरादित्वा दित्युक्तं बृहज्जातके।तेन कालोपलक्षणान्मुहूर्तबोधकवर्षचक्रप्रश्नबोधकशास्त्रमप्यत्रैवांतर्भूतंज्ञेयम्।संहिताशास्त्रं सर्वप्रकाशकत्वात्सर्वमयमेव।गणितबोधकाः सूर्यसिद्धांतादयोऽष्टादश संति।होराबोधकाःशुकजातकयवनजातकादयो मुहूर्तमार्तंडादयःप्रश्नादर्शादयोहिल्लाजादयश्चवहवःसंति।संहिता अपि गर्गसंहितारुद्रसंहिताभृगुसंहिताद्या अनेकाःसंतीति।एवं शास्त्रांतरीयगुणोपसं

द्वारेण वैदिकानुष्ठानक्रमविशेषविज्ञापनाय कल्पसूत्राणि।तानिच
गत्रयभेदात्रिविधानि। तत्र होत्रप्रयोगप्रतिपादकान्याश्वलायनसांख्
यनादिप्रणातानि । आध्वर्यवप्रयोगप्रतिपादकानि बौधायनापस्त
कात्यायनादिप्रणीतानि।औद्गात्रप्रयोगप्रतिपादकानि शाड्यायन
ध्यारुण्यादिप्रणीतानि।एवं निरूपितःषण्णामंगानां प्रयोजनभेद
चतुर्णामुपांगानामधुनोच्यते ।तत्र सर्गप्रतिसर्गमन्वंतरवंशवंशानु
रितप्रतिपादकानि भगवता बादरायणेन निरूपितानि।पुराणानि
निच ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं शैवं भागवतं नारदीयं मार्कण्डेयमाग्नेयं भ
ष्यं ब्रह्मवैवर्त्तं लैंगं वाराहं स्कांदं वामनं कौर्मं मात्स्यं गारुडं ब्रह्म
चेत्यष्टादश।एवमुपपुराणान्यपि गणेशकालिकासांबपराशरादीन
नेकानि द्रष्टव्यानि।न्याय आन्वीक्षिकी पञ्चाध्यायी गौतमेन प्रणीत
प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्कनिर्णयवादजल
वितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानांषोडशपदार्थानामुद्दे
शलक्षणपरीक्षाभिस्तत्वज्ञानं तस्याःप्रयोजनमेवं दशाध्यायं वैशेषि
कं शास्त्रं कणादेन प्रणीतम्।द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायानां षण्
भावपदार्थानामभावसप्तमानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्युत्पादनं तस
प्रयोजनं तदपि न्यायपदेनोक्तम्।एवं मीमांसाऽपि द्विविधा धर्ममीम
सा शारीरिकमीमांसा च । तत्र द्वादशाध्यायी धर्ममीमांसा 'अथात
धर्मजिज्ञासा' इत्यारभ्य 'अन्वाहार्य्ये च दर्शनात्' इत्यंता भगव
जैमिनिना प्रणीता।तत्र धर्मप्रमाणं धर्मभेदः शेषशेषिभावश्च क्रत्वर्थ
पुरुषार्थभेदेन प्रयुक्तिविशेषः श्रुत्यर्थपठनादिभेदः क्रमभेदोधिकार
विशेषः सामान्यातिदेशो विशेषातिदेश ऊहो बाधस्तंत्रप्रसंगश्चेति
क्रमेण द्वादशानामध्यायानामर्थः। तथा संकर्षणकांडमध्यायचतु
ष्टयात्मकं जैमिनिना प्रणीतम्।तच्च [illegible]
[illegible]

शारीरिकमीमांसा'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'इत्यादिः'अनावृत्तिः शब्दात्' इत्यंता जीवब्रह्मैकत्वसाक्षात्कारहेतुश्रवणाख्यविचारप्रतिपादकान्न्यायाननुपदर्शयंती भगवता बादरायणेन कृता । तत्र सर्वेषामेव वेदांतवाक्यानां साक्षात्परंपरया वा प्रत्यगभिन्नाद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यमिति समन्वयः प्रथमाध्यायेन दर्शितः । तत्र प्रथमपादे स्पष्टब्रह्मलिंगयुक्तानि वाक्यानि विचारितानि। द्वितीयपादे त्वस्पष्टब्रह्मलिंगयुक्तान्युपास्यब्रह्मविषयाणि । तृतीयपादे स्पष्टब्रह्मलिंगानि ज्ञेयब्रह्मविषयाणि । एवं पादत्रयेण वाक्यविचारः समापितः । चतुर्थपादे तु प्रधानविषयत्वेन संदिह्यमानान्यव्यक्तादिपदानि चिंतितानि । एवं वेदांतानामद्वये ब्रह्मणि सिद्धे समन्वये तत्र संभावितस्मृतितर्कादिविरोधमाशंक्य तत्परिहारः क्रियते इति । अविरोधो द्वितीयाध्यायेन दर्शितः । तत्राद्यपादे सांख्ययोगकणादस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्तैश्च तर्कैर्विरोधो वेदांतसमन्वयस्य परिहृतः । द्वितीयपादे सांख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रतिपादितम् । स्वपक्षस्थापनपरपक्षनिराकरणरूपपक्षद्वयात्मकत्वाद्विचारस्य । तृतीयपादे महाभूतसृष्ट्यादिश्रुतीनां परस्परविरोधः पूर्वभागेन परिहृत उत्तरभागेन तु जीवविषयाणाम् । चतुर्थपादेनेंद्रियविषयश्रुतीनां विरोधपरिहारः ॥ तृतीयाध्याये साधननिरूपणम् । तत्र प्रथमपादे जीवस्य परलोकगमनागमनेन वैराग्यं निरूपितम्।द्वितीयपादे पूर्वभागेन त्वंपदार्थो निरूपित उत्तरभागेन तत्पदार्थः । तृतीये पादे निर्गुणे ब्रह्मणि नानाशाखापठित एव गुणोपसंहारः कृतः । प्रसंगात्सगुणविद्यासु शाखांतरीयगुणोपसंहारो निरूपितः । चतुर्थपादे निर्गुणब्रह्मविद्याया बहिरंगसाधनान्याश्रमयज्ञादीन्यंतरंगसाधनानि शमदमनिदिध्यासादीनि निरूपितानि।चतुर्थाध्याये सगुणनिर्गुणा

निर्गुणं ब्रह्म उपासनावृत्त्या सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवत पुण्यपापालेपलक्षणा जीवन्मुक्तिरभिहिता। द्वितीयपादे म्रियमाणस्योत्क्रांतिप्रकारश्चिंतितः। तृतीयपादेसगुणब्रह्मविदे मृतस्योत्तरमार्गोभिहितः। चतुर्थपादे पूर्वभागेन निर्गुणब्रह्मविदे विदेहकैवल्यप्राप्तिरुक्ता। उत्तरभागेन सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकगमनस्थितिरुक्ता। इदमेव सर्वशास्त्राणां मूर्द्धन्यं शास्त्रांतरं सर्वमस्यैव शेषभूतमिति। इदमेव मुमुक्षुभिरादरणीयं श्रीशंकरमध्वादिसुनिर्दिशितमार्गेण यथारुचीति रहस्यम्॥ एवं धर्मशास्त्राणि मनुयाज्ञवल्क्यविष्णुयमांगिरोवसिष्टदक्षशातातपपराशरगौतमशंखलिखितहारीतापस्तंबोशनोव्यासकात्यायनबृहस्पतिदेवलनारदपैठीनसिप्रभृतिभिः कृतानि वर्णाश्रमधर्मविशेषाणां विभागेन प्रतिपादकानि। एवं व्यासकृतं महाभारतं वाल्मीकिकृतं रामायणं च धर्मशास्त्र एवांतर्भूतमितिहासत्वेन प्रसिद्धम्। एवं सर्वदेवसाधारणमंत्रशास्त्रं श्रीमहादेवब्रह्मगौतमादिप्रणीतं धर्मशास्त्र एवान्तर्भूतत्वेऽपीह स्वशब्देनैवोपादानात्पृथगेव संगतिर्वाच्या॥ अथ वेदचतुष्टयस्य क्रमेण चत्वार उपवेदाः। तत्रायुर्वेदस्याष्टौ स्थानानि भवंति। सूत्रं शारीरमैंद्रियं चिकित्सा निदानं विमानं कल्पं प्रसिद्धिश्च। 'कायबालग्रहोर्द्ध्वांगशल्यदंष्ट्राजरावृषान्। अष्टावंगानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता' इति। तस्यायुर्वेदस्य कायचिकित्सा, बालचिकित्सा, ग्रहो भूतप्रेतादिः, ऊर्द्ध्वांगं शिरोनेत्रादि, शल्यं शस्त्रघातादि, दंष्ट्रा स्थावरजंगमात्मकं विषं तेषां चिकित्सा, जरा रसायनादिना जराया दूरीकरणं, वृषो वाजीकरणतंत्रमित्यष्टांगानीति। ब्रह्मप्रजापत्यश्विधन्वंतरींद्रभारद्वाजात्रेयाग्निवेशादिभिरुपदिष्टश्चरकेन संक्षिप्तश्च। तत्रैव सुश्रुतेन पंचप्रस्थात्मकं प्रस्थानांतरं कृतम्। एवं वाग्भटादिभिरपि बहुधेति न शास्त्रभेदः॥ कामशास्त्रमप्यायुर्वेदांतर्गतमेव सुश्रुते-

न वाजीकरणाख्यकामशास्त्राभिधानात् । तत्र वात्स्यायनेन पञ्चाध्यायात्मकं कामशास्त्रं प्रणीतम् । तस्य विषयवैराग्यमेव प्रयोजनं शास्त्रोद्दीपितमार्गेणापि विषयभोगे दुःखपर्यवसानात् । चिकित्साशास्त्रस्य च रोगतत्साधनरोगनिवृत्तितत्साधनज्ञानं प्रयोजनम् । तच्च मोक्षसाधनीभूतशरीरारोग्यसंपादकत्वेन मोक्षोपयोग्येव । एवं धनुर्वेदः पादचतुष्टयात्मको विश्वामित्रप्रणीतः । तत्र प्रथमपादो दीक्षात्मको द्वितीयः संग्रहपादस्तृतीयस्सिद्धपादश्चतुर्थः प्रयोगपादः।तत्र प्रथमे पादे धनुर्लक्षणमधिकारिनिरूपणञ्च कृतम्।तत्र धनुःशब्दश्चापे निरूढोऽपि चतुर्विधेष्वायुधेषु वर्त्तते । यथा चक्रशब्दोऽरौ निरूढोऽपिगदायामपि वर्त्तते'जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्र'इत्यत्र तथादर्शनादन्यथा अस्त्रतेजः स्वगदया विधमन्तमित्युक्तिव्याकोपः स्यादिति।तच्चतुर्विधमायुधं मुक्तममुक्तं मुक्तामुक्तं मंत्रमुक्तं च।तत्र मुक्तं चक्रादि,अमुक्तं खड्गादि,मुक्तामुक्तं शल्यावांतरभेदादि,मंत्रमुक्तं शरादि।तत्र मुक्तमस्त्रमुच्यते तदमुक्तं शस्त्रमित्युच्यते । तदपि ब्राह्मवैष्णवप्राजापत्याग्नेयादिभेदादनेकविधम् । एतद्भेदज्ञापनाय किञ्चिद्वक्ष्यामोऽग्रे । एवं साधिदैवतेषु समंत्रेषु चतुर्विधायुधेषु येषामधिकारः क्षत्रियकुमाराणां तदनुयायिनां च ते सर्वे चतुर्विधाः पदातिरथतुरगगजारूढा इति दीक्षाभिषेकसन्नाहनमंगलकरणादिकञ्च सर्वमपि प्रथमे पादे निश्चितम् । सर्वेषां शस्त्रविशेषाणामाचार्यस्य च लक्षणपूर्वकसंग्रहप्रकारो दर्शितो द्वितीयपादे । गुरुसंप्रदायसिद्धानां शस्त्रविशेषाणां पुनः पुनरभ्यासो मंत्रदेवतासिद्धिकरणमपि निरूपितं तृतीयपादे । एवं देवतार्चनाभ्यासादिभिस्सिद्धानामस्त्रविशेषाणां प्रयोगश्चतुर्थपादे निरूपितः । क्षत्रियाणां स्वधर्माचरणं युद्धं दुष्टदस्युचौरादिभ्यः प्रजापालनं च धनुर्वेदस्य प्रयोजनम् ॥ अथ किञ्चिद्धनुर्वेदोद्धृतं शार्ङ्गधरोक्तरीत्याप्यधुनोच्यते ।एको

पि यत्र नगरे प्रसिद्धः स्याद्धनुर्द्धरः ॥ ततो यान्त्यरयो दूरान्मृगाः सिंहगृहादिव ॥ १ ॥ अथ धनुर्दानविधिः । आचार्येण धनुर्देयं ब्राह्मणे सुपरीक्षिते ॥ लुब्धे धूर्ते कृतघ्ने च मंदबुद्धौ न दापयेत् ॥ २ ॥ ब्राह्मणाय धनुर्देयं खड्गं वै क्षत्रियाय च ॥ वैश्याय दापयेत्कुन्तं गदां शूद्राय दापयेत् ॥ ३ ॥ धनुश्चक्रश्च कुन्तश्च खड्गं च क्षुरिका गदा ॥ सप्तमं बाहुयुद्धं स्यादेवं युद्धानि सप्तधा ॥ ४ ॥ अथाचार्यलक्षणम् । आचार्यः सप्तयुद्धः स्याच्चतुर्भिर्भार्गवः स्मृतः॥ द्वाभ्याश्चैव भवेद्योध एकेन गणको भवेत् ॥ ५ ॥ हस्तः पुनर्वसुः पुष्यो रोहिणी चोत्तरात्रयम् ॥ अनुराधाश्विनी चैव रेवती दशमी तथा ॥ ६॥ जन्मस्थे च तृतीये च षष्ठे वै सप्तमे तथा ॥ दशमैकादशे चंद्रे सर्वकार्याणि कारयेत् ॥ ७ ॥ तृतीया पंचमी चैव सप्तमी दशमी तथा ॥ त्रयोदशी द्वादशी च तिथयस्तु शुभा मताः ॥ ८ ॥ रविवारः शुक्रवारो गुरुवारस्तथैवच ॥ एतद्वारत्रयं धन्यं प्रारंभे शस्त्रकर्मणाम् ॥ ९ ॥ एभिर्दिनैस्तु शिष्याय गुरुः शस्त्राणि दापयेत् ॥ संतर्प्य दानहोमाभ्यां सुरान्स्वाहाविधानतः ॥१०॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्तत्र कुमारीश्चाप्यनेकशः ॥ तापसानर्चयेद्भक्त्या ये चान्ये शिवयोगिनः ॥ ११ ॥ अन्नपानादिभिश्चैव वस्त्रालंकारभूषणैः ॥ गंधमाल्यैर्विचित्रैश्च गुरुं तत्र प्रपूजयेत्॥१२॥कृतोपवासः शिष्यस्तु धृताजिनपरिग्रहः ॥ बद्धांजलिपुटस्तत्र याचयेद्गुरुतो धनुः ॥१३॥ अंगन्यासं ततः कार्यं शिवोक्तं सिद्धिमिच्छता ॥ आचार्य्येण च शिष्यस्य पापघ्नं विघ्ननाशनम् ॥ १४ ॥ शिखास्थानेन्यसेदीशं बाहुयुग्मे च केशवम् ॥ ब्रह्माणं नाभिमध्येतु जंघयोश्च गणाधिपम् ॥ १५ ॥ प्रतिमंत्रम् । ओं ह्रीं शिखास्थाने शंकराय नमः । ओं ह्रीं बाह्वोः केशवाय नमः । ओं ह्रीं नाभिमध्ये ब्रह्मणे नमः । ओं ह्रीं जंघयोर्गणपतये नमः । ईदृशं कारयेन्न्यासं ये-

श्रेयो भविष्यति॥अन्येऽपि दुष्टमंत्रेण न हिंसंति कदाचन॥१६॥
शिष्याय मानुषं चापं धनुर्मन्त्राभिमंत्रितम् ॥ काण्डात्काण्डाभिमं-
त्रेण दद्याद्वेदविधानतः ॥ १७ ॥ प्रथमं पुष्पवेधश्च फलहीनेन प-
त्रिणा ॥ ततः फलयुतेनैव मत्स्यवेधं च कारयेत् ॥ १८ ॥ मांस-
वेधं ततः कुर्य्यादेवं वेधो भवेत्रिधा ॥ एतैर्वेधैः कृतैः पुंसां शराः
स्युः सर्वसाधकाः ॥ १९ ॥ वेधने चैव मांसस्य शरपातो यदा भ-
वेत् ॥ पूर्वदिग्भागमाश्रित्य तदा स्याद्विजयी सुखी ॥ २० ॥ द-
क्षिणे कलहो घोरो विदेशगमनं पुनः ॥ पश्चिमे धनधान्यं च सर्व
चैवोत्तरे शुभम् ॥ २१ ॥ ऐशान्यां पवनं दुष्टं विदिशोऽन्याश्च
शोभनाः ॥ हर्षपुष्टिकराश्चैव सिद्धिदाः सर्वकर्माणि ॥ २२ ॥ एवं
वेधत्रयं कुर्य्याच्छंखदुंदुभिनिस्वनैः । ततः प्रणम्य गुरवे धनुर्बा-
णान्निवेदयेत् ॥ २३ ॥ इति धनुर्दानविधिः ॥ अथ चाप-
प्रमाणम् । प्रथमं यौगिकं चापं युद्धचापं द्वितीयकम् ॥ निजबा-
हुबलोन्मानात्किंचिदूनं शुभं धनुः ॥ २४ ॥ वरं प्राणाधिको धन्वी
न तु प्राणाधिकं धनुः ॥ धनुषा पीड्यमानस्तु धन्वी लक्ष्यं न
पश्यति ॥ २५ ॥ अतो निजबलोन्मानं चापं स्याच्छुभकारकम् ॥
देवानामुत्तमं चापं ततो न्यूनञ्च मानवम् ॥ २६ ॥ अर्द्धपञ्चमहस्त-
न्तु श्रेष्ठं चापं प्रकीर्त्तितम् ॥ तद्विज्ञेयं धनुर्दिव्यं शंकरेण धृतं
पुरा ॥ २७॥ तस्मात्परशुरामेण ततो द्रोणेन धारितम् ॥ द्रोणाद्गृ-
हीतं पार्थेन ततः सात्यकिना धृतम् ॥२८॥ कृते युगे महादेवस्त्रे-
तायां चापि राघवः॥द्वापरे द्रोणविप्रश्च देवं चापमधारयत् ॥२९॥
चतुर्विंशांगुलो हस्तश्चतुर्हस्तं धनुः स्मृतम् ॥ तद्भवेन्मानवं चापं
सर्वलक्षणसंयुतम् ॥३०॥ त्रिपर्वं पञ्चपर्वं वा सप्तपर्वं प्रकीर्त्तितम् ॥
नवपर्वं च कोदंडं चतुर्द्धा शुभकारकम् ॥ ३१ ॥ चतुष्पर्वञ्च
षट्पर्वमष्टपर्वं विवर्जयेत् ॥ केषाञ्चिच्च भवेच्चापं वितस्तिनवसंमि-

तम् ॥ ३२ ॥ अतिजीर्णमपक्वञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ॥ दग्धं छिद्रं न कर्तव्यं वाह्याभ्यंतरहस्तकम् ॥३३॥ गुणहीनं गुणाक्रांतं कांडदोपसमान्वितम् ॥ गलग्रंथिं न कर्त्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥ ३४ ॥ अपक्वं भंगमायाति ह्यतिजीर्णं तु कर्कशम् ॥ ज्ञातिघृष्टं तु सोद्वेगं कलहो बांधवैः सह ॥ ३५ ॥ दग्धेन दह्यते वेश्म छिद्रं युद्धविनाशनम् ॥ वाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यंतरेऽपि च ॥ ३६ ॥ हीने तु संधिते वाणे संग्रामे भंगकारकम् ॥ आक्रांते तु पुनः क्वापि लक्ष्यं न प्राप्यते दृढम् ॥ ३७ ॥ गलग्रंथि तलग्रंथि धनहानिकरं धनुः ॥ एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्वकार्य्यकरं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ शार्ङ्गं पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परममायुधम् ॥ वितस्तिसप्तमं मानं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥३९॥ न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित्करे ॥ तद्धनुर्वशमायाति मुक्त्वैकं पुरुषोत्तमम् ॥ ४० ॥ पौरुषेयं तु यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशोभितम् ॥ वितस्तिभिः सार्द्धषड्भिर्निर्मितं चार्थसाधनम् ॥४१॥ प्रायो योज्यं धनुश्शार्ङ्गं गजारोहाश्वसादिनाम् ॥ रथिनां च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्तितम् ॥४२॥ अथ गुणलक्षणानि। गुणानां लक्षणं वक्ष्ये यादृशं कारयेद्गुणम् ॥ पट्टसूत्रो गुणः कार्य्यः कनिष्ठामानसंमितः ॥ ४३ ॥ धनुःप्रमाणो निःसन्धिः शुद्धैस्त्रिगुणतंतुभिः ॥ वर्तितः स्याद्गुणः श्लक्ष्णः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४४ ॥ अभावे पट्टसूत्रस्य हरिणीस्नायुरिष्यते ॥ गुणार्थमपि च ग्राह्याः स्नायवो महिषीभवाः ॥४५॥ तत्कालहतगोकर्णचर्मणा छागलेन वा ॥ निर्लोमतंतुसूत्रेण कुर्य्याद्वा गुणमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ पक्ववंशत्वचः कार्यो गुणस्तु स्थावरो दृढः ॥ पट्टसूत्रेण सन्नद्धः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४७ ॥ प्राप्ते भाद्रपदे मासि त्वगर्कस्य प्रशस्यते ॥ तस्यास्तत्र गुणः कार्य्यो नवित्रः स्थावरो दृढः ॥ ४८ ॥ वृत्तार्कसूत्रतंतूनां

हस्तास्त्वष्टादश स्मृताः ॥ तद्वृत्तं त्रिगुणं कार्य्यं प्रमाणोयं गुणे स्मृतः ॥ ४९ ॥ अथ शरलक्षणानि। अतःपरं प्रवक्ष्यामि शराणां लक्षणं शुभम् ॥ स्थूलं न चातिसूक्ष्मं च न पक्कं न कुभूमिजम् ॥ ५० ॥ हीनग्रंथिं विदीर्णं च वर्जयेदीदृशं शरम् ॥ पूर्णग्रंथिं सुपक्कं च पांडुरं समयाहृतम् ॥ ५१ ॥ कठिनं वर्तुलं काण्डं गृह्णीयात्सुप्रदेशजम् ॥ द्वौ च हस्तौ मुष्टिहीनौ दैर्घ्ये स्थौल्ये कनिष्ठिका॥५२॥विधेया शरमानेषु यंत्रेष्वाकर्षयेत्ततः ॥ काकहंसशशादानां मत्स्यादक्रौंचकेकिनाम्॥५३॥गृध्राणां कुरराणाञ्च पक्षा एतेषु शोभनाः॥५४॥एकैकस्य शरस्यैव चतुष्पक्षान्नियोजयेत् ॥ षडंगुलप्रमाणेन पक्षच्छेदं च कारयेत् ॥ ५५ ॥ दशांगुलिमितं पक्षं शार्ङ्गचापस्य मार्गणे ॥ योज्या दृढाश्चतुः संख्याः सन्नद्धाः स्नायुतंतुभिः ॥ ५६ ॥ शराश्च त्रिविधा ज्ञेयास्त्री पुमांश्च नपुंसकः ॥ अग्रे स्थूला भवेन्नारी पश्चात्स्थूलो भवेत्पुमान् ॥ ५७ ॥ समं नपुंसकं ज्ञेयं तल्लक्ष्यार्थं नियोजयेत् ॥ दूरं पाते युवत्या च पुरुषो भेदयेद्दृढम् ॥ ५८ ॥ अथ फललक्षणम्। फलं तु शुद्धलोहस्य सुधारं तीक्ष्णमक्षतम् ॥ योजयेद्दृढलेपेन शरे पक्षानुमानतः ॥ ५९ ॥ आरामुखं क्षुरप्रञ्च गोपुच्छं चार्द्धचंद्रकम् ॥ सूचीमुखञ्च भल्लञ्च वत्सदन्तं द्विभल्लकम् ॥ ६० ॥ कर्णिकं काकतुण्डं च तथान्यान्यप्यनेकशः ॥ फलानि देशदेशेषु भवंति बहुरूपतः ॥ ६१ ॥ आरामुखेन वै चर्म क्षुरप्रेण च कार्मुकम् ॥ सूचीमुखेन कवचं ह्यर्द्धचंद्रेण मस्तकम् ॥ ६२ ॥ भल्लेन हृदयं भेद्यं द्विभल्लेन गुणः शराः ॥ लोहश्च काकतुण्डेन लक्ष्यं गोपुच्छकेन च ॥ ६३ ॥ अन्यद्गोपुच्छकं ज्ञेयं शुद्धकाष्ठविनिर्मितम् ॥ मुखे च लोहकंटेन विद्धं त्र्यंगुलसम्मितम् ॥ ६४ ॥ अथ फलपायनम्॥फलस्य पायनं वक्ष्ये दिव्यौषधिविलेपनैः ॥ येन दुर्भे-

तम् ॥ ३२ ॥ अतिजीर्णमपक्वञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ॥ दग्धं छिद्रं न कर्तव्यं बाह्याभ्यंतरहस्तकम् ॥३३॥ गुणहीनं गुणाक्रांतं कांडदोषसमन्वितम् ॥ गलग्रंथिं न कर्त्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥ ३४ ॥ अपक्वं भंगमायाति ह्यतिजीर्णं तु कर्कशम् ॥ ज्ञातिघृष्टं तु सोद्वेगं कलहो बांधवैः सह ॥ ३५ ॥ दग्धेन दह्यते वेश्म छिद्रं युद्धविनाशनम् ॥ बाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यंतरेऽपि च ॥ ३६ ॥ हीने तु संधिते बाणे संग्रामे भंगकारकम् ॥ आक्रांते तु पुनः कापि लक्ष्यं न प्राप्यते दृढम् ॥ ३७ ॥ गलग्रंथि तलग्रंथि धनहानिकरं धनुः ॥ एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्वकार्य्यकरं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ शार्ङ्गं पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परममायुधम् ॥ वितस्तिसप्तमं मानं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥३९॥ न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित्करे ॥ तद्धनुर्वशमायाति मुक्त्वैकं पुरुषोत्तमम् ॥ ४० ॥ पौरुषेयं तु यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशोभितम् ॥वितस्तिभिः सार्द्धषड्भिर्निर्मितं चार्थसाधनम्॥४१॥प्रायो योज्यं धनुश्शार्ङ्गं गजारोहाश्वसादिनाम् ॥ रथिनां च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्तितम्॥४२॥अथ गुणलक्षणानि।गुणानां लक्षणं वक्ष्ये यादृशं कारयेद्गुणम् ॥ पट्टसूत्रो गुणः कार्य्यः कनिष्ठामानसंमितः ॥ ४३ ॥ धनुःप्रमाणो निःसन्धिः शुद्धैस्त्रिगुणतंतुभिः ॥ वर्तितः स्याद्गुणः श्लक्ष्णः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४४ ॥ अभावे पट्टसूत्रस्य हरिणीस्नायुरिष्यते ॥ गुणार्थमपि च ग्राह्याः स्नायवो महिषीभवाः ॥४५॥ तत्कालहतगोकर्णचर्मणा छागलेनवा॥ निर्लोमतंतुसूत्रेण कुर्य्याद्वा गुणमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ पक्ववंशत्वचः कार्यो गुणस्तु स्थावरो दृढः ॥ पट्टसूत्रेण सन्नद्धः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४७ ॥ प्राप्ते भाद्रपदे मासि त्वगर्कस्य प्रशस्यते ॥ तस्यास्तत्र गुणः कार्य्यो नवित्रः स्थावरो दृढः ॥ ४८ ॥ वृत्तार्कसूत्रतंतूनां

हस्तास्त्वष्टादश स्मृताः ॥ तद्वृत्तं त्रिगुणं कार्य्यं प्रमाणोयं गुणे स्मृतः ॥ ४९ ॥ अथ शरलक्षणानि । अतःपरं प्रवक्ष्यामि शराणां लक्षणं शुभम् ॥ स्थूलं न चातिसूक्ष्मं च न पक्वं न कुभूमिजम् ॥ ५० ॥ हीनग्रंथिं विदीर्णं च वर्जयेदीदृशं शरम् ॥ पूर्णग्रंथिं सुपक्वं च पांडुरं समयाहृतम् ॥ ५१ ॥ कठिनं वर्तुलं काण्डं गृह्णीयात्सुप्रदेशजम् ॥ द्वौ च हस्तौ मुष्टिहीनौ दैर्घ्ये स्थौल्ये कनिष्ठिका॥५२॥विधेया शरमानेषु यंत्रेण्वाकर्षयेत्ततः ॥ काकहंसशशादानां मत्स्यादक्रौंचकेकिनाम्॥५३॥गृध्राणां कुरराणाञ्च पक्षा एतेषु शोभनाः॥५४॥एकैकस्य शरस्यैव चतुष्पक्षान्नियोजयेत् ॥ षडंगुलप्रमाणेन पक्षच्छेदं च कारयेत् ॥ ५५ ॥ दशांगुलिमितं पक्षं शार्ङ्गचापस्य मार्गणे ॥ योज्या दृढाश्चतुः संख्याः सन्नद्धाः स्नायुतंतुभिः ॥ ५६ ॥ शराश्च त्रिविधा ज्ञेयास्त्री पुमांश्च नपुंसकः ॥ अग्रे स्थूला भवेन्नारी पश्चात्स्थूलो भवेत्पुमान् ॥ ५७ ॥ समं नपुंसकं ज्ञेयं तल्लक्ष्यार्थं नियोजयेत् ॥ दूरं पातं युवत्या च पुरुषो भेदयेद्दृढम् ॥ ५८ ॥ अथ फललक्षणम् । फलं तु शुद्धलोहस्य सुधारं तीक्ष्णमक्षतम् ॥ योजयेद्वज्रलेपेन शरे पक्षानुमानतः ॥ ५९ ॥ आरामुखं क्षुरप्रञ्च गोपुच्छं चार्द्धचंद्रकम् ॥ सूचीमुखञ्च भल्लञ्च वत्सदन्तं द्विभल्लकम् ॥ ६० ॥ कर्णिकं काकतुण्डं च तथान्यान्यप्यनेकशः ॥ फलानि देशदेशेषु भवंति बहुरूपतः ॥ ६१ ॥ आरामुखेन वै चर्म क्षुरप्रेण च कार्मुकम् ॥ सूचीमुखेन कवचं ह्यर्द्धचंद्रेण मस्तकम् ॥ ६२ ॥ भल्लेन हृदयं भेद्यं द्विभल्लेन गुणः शराः ॥ लोहश्च काकतुण्डेन लक्ष्यं गोपुच्छकेन च ॥ ६३ ॥ अन्यद्गोपुच्छकं ज्ञेयं शुद्धकाष्ठविनिर्मितम् ॥ मुखे च लोहकंटेन विद्धं त्र्यंगुलसम्मितम् ॥ ६४ ॥ अथ फलपायनम्॥फलस्य पायनं वक्ष्ये दिव्यौषधिविलेपनैः॥ येन दुर्भे-

तम् ॥ ३२ ॥ अतिजीर्णमपक्कञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ॥ दग्धं छिद्रं न कर्तव्यं बाह्याभ्यंतरहस्तकम् ॥३३॥ गुणहीनं गुणाक्रांतं कांडदोषसमन्वितम् ॥ गलग्रंथिं न कर्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥ ३४ ॥ अपक्कं भंगमायाति ह्यतिजीर्णं तु कर्कशम् ॥ ज्ञातिघृष्टं तु सोद्वेगं कलहो बांधवैः सह ॥ ३५ ॥ दग्धेन दह्यते वेश्म छिद्रं युद्धविनाशनम् ॥ बाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यंतरेऽपि च ॥ ३६ ॥ हीने तु संधिते बाणे संग्रामे भंगकारकम् ॥ आक्रांते तु पुनः क्कापि लक्ष्यं न प्राप्यते दृढम् ॥ ३७ ॥ गलग्रंथि तलग्रंथि धनहानिकरं धनुः ॥ एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्वकार्य्यकरं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ शार्ङ्गं पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परममायुधम् ॥ वितस्तिसप्तमं मानं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥३९॥ न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित्करे ॥ तद्धनुर्वशमायाति मुक्त्वैकं पुरुषोत्तमम् ॥ ४० ॥ पौरुषेयं तु यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशोभितम् ॥ वितस्तिभिः सार्द्धषड्भिर्निर्मितं चार्थसाधनम् ॥४१॥ प्रायो योज्यं धनुश्शार्ङ्गं गजारोहाश्वसादिनाम् ॥ रथिनां च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्तितम् ॥४२॥ अथ गुणलक्षणानि ॥ गुणानां लक्षणं वक्ष्ये यादृशं कारयेद्गुणम् ॥ पट्टसूत्रो गुणः कार्य्यः कनिष्ठामानसंमितः ॥ ४३ ॥ धनुःप्रमाणो निःसन्धिः शुद्धैस्त्रिगुणतंतुभिः ॥ वर्तितः स्याद्गुणः श्लक्ष्णः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४४ ॥ अभावे पट्टसूत्रस्य हारिणीस्नायुरिष्यते ॥ गुणार्थमपि च ग्राह्याः स्नायवो माहिषीभवाः ॥४५॥ तत्कालहतगोकर्णचर्मणा छागलेनवा ॥ निर्लोमतंतुसूत्रेण कुर्य्याद्वा गुणमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ पक्ववंशत्वचः कार्यो गुणस्तु स्थावरो दृढः ॥ पट्टसूत्रेण सन्नद्धः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४७ ॥ प्राप्ते भाद्रपदे मासि त्वगर्कस्य प्रशस्यते ॥ तस्यास्तत्र गुणः कार्य्यो नवित्रः स्थावरो दृढः ॥ ४८ ॥ वृत्तार्कसूत्रतंतूनां

हस्तास्त्वष्टादश स्मृताः ॥ तद्वृत्तं त्रिगुणं कार्य्यं प्रमाणोयं गुणे स्मृतः ॥ ४९ ॥ अथ शरलक्षणानि । अतःपरं प्रवक्ष्यामि शराणां लक्षणं शुभम् ॥ स्थूलं न चातिसूक्ष्मं च न पक्कं न कुभूमिजम् ॥ ५० ॥ हीनग्रंथिं विदीर्णं च वर्जयेदीदृशं शरम् ॥ पूर्णग्रंथिं सुपक्कं च पांडुरं समयाहृतम् ॥ ५१ ॥ कठिनं वर्तुलं काण्डं गृह्णीयात्सुप्रदेशजम् ॥ द्वौ च हस्तौ मुष्टिहीनौ दैर्घ्ये स्थौल्ये कनिष्ठिका॥५२॥विधेया शरमानेषु यंत्रेष्वाकर्षयेत्ततः ॥ काकहंसशशादानां मत्स्यादक्रौंचकेकिनाम्॥५३॥गृध्राणां कुरराणाञ्च पक्षा एतेषु शोभनाः॥५४॥एकैकस्य शरस्यैव चतुष्पक्षान्नियोजयेत् ॥ षडंगुलप्रमाणेन पक्षच्छेदं च कारयेत् ॥ ५५ ॥ दशांगुलिमितं पक्षं शार्ङ्गचापस्य मार्गणे ॥ योज्या दृढाश्चतुः संख्याः सन्नद्धाः स्नायुतंतुभिः ॥ ५६ ॥ शराश्च त्रिविधा ज्ञेयास्त्री पुमांश्च नपुंसकः ॥ अग्रे स्थूला भवेन्नारी पश्चात्स्थूलो भवेत्पुमान् ॥ ५७ ॥ समं नपुंसकं ज्ञेयं तल्लक्ष्यार्थं नियोजयेत ॥ दूरं पातं युवत्या च पुरुषो भेदयेद्दृढम् ॥ ५८ ॥ अथ फललक्षणम् । फलं तु शुद्धलोहस्य सुधारं तीक्ष्णमक्षतम् ॥ योजयेद्वज्रलेपेन शरे पक्षानुमानतः ॥ ५९ ॥ आरामुखं क्षुरप्रश्च गोपुच्छं चार्द्धचंद्रकम् ॥ सूचीमुखश्च भल्लश्च वत्सदन्तं द्विभल्लकम् ॥ ६० ॥ कर्णिकं काकतुण्डं च तथान्यान्यप्यनेकशः ॥ फलानि देशदेशेषु भवंति बहुरूपतः ॥ ६१ ॥ आरामुखेन भै चर्म क्षुरप्रेण च कार्मुकम् ॥ सूचीमुखेन कवचं ह्यर्द्धचंद्रेण मस्तकम् ॥ ६२ ॥ भल्लेन हृदयं भेद्यं द्विभल्लेन गुणः शराः ॥ लौहश्च काकतुण्डेन लक्ष्यं गोपुच्छकेन च ॥ ६३ ॥ अन्यद्गोपुच्छकं ज्ञेयं शुद्धकाष्ठविनिर्मितम् ॥ मुखे च लोहकंटेन विद्धं त्र्यंगुलसम्मितम् ॥ ६४ ॥ अथ फलपायनम्॥फलस्य पायनं वक्ष्ये दिव्यौषधिविलेपनैः॥ येन दुर्भे-

तम् ॥ ३२ ॥ अतिजीर्णमपक्वञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ॥ दग्धं छिद्रं न कर्तव्यं बाह्याभ्यंतरहस्तकम् ॥३३॥ गुणहीनं गुणाक्रांतं कांडदोषसमन्वितम् ॥ गलग्रंथिं न कर्त्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥ ३४ ॥ अपक्वं भंगमायाति ह्यतिजीर्णं तु कर्कशम् ॥ ज्ञातिघृष्टं तु सोद्वेगं कलहो बांधवैः सह ॥ ३५ ॥ दग्धेन दह्यते वेश्म छिद्रं युद्धविनाशनम् ॥ बाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यंतरेऽपि च ॥ ३६ ॥ हीने तु संधिते बाणे संग्रामे भंगकारकम् ॥ आक्रांते तु पुनः क्वापि लक्ष्यं न प्राप्यते दृढम् ॥ ३७ ॥ गलग्रंथि तलग्रंथि धनहानिकरं धनुः ॥ एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्वकार्य्यंकरं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ शार्ङ्गं पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परममायुधम् ॥ वितस्तिसप्तमं मानं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥३९॥ न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित्करे ॥ तद्धनुर्वशमायाति मुक्त्वैकं पुरुषोत्तमम् ॥ ४० ॥ पौरुषेयं तु यच्छार्ङ्गं षडुवत्सरशोभितम् ॥ वितस्तिभिः सार्द्धषड्भिर्निर्मितं चार्थसाधनम् ॥४१॥ प्रायो योग्यं धनुश्शार्ङ्गं गजारोहाश्वसादिनाम् ॥ रथिनां च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्तितम् ॥४२॥ अथ गुणलक्षणानि । गुणानां लक्षणं वक्ष्ये यादृशं कारयेद्गुणम् ॥ पट्टसूत्रो गुणः कार्य्यः कनिष्ठामानसंमितः ॥ ४३ ॥ धनुःप्रमाणो निःसन्धिः शुद्धैस्त्रिगुणतंतुभिः ॥ वर्तितः स्याद्गुणः श्लक्ष्णः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४४ ॥ अभावे पट्टसूत्रस्य हारिणीर्यायुरिष्यते ॥ गुणार्थमपि च ग्राह्याः स्नायवो माहिषीभवाः ॥४५॥ तत्कालहतगोकर्णचर्मणा छागलेन वा ॥ निर्लोमनंतुसूत्रेण कुर्य्याद्वा गुणमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ पक्वंशत्वचः कार्यो गुणस्तु स्यात्परं दृढः ॥ पट्टसूत्रेण सन्नद्धः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४७ ॥ प्राप्ते भाद्रपदे मासि त्वगर्कस्य प्रशस्यते ॥ तस्यास्तत्र गुणः कार्य्यो नरेन्द्रः स्यात्परो दृढः ॥ ४८ ॥ वृत्तार्कसूत्रतंतूनां

तम् ॥ ३२ ॥ अतिजीर्णमपक्कञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ॥ दग्धं छिद्रं न कर्तव्यं वाह्याभ्यंतरहस्तकम् ॥३३॥ गुणहीनं गुणाक्रांतं कांडदोपसमन्वितम् ॥ गलग्रंथिं न कर्त्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥ ३४ ॥ अपक्कं भंगमायाति ह्यतिजीर्णं तु कर्कशम् ॥ ज्ञातिघृष्टं तु सोद्वेगं कलहो बांधवैः सह ॥ ३५ ॥ दग्धेन दह्यते वेश्म छिद्रं युद्धविनाशनम् ॥ वाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यंतरेऽपि च ॥ ३६ ॥ हीने तु संधिते वाणे संग्रामे भंगकारकम् ॥ आक्रांते तु पुनः क्वापि लक्ष्यं न प्राप्यते दृढम् ॥ ३७ ॥ गलग्रंथे तलग्रंथे धनहानिकरं धनुः ॥ एभिर्दोपैर्विनिर्मुक्तं सर्वकार्य्यकरं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ शार्ङ्गं पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परममायुधम् ॥ वितस्तिसप्तमं मानं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥३९॥ न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित्करे ॥ तद्धनुर्वशमायाति मुक्त्वैकं पुरुपोत्तमम् ॥ ४० ॥ पौरुपेयं तु यच्छार्ङ्गं वहुवत्सरशोभितम्॥वितस्तिभिः सार्द्धपड्भिर्निर्मितं चार्थसाधनम्॥४१॥प्रायो योज्यं धनुश्शार्ङ्गं गजारोहाश्वसादिनाम् ॥ रथिनां च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्तितम्॥४२॥अथ गुणलक्षणानि।गुणानां लक्षणं वक्ष्ये यादृशं कारयेद्गुणम् ॥ पट्टसूत्रो गुणः कार्य्यः कनिष्ठामानसंमितः ॥ ४३ ॥ धनुःप्रमाणो निःसन्धिः शुद्धैस्त्रिगुणतंतुभिः ॥ वर्तितः स्याद्गुणः श्लक्ष्णः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४४ ॥ अभावे पट्टसूत्रस्य हरिणिस्नायुरिष्यते ॥ गुणार्थमपि च ग्राह्याः स्नायवो महिपीभवाः ॥४५॥ तत्कालहतगोकर्णचर्मणा छागलेनवा॥ निर्लोमतंतुसूत्रेण कुर्य्याद्वा गुणमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ पक्ववंशत्वचः कार्या गुणस्तु स्थावरो दृढः ॥ पट्टसूत्रेण सन्नद्धः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४७ ॥ प्राप्ते भाद्रपदे मासि त्वगर्कस्य प्रशस्यते ॥ तस्यास्तत्र गुणः कार्य्यो नवित्रः स्थावरो दृढः ॥ ४८ ॥ वृत्तार्कसूत्रतंतूनां

त्तास्त्वष्टादश स्मृताः ॥ तद्वृत्तं त्रिगुणं कार्य्यं प्रमाणोयं गुणे
वृतः ॥ ४९ ॥ अथ शरलक्षणानि । अतःपरं प्रवक्ष्यामि शराणां
क्षणं शुभम् ॥ स्थूलं न चातिसूक्ष्मं च न पक्कं न कुभूमिजम्
५० ॥ हीनग्रंथि विदीर्णं च वर्जयेदीदृशं शरम् ॥ पूर्णग्रंथि
पक्कं च पांडुरं समयाहृतम् ॥ ५१ ॥ कठिनं वर्तुलं काण्डं
ह्णीयात्सुप्रदेशजम् ॥ द्वौ च हस्तौ मुष्टिहीनौ दैर्घ्ये स्थौल्ये कनि-
ष्ठिका॥५२॥विधेया शरमानेषु यंत्रेष्वाकर्षयेत्ततः ॥ काकहंसशशा-
नां मत्स्यादक्रौंचकेकिनाम्॥५३॥गृध्राणां कुरराणाञ्च पक्षा एतेषु
शोभनाः॥५४॥एकैकस्य शरस्यैव चतुष्पक्षान्नियोजयेत् ॥ षडंगु-
प्रमाणेन पक्षच्छेदं च कारयेत् ॥ ५५ ॥ दशांगुलिमितं पक्षं
शार्ङ्गचापस्य मार्गणे ॥ योज्या दृढाश्चतुः संख्याः सन्नद्धाः स्नायुतंतु-
भिः ॥ ५६ ॥ शराश्च त्रिविधा ज्ञेयास्स्त्री पुमांश्च नपुंसकः ॥ अग्रे
स्थूला भवेन्नारी पश्चात्स्थूलो भवेत्पुमान् ॥ ५७ ॥ समं नपुंसकं
यं तल्लक्ष्यार्थं नियोजयेत् ॥ दूरं पातं युवत्या च पुरुषो भेदयेद्दृ-
ढम् ॥ ५८ ॥ अथ फललक्षणम्। फलं तु शुद्धलोहस्य सुधारं
तीक्ष्णमक्षतम् ॥ योजयेद्द्रवलेपेन शरे पक्षानुमानतः ॥ ५९ ॥ आ-
रामुखं क्षुरप्रञ्च गोपुच्छं चार्द्धचंद्रकम् ॥ सूचीमुखञ्च भल्लञ्च
वत्सदन्तं द्विभल्लकम् ॥ ६० ॥ कर्णिकं काकतुण्डं च तथान्यान्य-
नेकशः ॥ फलानि देशदेशेषु भवंति बहुरूपतः ॥ ६१ ॥
आरामुखेन वै चर्म क्षुरप्रेण च कार्मुकम् ॥ सूचीमुखेन
वर्म ह्यर्द्धचंद्रेण मस्तकम् ॥ ६२ ॥ भल्लेन हृदयं भेद्यं
द्विभल्लेन गुणः शराः ॥ लौहञ्च काकतुण्डेन लक्ष्यं गो-
पुच्छकेन च ॥ ६३ ॥ अन्यद्गोपुच्छकं ज्ञेयं शुद्धकाष्ठविनि-
र्मितम् ॥ मुखे च लोहकंटेन विद्धं त्र्यंगुलसम्मितम् ॥ ६४ ॥ अथ
फलपायनम्॥फलस्य पायनं वक्ष्ये दिव्यौषधिविलेपनैः॥ येन दुर्भे-

तम् ॥ ३२ ॥ अतिजीर्णमपकञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ॥ दग्धं छिद्रं न कर्त्तव्यं बाह्याभ्यंतरहस्तकम् ॥३३॥ गुणहीनं गुणाक्रांतं कांडदोषसमन्वितम् ॥ गलग्रंथिं न कर्त्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥ ३४ ॥ अपक्वं भंगमायाति ह्यतिजीर्णं तु कर्कशम् ॥ ज्ञातिघृष्टं तु सोद्वेगं कलहो बांधवैः सह ॥ ३५ ॥ दग्धेन दह्यते वेश्म छिद्रं युद्धविनाशनम् ॥ बाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यंतरेऽपि च ॥ ३६ ॥ हीने तु संधिते बाणे संग्रामे भंगकारकम् ॥ आक्रांते तु पुनः क्वापि लक्ष्यं न प्राप्यते दृढम् ॥ ३७ ॥ गलग्रंथि तलग्रंथि धनहानिकरं धनुः ॥ एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्वकार्य्यंकरं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ शार्ङ्गं पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परममायुधम् ॥ वितस्तिसप्तमं मानं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥३९॥ न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित्करे ॥ तद्धनुर्वशमायाति मुक्त्वैकं पुरुषोत्तमम् ॥ ४० ॥ पौरुषेयं तु यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशोभितम् ॥ वितस्तिभिः सार्द्धपङ्क्तिर्निर्मितं चार्थसाधनम् ॥४१॥ प्रायो योज्यं धनुश्शार्ङ्गं गजारोहाश्वसादिनाम् ॥ रथिनां च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्तितम् ॥४२॥ अथ गुणलक्षणानि ॥ गुणानां लक्षणं वक्ष्ये यादृशं कारयेद्गुणम् ॥ पट्टसूत्रो गुणः कार्य्यः कनिष्ठामानसंमितः ॥ ४३ ॥ धनुःप्रमाणो निःसन्धिः शुद्धैस्त्रिगुणतंतुभिः ॥ वर्तितः स्याद्गुणः श्लक्ष्णः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४४ ॥ अभावे पट्टसूत्रस्य हरिणीस्नायुरिष्यते ॥ गुणार्थमपि च ग्राह्याः स्नायवो महिषीभवाः ॥४५॥ तत्कालहतगोकर्णचर्मणा छागलेनवा ॥ निर्लोमतंतुसूत्रेण कुर्य्याद्वा गुणमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ पक्ववंशत्वचः कार्यो गुणस्तु स्थावरो दृढः ॥ पट्टसूत्रेण सन्नद्धः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४७ ॥ प्राप्ते भाद्रपदे मासि त्वगर्कस्य प्रशस्यते ॥ तस्यास्तत्र गुणः कार्य्यो नवित्रः स्थावरो दृढः ॥ ४८ ॥ वृत्तार्कसूत्रतंतूनां

हस्तास्त्वष्टादश स्मृताः ॥ तद्वृत्तं त्रिगुणं कार्य्यं प्रमाणोयं गुणे स्मृतः ॥ ४९ ॥ अथ शरलक्षणानि । अतःपरं प्रवक्ष्यामि शराणां लक्षणं शुभम् ॥ स्थूलं न चातिसूक्ष्मं च न पक्कं न कुभूमिजम् ॥ ५० ॥ हीनग्रंथि विदीर्णं च वर्जयेदीदृशं शरम् ॥ पूर्णग्रंथि सुपक्कं च पांडुरं समयाहृतम् ॥ ५१ ॥ कठिनं वर्तुलं काण्डं गृह्णीयात्सुप्रदेशजम् ॥ द्वौ च हस्तौ मुष्टिहीनौ दैर्घ्ये स्थौल्ये कनिष्ठिका॥५२॥विधेया शरमानेषु यंत्रेष्वाकर्षयेत्ततः ॥ काकहंसशशादानां मत्स्यादक्रौंचकेकिनाम्॥५३॥गृध्राणां कुरराणाञ्च पक्षा एतेषु शोभनाः॥५४॥एकैकस्य शरस्यैव चतुष्पक्षान्नियोजयेत् ॥ षडंगुलप्रमाणेन पक्षच्छेदं च कारयेत् ॥ ५५ ॥ दशांगुलिमितं पक्षं शार्ङ्गचापस्य मार्गणे ॥ योज्या दृढाश्चतुः संख्याः सन्नद्धाः स्नायुतंतुभिः ॥ ५६ ॥ शराश्च त्रिविधा ज्ञेयास्स्त्री पुमांश्च नपुंसकः ॥ अग्रे स्थूला भवेन्नारी पश्चात्स्थूलो भवेत्पुमान् ॥ ५७ ॥ समं नपुंसकं ज्ञेयं तल्लक्ष्यार्थं नियोजयेत् ॥ दूरं पातं युवत्या च पुरुषो भेदयेद्दृढम् ॥ ५८ ॥ अथ फललक्षणम् । फलं तु शुद्धलोहस्य सुधारं तीक्ष्णमक्षतम् ॥ योजयेद्वज्रलेपेन शरे पक्षानुमानतः ॥ ५९ ॥ आरामुखं क्षुरप्रञ्च गोपुच्छं चार्द्धचंद्रकम् ॥ सूचीमुखञ्च भल्लञ्च वत्सदन्तं द्विभल्लकम् ॥ ६० ॥ कर्णिकं काकतुण्डं च तथान्यान्यप्यनेकशः ॥ फलानि देशदेशेषु भवंति बहुरूपतः ॥ ६१ ॥ आरामुखेन वै चर्म क्षुरप्रेण च कार्मुकम् ॥ सूचीमुखेन कवचं ह्यर्द्धचंद्रेण मस्तकम् ॥ ६२ ॥ भल्लेन हृदयं भेद्यं द्विभल्लेन गुणः शराः ॥ लोहञ्च काकतुण्डेन लक्ष्यं गोपुच्छकेन च ॥ ६३ ॥ अन्यद्गोपुच्छकं ज्ञेयं शुद्धकाष्ठविनिर्मितम् ॥ मुखे च लोहकंटेन विद्धं त्र्यंगुलसम्मितम् ॥ ६४ ॥ अथ फलपायनम्॥फलस्य पायनं वक्ष्ये दिव्यौषधिविलेपनैः ॥ येन दुर्भे-

तम् ॥ ३२ ॥ अतिजीर्णमपक्वञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ॥ दग्धं छिद्रं न कर्तव्यं बाह्याभ्यंतरहस्तकम् ॥३३॥ गुणहीनं गुणाक्रांतं कांडदोपसमन्वितम् ॥ गलग्रंथि न कर्त्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥ ३४ ॥ अपक्वं भंगमायाति ह्यतिजीर्णं तु कर्कशम् ॥ ज्ञातिघृष्टं तु सोद्वेगं कलहो बांधवैः सह ॥ ३५ ॥ दग्धेन दह्यते वेश्म छिद्रं युद्धविनाशनम् ॥ बाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यंतरेऽपि च ॥ ३६ ॥ हीने तु संधिते बाणे संग्रामे भंगकारकम् ॥ आक्रांते तु पुनः क्वापि लक्ष्यं न प्राप्यते दृढम् ॥ ३७ ॥ गलग्रंथि तलग्रंथि धनहानिकरं धनुः ॥ एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्वकार्य्यकरं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ शार्ङ्गं पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परममायुधम् ॥ वितस्तिसप्तमं मानं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥३९॥ न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित्करे ॥ तद्धनुर्वशमायाति मुक्त्वैकं पुरुपोत्तमम् ॥ ४० ॥ पौरुषेयं तु यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशोभितम् ॥ वितस्तिभिः सार्द्धपड्भिर्निर्मितं चार्थसाधनम् ॥४१॥ प्रायो योज्यं धनुश्शार्ङ्गं गजारोहाश्वसादिनाम् ॥ रथिनां च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्तितम् ॥४२॥ अथ गुणलक्षणानि ॥ गुणानां लक्षणं वक्ष्ये यादृशं कारयेद्गुणम् ॥ पट्टसूत्रो गुणः कार्य्यः कनिष्ठामानसंमितः ॥ ४३ ॥ धनुःप्रमाणो निःसन्धिः शुद्धैस्त्रिगुणतंतुभिः ॥ वर्तितः स्याद्गुणः श्लक्ष्णः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४४ ॥ अभावे पट्टसूत्रस्य हरिणीस्नायुरिष्यते ॥ गुणार्थमपि च ग्राह्याः स्नायवो महिषीभवाः ॥४५॥ तत्कालहतगोकर्णचर्मणा छागलेनवा ॥ निर्लोमतंतुसूत्रेण कुर्य्याद्वा गुणमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ पक्ववंशत्वचः कार्यो गुणस्तु स्थावरो दृढः ॥ पट्टसूत्रेण सन्नद्धः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४७ ॥ प्राप्ते भाद्रपदे मासि त्वगर्कस्य प्रशस्यते ॥ तस्यास्तत्र गुणः कार्य्यो नवित्रः स्थावरो दृढः ॥ ४८ ॥ वृत्तार्कसूत्रतंतूनां

हस्तास्त्वष्टादश स्मृताः ॥ तद्वृत्तं त्रिगुणं कार्य्यं प्रमाणोयं गुणे स्मृतः ॥ ४९ ॥ अथ शरलक्षणानि । अतःपरं प्रवक्ष्यामि शराणां लक्षणं शुभम् ॥ स्थूलं न चातिसूक्ष्मं च न पक्कं न कुभूमिजम् ॥ ५० ॥ हीनग्रंथिं विदीर्णं च वर्जयेदीदृशं शरम् ॥ पूर्णग्रंथिं सुपक्कं च पांडुरं समयाहृतम् ॥ ५१ ॥ कठिनं वर्तुलं काण्डं गृह्णीयात्सुप्रदेशजम् ॥ द्वौ च हस्तौ मुष्टिहीनौ दैर्घ्ये स्थौल्ये कनिष्ठिका॥५२॥विधेया शरमानेषु यंत्रेष्वाकर्षयेत्ततः ॥ काकहंसशशादानां मत्स्यादक्रौंचकेकिनाम्॥५३॥गृध्राणां कुरराणाञ्च पक्षा एतेषु शोभनाः॥५४॥एकैकस्य शरस्यैव चतुष्पक्षान्नियोजयेत् ॥ षडंगुलप्रमाणेन पक्षच्छेदं च कारयेत् ॥ ५५ ॥ दशांगुलिमितं पक्षं शार्ङ्गचापस्य मार्गणे ॥ योज्या दृढाश्चतुः संख्याः सन्नद्धाः स्नायुतंतुभिः ॥ ५६ ॥ शराश्च त्रिविधा ज्ञेयास्स्त्री पुमांश्च नपुंसकः ॥ अग्रे स्थूला भवेन्नारी पश्चात्स्थूलो भवेत्पुमान् ॥ ५७ ॥ समं नपुंसकं ज्ञेयं तल्लक्ष्यार्थं नियोजयेत् ॥ दूरं पातं युवत्या च पुरुषो भेदयेद्दृढम् ॥ ५८ ॥ अथ फललक्षणम् । फलं तु शुद्धलोहस्य सुधारं तीक्ष्णमक्षतम् ॥ योजयेद्वज्रलेपेन शरे पक्षानुमानतः ॥ ५९ ॥ आरामुखं क्षुरप्रञ्च गोपुच्छं चार्द्धचंद्रकम् ॥ सूचीमुखञ्च भल्लञ्च वत्सदन्तं द्विभल्लकम् ॥ ६० ॥ कर्णिकं काकतुण्डं च तथान्यान्यप्यनेकशः ॥ फलानि देशदेशेषु भवंति बहुरूपतः ॥ ६१ ॥ आरामुखेन वै चर्म क्षुरप्रेण च कार्मुकम् ॥ सूचीमुखेन कवचं ह्यर्द्धचंद्रेण मस्तकम् ॥ ६२ ॥ भल्लेन हृदयं भेद्यं द्विभल्लेन गुणः शराः ॥ लौहञ्च काकतुण्डेन लक्ष्यं गोपुच्छकेन च ॥ ६३ ॥ अन्यद्गोपुच्छकं ज्ञेयं शुद्धकाष्ठविनिर्मितम् ॥ मुखे च लोहकंटेन विद्धं त्र्यंगुलसम्मितम् ॥ ६४ ॥ अथ फलपायनम्॥फलस्य पायनं वक्ष्ये दिव्यौषधिविलेपनैः॥ येन दुर्भे-

द्यवर्माणि भेदयेत्तरुपर्णवत् ॥ ६५ ॥ पिप्पलीसैंधवं कुष्ठं गोमूत्रे तु सुपेषयेत् । अनेन लेपयेच्छस्त्रं लिप्तश्चाग्नौ प्रतापयेत् ॥ ६६ ॥ शिखिग्रीवानुवर्णाभं तप्तपीतं तथौषधम् ॥ ततस्तु विमलं तोयं पाययेच्छस्त्रमुत्तमम् ॥६७॥ अथ नाराचनालीकौ ॥ सर्वेलोहास्तु ये बाणा नाराचास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥ पञ्चभिः पृथुलैः पक्षैर्युक्ताः सिध्यन्ति कस्यचित् ॥६८॥नालीका लघवो बाणा नलयंत्रेण नोदिताः॥अत्यु-च्चदूरपातेषु दुर्गयुद्धेषु ते मताः ॥ ६९ ॥ अथ स्थानमुष्टयाकर्षणलक्षणानि । स्थानान्यष्टौ विधेयानि योजने भिन्नकर्मणाम्॥मुष्टयः पञ्च समाख्याता व्यायाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ॥ ७० ॥ अग्रतो वामपादश्च दक्षिणं चानुकुंचितम् ॥आलीढं तु प्रकर्त्तव्यं हस्तद्वय-सविस्तरम् ॥ ७१ ॥ प्रत्यालीढे तु कर्त्तव्यं सव्यश्चैवानुकुञ्चितम्॥ दक्षिणं तु पुरस्ताद्वा दूरपाते विशिष्यते ॥ ७२ ॥ पादौ सविस्तरौ कार्य्यौ समौ हस्तप्रमाणतः ॥ विशाखस्थानकं ज्ञेयं कूटलक्ष्यस्य वेधने ॥ ७३ ॥ समपादे समौ पादौ निष्कम्पौ च सुसंगतौ॥ असमे च पुरो वामे हस्तमात्रे नतं वपुः ॥ ७४ ॥ आकुंचितोरू द्वौ यत्र जानुभ्यां धरणीं गतौ ॥ दर्दुरक्रममित्याहुः स्थानकं दृढभेदने ॥ ७५ ॥ सव्यं जानुगतं भूमौ दक्षिणश्च सकुञ्चितम् ॥ अग्रतो यत्र [illegible]तव्यं तं विद्याद्गरुडक्रमम् ॥ ७६ ॥ पद्मासनं प्रसिद्धं तु
[illegible] च यथाक्रमम्॥धन्विना तत्तु विज्ञेयं स्थानकं शुभलक्षणम्
॥ ७७ ॥ [illegible]ति स्थानानि ॥ अथ गुणमुष्टयः ॥ पताका वज्रमुष्टिश्च
[illegible] ॥७८॥ सरी [illegible] च योजनीया यथाक्रमम्
[illegible]
॥ ७९ ॥ [illegible] । यत्र [illegible] ॥ पताका सा
[illegible] [illegible] मध्यमांगुष्ठौ
[illegible] [illegible]क्षणे ॥८०॥
[illegible] [illegible] स सिद्धि-
[illegible]

यो दृढलक्ष्यस्य वेधने ॥ ८१ ॥ अंगुष्ठनखमूले तु तर्जन्यग्रं च संस्थितम् ॥ मत्सरी सा च विज्ञेया चित्रलक्ष्यस्य वेधने ॥ ८२ ॥ अंगुष्ठाग्रे तु तर्जन्या मुखं यत्र निवेशितम् ॥ काकतुंडी च सा ज्ञेया सूक्ष्मलक्ष्येषु योजिता ॥८३॥ अथ धनुर्मुष्टिसंधानम्॥ संधानं त्रिविधं प्रोक्तमध ऊर्ध्वं समं सदा ॥ योजयेत्त्रिप्रकारं हि कार्य्येष्वपि यथाक्रमम् ॥ ८४ ॥ अधश्च दूरपातित्वे समे लक्ष्ये सुनिश्चले ॥ दृढास्फोटं प्रकुर्वीत ऊर्ध्वं संधानयोगतः ॥ ८५ ॥ अथ व्यायाः । कैशिकः केशमूले वै शरः शृंगे च सात्विकः ॥ श्रवणे वत्सकर्णश्च ग्रीवायां भरतो भवेत् ॥ ८६॥ अंसके स्कंधनामा च व्यायाः पञ्च प्रकीर्तिताः॥ कैशिकाश्चित्रयुद्धेषु द्राघौ लक्ष्येषु सात्विकः॥८७॥ वत्सकर्णः सदा ज्ञेयो भरतो दृढभेदने॥ दृढभेदे च दूरे च स्कंधनामानमुद्दिशेत् ॥८८॥ अथ लक्ष्यम् ॥ लक्ष्यं चतुर्विधं ज्ञेयं स्थिरं चैव चलं तथा॥ चलाचलं द्वयचलं वेधनीयं क्रमेण तु ॥ ८९ ॥ आत्मानं सुस्थिरं कृत्वा लक्ष्यश्चैव स्थिरं बुधः ॥ वेधयेत्त्रिप्रकारं तु स्थिरवेधी स उच्यते ॥ ९० ॥ चलं तु वेधयेद्यस्तु आत्मस्थाने सुसंस्थितः ॥ चलं लक्ष्यं तु तत्प्रोक्तमाचार्य्येण सुधीमता ॥ ९१ ॥ धन्वी तु चलते यत्र स्थिरलक्ष्ये समाहितः ॥ चलाचलं भवेत्तच्च प्रमेयमचिंतितम् ॥ ९२ ॥ उभावेव चलौ यत्र लक्ष्यं चापि धनुर्द्धरः ॥ तद्विज्ञेयं द्वयचलं श्रमेण बहु साध्यते ॥९३॥ श्रमेणास्खलितं लक्ष्यं दूरं च बहुभेदनम् ॥ श्रमेणास्खलिताकृष्टिः शीघ्रसंधानमाप्यते ॥ ॥ ९४ ॥ श्रमेण चित्रयोधित्वं श्रमेण प्राप्यते जयः ॥ तस्माद्गुरुसमक्षं हि श्रमः कार्य्योविजानता ॥ ९५ ॥ प्रथमं वामहस्तेन यः श्रमं कुरुते नरः ॥ तस्य चापक्रियासिद्धिरचिरादेव जायते ॥ ९६॥ वामहस्ते सुसंसिद्धे पश्चाद्दक्षिणमारभेत् ॥ उभाभ्यां च श्रमं कुर्य्यान्नाराचैश्च शरैस्तथा ॥ ९७ ॥ बाणेनैव श्रमं कुर्यात्सुसिद्धे दक्षि

करे ॥ विशाखेनासमेनैव रथी व्यायेच कैशिके ॥ ९८ ॥ उदिते भास्करे लक्ष्यं पश्चिमायां निवेशयेत् ॥ अपराह्णे च कर्त्तव्यं लक्ष्यं पूर्वदिगाश्रितम् ॥ ९९ ॥ उत्तरेण सदा कार्यमवश्यमवरोधिकम् ॥ संग्रामेण विना कार्यं न लक्ष्यं दक्षिणामुखम् ॥१००॥ षष्टिधन्वंतरे लक्ष्यं ज्येष्ठं लक्ष्यं प्रकीर्त्तितम् ॥ चत्वारिंशन्मध्यमं च विंशतिश्च कनिष्ठकम् ॥१॥शराणां कथितं ह्येतन्नाराचानामथोच्यते॥चत्वारिंशच्च त्रिंशच्च षोडशैव भवेत्ततः ॥ २॥ चतुःशतैश्च कांडानां यो हि लक्ष्यं विसर्जयेत् ॥ सूर्योदये चास्तमने स ज्येष्ठो धन्विनां भवेत्॥ ॥ ३ ॥ त्रिशतैर्मध्यमश्चैव द्विशताभ्यां कनिष्ठकः ॥ लक्ष्यं च पुरुषोन्मानं कुर्याच्चंद्रकसंयुतम् ॥ ४ ॥ ऊर्ध्ववेधी भवेज्ज्येष्ठो नाभिवेधी च मध्यमः ॥पादवेधी तु लक्ष्यस्य स कनिष्ठो मतो बुधैः॥५॥ अथानध्यायाः॥ अष्टमी च ह्यमावास्या वर्जनीया चतुर्दशी ॥ पूर्णिमार्द्धदिनं यावन्निषिद्धं सर्वकर्मसु ॥ ६ ॥ अकाले गर्जिते देवे दुर्दिने चाथवा भवेत् ॥ पूर्वकांडहतं लक्ष्यमनध्यायं प्रचक्षते ॥ ७ ॥ अनुराधसंभाग्य षोडशांशे दिवाकरः ॥ यावच्चरति तं कालमकालं हि प्रचक्षते ॥ ८ ॥ यद्वा । अरुणोदयवेलायां वारिदो यदि गर्जति ॥ तद्दिने स्यादनध्यायस्तमकालं प्रचक्षते ॥ ९ ॥ श्रमं च कुर्वतस्तत्र भुजंगो दृश्यते यदि ॥ अथवा भज्यते चापं यद्वा श्रमकर्मणि ॥ ११० ॥ त्रुट्यते वा गुणो यत्र प्रथमे बाणमोक्षणे ॥ श्रमं न तत्र न कुर्वीत शास्त्रे मतिमतां वरः॥११॥ अथ श्रमक्रिया ॥ क्रियाकलापान्वक्ष्यामि श्रममाप्याप्युचिप्सताम् ॥ येषां विज्ञानमात्रेण सिद्धिर्भवति नान्यथा ॥ १२ ॥ प्रथमं चापमारोप्य चुल्लिकां बंधयेत्ततः ॥ स्थानकं तु ततः कृत्वा बाणोपरि करं न्यसेत् ॥ १३ ॥ तूणे धनुश्चैव कर्त्तव्यं वामपाणिना ॥ आदानं च ततः कृत्वा संधानं च ततः परम् ॥ १४ ॥ सद्धाकृष्टचापेन भूमिभेदं न कार-

येत् ॥ नमस्कुर्याच्छिवं विघ्नराजं गुरुधनुःशरान् ॥ १५ ॥ याचितव्या गुरोराज्ञा बाणस्याकर्षणं प्रति ॥ प्राणवायुं प्रयत्नेन प्राणेन सह पूरयेत् ॥ १६ ॥ कुंभकेन स्थिरं कृत्वा हुंकारेण विसर्जयेत् ॥ इत्याभ्यासक्रिया कार्या धन्विना सिद्धिमिच्छता ॥१७॥ पण्मासात्सिध्यते मुष्टिः शराः संवत्सरेण तु ॥ नाराचास्तस्य सिद्ध्यंति यस्य तुष्टो महेश्वरः ॥१८॥ पुष्पवद्धारयेद्बाणं सर्पवत्पीडयेद्धनुः ॥ धनवच्चिंतयेल्लक्ष्यं यदीच्छेत्सिद्धिमात्मनः॥१९॥क्रियामिच्छन्ति चाचार्या दूरमिच्छन्ति भार्गवाः ॥ राजानो दृढमिच्छन्ति लक्ष्यमिच्छन्ति चेतराः॥२०॥जनानां रंजनं येन लक्ष्यपातात्प्रजायते॥हीनेनापीषुणा तस्मात्प्रशस्तं लक्ष्यवेधनम्॥२१॥अथ लक्ष्यास्खलनविधिः॥विशाखस्थानकं हित्वा समसंधानमाचरेत् ॥ गोपुच्छमुखवामेन सिंहकर्णेन मुष्टिना ॥२२॥ आकर्षेत्कौशिकव्याये न शिखाश्चालयेत्ततः॥ पूर्वापरौ समं कार्यौ समांसौ निश्चलौ करौ ॥ २३ ॥ चक्षुषी स्पंदयेन्नैव दृष्टिं लक्ष्ये नियोजयेत्॥मुष्टिनाऽऽच्छादितं लक्ष्यं शरस्याग्रे नियोजयेत् ॥२४॥ मनोदृष्टिगतं ज्ञात्वा ततः कांडं विसर्जयेत्॥ स्खलत्येव कदाचिन्न लक्ष्ये योधो जितश्रमः ॥ २५ ॥ अथ शीघ्रसंधानम् ॥ आदानं चैव तूणीरात्संधानं कर्षणं तथा ॥ क्षेपणं च त्वरायुक्तो बाणस्य कुरुते तु यः ॥२६॥नित्याभ्यासवशात्तस्य शीघ्रसंधानता भवेत् ॥ अथ दूरपातित्वम् ॥ मुष्ट्या पताकया बाणं स्त्रीचिह्नं दूरपातनम्॥२७॥ अथ दृढभेदिता॥प्रत्यालीढे कृते स्थाने ह्यधःसंधानमाचरेत्॥दर्दुरस्थानमास्थाय मूर्द्धधारणमाचरेत्॥२८॥ स्कंधव्यायेन वज्रस्य मुष्ट्या पुंमार्गणेन च ॥ अत्यंतसौष्ठवा बाह्वोर्जायते दृढभेदिता॥२९॥अथ हीनगतयः । सूचीमुखा मीनपुच्छा भ्रमरी च तृतीयका ॥ शराणां गतयस्तिस्रः प्रशस्ताः कथिता बुधैः ॥१३०॥ सूचीमुखा गतिस्तस्य सायकस्य प्रजायते ॥ पत्रं निलो-

कितं यस्य ह्यथवा हीनपत्रकम्॥३१॥ कर्करोतं तु चापेन यः कृष्टं
हीनमुष्टिना॥मत्स्यपुच्छा गतिस्तस्य सायकस्य प्रकीर्तिता॥३२॥
भ्रमरी कथिता ह्येषा सद्भिस्तु श्रमकर्मणि॥ ऋजुत्वेन विन
याति क्षेप्यमाणस्तु सायकः॥ ३३ ॥ अथ बाणानां लक्ष्यस्खल
नगतयः॥ वामगा दक्षिणा चैव ऊर्द्ध्वगाऽधोगमा तथा॥चतस्रो गत
यः प्रोक्ता बाणस्खलनहेतवः॥ ३४ ॥ कंपते गुणमुष्टिस्तु मार्गण
स्य तु पृष्ठतः॥ संमुखी स्याद्धनुर्मुष्टिस्तदा वामे गतिर्भवेत्॥३५॥
ग्रहणं शिथिलं यस्य ऋजुत्वेन विवर्जितम्॥ पार्श्वे तु दक्षिणं याति
सायकस्य न संशयः॥३६॥ऊर्द्ध्वं भवेच्चापमुष्टिर्गुणमुष्टिरधो भवेत्॥त
मुक्तो मार्गणो लक्ष्यादूर्द्ध्वं याति न संशयः॥३७॥ मोक्षणे चैव बाणस्य
चापमुष्टिरधो भवेत्॥गुणमुष्टिर्भवेदूर्द्ध्वं तदाऽधोगामिनी गतिः॥३८॥
अथ शुद्धगतयः। लक्ष्यबाणाग्रदृष्टीनां संगतिस्तु यदा भवेत्॥तदा
नीं मुंचितो बाणो लक्ष्यान्न स्खलति ध्रुवम्॥ ३९ ॥ निर्दोषः
शब्दहीनश्च समुष्टिद्वयोज्झितः॥ भिनत्ति दृढवेध्यानि सायको
नास्ति संशयः॥४०॥स्थाकृष्टस्तोमितो यश्च सुशुद्धो गाढमुष्टितः॥
नरनागाश्वकायेषु न तिष्ठति स मार्गणः॥ ४१ ॥ यस्य तृणसमा
बाणा यस्येंधनसमं धनुः॥ यस्य प्राणसमा मौर्वी स धन्वी धन्वि
नां वरः॥ ४२ ॥ अथ दृढचतुष्कम्॥ अयश्चर्म घटश्चैव मृत्पिण्डश्च
चतुष्टयम्॥ यो भिनत्ति न तस्येषुर्वज्रेणाऽपि विदार्यते॥ ४३॥
सार्द्धांगुलप्रमाणेन लोहपत्राणि कारयेत्॥ तानि भिन्नेकबाणेन दृढ
बाणो भवेन्नरः॥४४॥चतुर्विंशतिचर्माणि यो भिनत्तीषुणा नरः॥तस्य
बाणो गजेंद्रस्य कायं निर्भिद्य गच्छति॥४५॥आम्यजले घटो नेय
श्चक्रे मृत्पिण्डकं तथा॥अपंतं वेधयेद्यो हि दृढभेदी स उच्यते॥४६॥
अयस्तु काकतुंडेन चर्म चाराम्मुखेन हि॥ मृत्पिण्डश्च घटश्चा
भिद्येत्सूचीमुखेन हि॥ ४७॥ अथ चित्रगतिः॥ प्राणभंगकरार्थ

काष्ठच्छेदनमेव च ॥ बिन्दुकं गोलकयुगं यो वेत्ति स जयी भवेत्
॥ ४८ ॥ लक्ष्यस्थाने धृतं काण्डं संमुखं छेदयेत्ततः ॥ किञ्चि-
न्मुष्टिं विधाय स्वां तिर्य्यग्विद्धफलकेषुणा ॥ ४९ ॥ संमुखं बाणमा-
यांतं तिर्यग्बाणं न संचरेत् ॥ शरं शरेण यश्छिद्याद्बाणच्छेदी स
जायते ॥ ५० ॥ काष्ठेऽश्वकेशं संयम्य तत्र बद्ध्वा वराटिकाम् ॥
हस्तेन भ्राम्यमाणां च यो हंति स धनुर्द्धरः ॥ ५१ ॥ लक्ष्यस्थाने
न्यसेत्काष्ठं सार्द्रं गोपुच्छसंनिभम् ॥ यश्छिन्द्यात्तत्क्षुरप्रेण
काष्ठच्छेदी स जायते ॥ ५२ ॥ लक्ष्ये बिंदुं न्यसेच्छुभ्रं शुभ्रवंधूक-
पुष्पवत् ॥ हन्ति तं बिंदुकं यस्तु चित्रयोधी स उच्यते ॥ ५३ ॥
काष्ठगोलयुगं क्षिप्तं दूरमूर्द्ध्वं पुरास्थितैः ॥ असंप्राप्तं शरं पृष्ठे तद्गोपु-
च्छपुखेन हि ॥ ५४ ॥ यो हंति शरयुग्मेन शीघ्रसंधानयोगतः ॥ स
स्याद्धनुर्भृतां श्रेष्ठः पूजितः सर्वपार्थिवैः ॥ ५५ ॥ अथ धावल्लक्ष्यम्॥
रथस्थेन गजस्थेन हयस्थेन च पत्तिना ॥ धावता वै
श्रमः कार्यो लक्ष्यं हंतुं सुनिश्चितम् ॥ ५६ ॥ अथ शब्दवेधित्वम्॥
लक्ष्यस्थाने न्यसेत्कांस्यपात्रं हस्तद्वयांतरे ॥ ताडयेच्च कराभि-
स्तच्छब्दः संजायते यदा॥५७॥यत्र चैवोद्यते शब्दस्तं सम्यक् तत्र
चिंतयेत् ॥ कर्णेंद्रियमनोयोगाल्लक्ष्यं निश्चयतां नयेत् ॥ ५८ ॥
पुनः शर्करया तत्र ताडयेच्छब्ददत्तये ॥ पुनर्निश्चयतां नेयं शब्द-
स्थानानुसारतः॥५९॥ततः किञ्चित्कृतं दूरे नित्यं नित्यं विधानतः॥
लक्ष्यं समभ्यसेद्धाति शब्दवेधनहेतवे॥६०॥ततो बाणेन हन्यात्तद्व-
धानेन ताडणधीः ॥ एतच्च दुष्करं कर्म भाग्ये कस्यापि तिष्ठति
॥ ६१ ॥ अथाभ्यासविधिः॥एवं श्रमविधिं कुर्याद्यावत्सिद्धिः प्रजायते ॥
श्रमे सिद्धे च वर्षांसु नैव माद्यं धनुष्करे ॥ ६२ ॥ पूर्वाभ्यासस्य
शस्त्राणामविस्मरणहेतवे ॥ मासद्वयं श्रमं कुर्य्यात्तन्निवर्य स्मर-
हतौ ॥६३॥ जाते पाऽऽश्वयुजे मासे नवमीदिवसादिने॥ पूजयेद्रो-

स्त्वेषां धनुर्वेदे ह्यनंताः परिकीर्त्तिताः ॥ ९८ ॥ इति केदारखंडे श्रीशिवेन द्रोणं प्रति प्रोक्तम् ॥ अथ शस्त्रवारणम् । हस्तार्के लांगलीकन्दो गृहीतस्तस्य लेपतः ॥ शूरस्य चरणे पुंसो दर्प हरति कातरः ॥ ९९ ॥ गृहीत्वा योगनक्षत्रेरपामार्गस्य मूलकम् ॥ लेपमात्रेण वाराणां सर्वशस्त्रनिवारणम् ॥ २०० ॥ अधःपुष्पी शंखपुष्पी लज्जालुर्गिरिकार्णिका ॥ नालिनी सहदेवी च पुत्रमार्जारिका तथा ॥ १ ॥ विष्णुक्रांता च सर्वासां जटा ग्राह्या रवेर्दिने ॥ बद्धा भुजे विलेपाद्वा काये शस्त्रापवारकाः ॥ २ ॥ सर्पव्याघ्रादिसत्वानां भूतादीनां न जायते ॥ भीतिस्तस्य स्थिता यस्य मातरोऽष्टौ शरीरके ॥३॥ गृहीतं हस्तनक्षत्रे चूर्णं छुच्छुंदरीभवम् ॥ तत्प्रभावाद्गजः पुंसः संमुखं नैति निश्चितम् ॥४॥ च्छुच्छुंदरीश्रीफलपुष्पचूर्णेरालिप्तगात्रस्य नरस्य दूरात् ॥ आघ्राय गंधं द्विरदोऽतिमत्तो मदं त्यजेत्केसरिणो यथोग्रम्॥५॥श्वेताद्रिकर्णिकामूलं पाणिस्थं वारयेद्गजम्। श्वेतकंटारिकामूलं व्याघ्रादीनां भयं हरेत् ॥ ६ ॥ पुष्यार्कोत्पाटिते मूले पाठाया मुखसंस्थिते ॥ देहं स्फुटति नो तीक्ष्णमंडलाग्रे रणे नृणाम् ॥ ७ ॥ गंधार्या उत्तरं मूलं मुखस्थं संमुखागतम् ॥ शस्त्रौघं वारयेत्तत्र पुष्यार्के विधिनोद्धृतम् ॥ ८ ॥ विधिरुपवासः ॥ शुभ्रायाः शरपुंखाया जटा नीलीजटाऽथवा ॥ भुजे शिरसि वक्त्रे वा स्थिता शस्त्रनिवारिका ॥ भूपाहिचोरभीतिघ्नी गृहीता पुष्यभास्करे ॥९॥ अथ संग्रामविधिः । प्रथमं क्रियते स्नानं शुक्लवस्त्रावृतो भवेत् ॥ मंगल्यगीतसंयुक्तो देवविप्रांश्च पूजयेत् ॥ २१० ॥ क्षेत्रपालस्य नाम्ना च बलिं दद्याद्दिशो दश ॥ शस्त्राणि चापि संपूज्य रक्षामंत्रं स्मरेत्ततः॥११॥मंत्रश्च ॥ ओंमूलेन पाहि नो देवि पाहि खड्गेन चांबिके। घंटास्वनेन नः पाहि चापज्यानिस्वनेन च ॥१२॥ प्राच्यां रक्ष प्रतीच्यां च चंडिके रक्ष दक्षिणे ॥ भ्रामणेनात्मशूलस्य चोत्तरस्यां तथै

श्वरि ॥१३॥ सौम्यानि यानि रूपाणि त्रैलोक्ये विचरंति ते ॥ यानि चात्यंतघोराणि ते रक्षास्मांस्तथा भुवम् ॥१४॥ खड्गशूलगदादीनि यानि चास्त्राणि तेऽम्बिके॥करपल्लवसंगीनि तैरस्मान्रक्ष सर्वतः॥१५॥ इतिरक्षामंत्रः ॥ दिव्योषधीनां लेपञ्च रक्षाबंधं च कारयेत् ॥ किञ्चिद्भुक्त्वा च पीत्वा च ततः सन्नाहमाचरेत् ॥ १६ ॥ सेनापतिं गजारोहांस्तांस्तांश्च सुभटांस्तथा ॥ मुख्यानन्यानपि धनैर्वस्त्रैश्च परितोषयेत् ॥ १७ ॥ पूर्वं सारथिमारोप्य रथे सज्जे ततः स्वयम् ॥ योजयेद्वाजिनः शुद्धान्सुसंतुष्टाञ्जितश्रमान् ॥ १८ ॥ रथे च धारयेद्दृढं कार्मुकाणां चतुष्टयम् ॥ चतुःशतानि बाणानां तूणीराणि प्रपूरयेत् ॥ १९ ॥ खड्गं चर्म गदां शक्तिं परिघं मुद्गरं तथा ॥ नाराचान्परशुं कुंतं पट्टिशादींश्च धारयेत् ॥ २२० ॥ न रथा न गजा यस्य सोऽश्वमेव समारुहेत् ॥ कटिबद्धैकतूणीरः खड्गशक्तिधनुर्युतः ॥ २१ ॥ ततोऽर्जुनस्य नामानि विष्णुस्मरणपूर्वकम् ॥ जपेत्ततः प्रतिष्ठेत चतुरंगबलैर्युतः ॥ २२ ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः ॥ येषां हृदिस्थो भगवान्मंगलायतनं हरिः ॥ २३ ॥ अर्जुनः फाल्गुनः पार्थः किरीटी श्वेतवाहनः ॥ बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनंजयः ॥ २४ ॥ इन्द्रसूनुः कर्णहंता शिवशिष्यः कपिध्वजः ॥ नामान्येतानि युद्धादौ स्मृत्वा विजयमश्नुते ॥ २५ ॥ अथाक्षौहिणीसंख्या ॥ रद्वयं स्वरवस्विन्दुनेत्रैरक्षौहिणी मता ॥ २१८७०० ॥ अक्षौहिण्यां प्रदिष्टानां रथानां वर्मधारिणाम् ॥ २६ ॥ संख्या गणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ उपर्यष्टौ शतान्याहुस्तथा भूयश्च सप्ततिः २१८७० ॥ २७ ॥ गजानां तु परीमाणमेतदेव प्रकीर्तितम् ॥ ज्ञेयं लक्षं पदातीनां सहस्राणि तथा नव ॥ २८ ॥ शतानि त्रीणि पंचाशच्छूराणां शस्त्रधारिणाम् ॥ पञ्चषष्टिसहस्राणि

तथाश्वानां शतानि च॥२९॥दशोत्तराणि षट् प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः॥२३०॥अथ महाक्षौहिणी ॥ खद्वयं निधिवेदाक्षिचंद्राक्ष्यग्निहिमांशुभिः ॥ १३'२१'२४'९'०० ॥ महाक्षौहिणिका प्रोक्ता संख्यागणितकोविदैः ॥ २१ ॥ कोटयस्त्रयोदश प्रोक्ता लक्षाणामेकविंशतिः ॥ चतुर्विंशसहस्राणि तथा नव शतानिच ॥ ३२ ॥ महाक्षौहिणिकां प्राहुस्संख्यातत्त्वविदो जनाः ॥ ३३ ॥ महाक्षौहिणिकायां तु रथाःकोटिमिताः स्मृताः ॥ अश्वाश्चतुःकोटिमिता लक्षाण्येकादशैव च ॥ ३४ ॥ प्रोक्तानि नवतिस्तद्वदेवमेव गजा मताः ॥ गजाश्चतुःकोटिमिता लक्षाण्येकादशैव च॥३५॥ सप्तविंशसहस्राणि तथा नव शतानि च॥कोचित्तु महाक्षौहिणिकां प्राहुरिमां तत्त्वविदो जनाः ॥ ३६ ॥ महाक्षौहिणिकायां तु रथाः कोटिमिताः स्मृताः ॥ सप्तत्रिंशच्च लक्षाणि गीयंते तत्त्ववेदिभिः ॥३७॥ द्वादशैव सहस्राणि चत्वार्येव शतानि च ॥ प्रोक्तानि नवतिस्तद्वदेवमेव गजाः स्मृताः॥ ॥३८॥अश्वाश्चतुष्कोटिमिता लक्षाण्येकादशैव च॥सप्तत्रिंशत्सहस्राणि तथा शतचतुष्टयम् ॥ ३९ ॥ सप्ततिश्चैव संख्याताः प्रोच्यंते पत्तयस्ततः॥षट्कोट्योशीतिलक्षाणि पंचाधिकमितानि च॥४०॥ द्विषष्टिश्च सहस्राणि तथा शतचतुष्टयम् ॥ पंचाशदिति संख्याता महाक्षौहिणिका बुधैः ॥ ४१ ॥ अथ व्यूहविधिः ॥ मुखे रथा गजाः पृष्ठे तत्पृष्ठे च पदातयः ॥ पार्श्वयोश्च हयाः कार्या व्यूहस्यायं विधिः स्मृतः ॥४२॥ अर्द्धचंद्रश्च चक्रश्च शकटं मकरं तथा ॥ कमलश्रेणिका गुल्मं व्यूहान्येवं प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥ अथ युद्धविधिः ॥ ये राजपुत्राः सामन्ता आप्ताः सेवकजातयः ॥ तान्सर्वानात्मनः पार्श्वे रक्षार्थे स्थापयेन्नृपः ॥४४॥ यस्मिन्कुले यः पुरुषः प्रधानः स सर्वयत्नेन च रक्षणीयः ॥ तस्मिन्विनष्टे किल सारभूते न नाभिभंगे अरका वहंति ॥ ४५ ॥ क्षत्रं सारभूतां शूरं शस्त्र-

ज्ञमनुरागि चेत् ॥ अपि स्वल्पं श्रिये सैन्यं वृथेयं मुंडमंडली ॥ ४६ ॥ अपि पञ्चशताः शूरा मृश्नंति महतीं चमूम् ॥ अथ वा यंच पट् सप्त विजयंतेऽ निवर्तिनः ॥ ४७॥ धनुःसंगतिसंशुद्धा वाजिनो मुखदुर्बलाः॥आकर्णपातिता योधाः संग्रामे जयनादिनः॥४८॥ परस्परानुरक्ता ये योधाः शार्ङ्गधनुर्द्धराः ॥ युद्धज्ञास्तुरगारूढास्ते जयंति रणे रिपून् ॥ ४९ ॥ एकः कापुरुषो दीर्णो दारयेन्महतीं चमूम् ॥ तद्दीर्णमनुदीर्यन्ते योधाः शूरतमा अपि ॥ २५० ॥ दुर्निवारतरा चैव प्रभग्ना महती चमूः ॥ अपामिव महावेगस्त्रस्ता मृगगणा इव ॥ ५१ ॥ यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रुतेषु निवर्त्तते ॥ पदे-पदेऽश्वमेधस्य लभते फलमव्ययम् ॥ ५२ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ॥परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः॥५३॥ यत्रयत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ॥ अक्षयं लभते लोकं यदि क्लीबं न भाषते ॥ ५४ ॥ मूर्च्छितं नैव विकलं नाशस्त्रं नान्ययोधिनम् ॥ पलायमानं शरणं गतं चैव न हिंसयेत् ॥ ५५ ॥ भीरुः पलायमानोऽपि नान्वेष्टव्यो बलीयसा ॥ कदाचिच्छूरतां याति स रणे कृतनिश्चयः ॥ ५६ ॥ संभृत्य संहतीं सेनां चतुरंगां महीपतिः॥ व्यूहयित्वाऽग्रतः शूरान्स्थापयेज्जयलिप्सया॥५७॥अल्पायां वा महत्यां वा सेनायामिति निश्चयः ॥ सर्वयोद्धृगणस्यैको जयलक्षण उच्यते ॥ ५८ ॥ पृष्ठेन वायवो वांति पृष्ठे भानुर्वयांसि च ॥ अनुप्लवन्ते मेघाश्च यस्य तस्य रणे जयः॥५९॥ अपूर्णेनैव मर्त्तव्यं संपूर्णेनैव जीवनम्॥ तस्माद्धैर्यं विधातव्यं हंतव्या परवाहिनी॥२६०॥ जिते लक्ष्मीर्मृते स्वर्गः कीर्त्तिश्च धरणीतले ॥तस्माद्धैर्यं विधातव्यं हंतव्या परवाहिनी ॥ ६१ ॥ इति धनुर्वेदोद्धृतधनुर्वेदसारः ॥ एवं गांधर्वशास्त्रं भरतेन प्रणीतं तत्र नृत्यगीतवाद्यभेदेन बहुविधोऽर्थः प्रपंचितः ॥ देवताराधननिर्विकल्पकसमाध्यादिसिद्धिश्च गांधर्व-

वेदस्य प्रयोजनम् । गीतं गानशिक्षागीतनिर्माणम्।स्वरजातिरागभेदास्तालमात्रादिरचनाप्रकाराः । साधकबाधकस्वरादिमेलनपरिज्ञानञ्च 'स्वरगं पदगं चैव तथा लयगमेव च।चेतोवधानगं चैव गेयं ब्रूयुश्चतुर्विधम् ॥ ' स्वरादिभेदा अनंता रागाश्च भैरवश्रीरागादिभेदेन षोढाऽप्यवांतरभेदैरनन्ता एव । तालश्च क्रियामानं, क्रिययाऽऽवापनिष्क्रमादिकया मानं परिच्छेदः। लयश्च गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यम् । वाद्यं घनं तथानद्धं ततं सुषिरमेव च। कांस्यपुष्करतंत्रीभिर्वेणुना च यथाक्रमम् ॥ एतदेवामरेणाप्युक्तं 'ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ चतुर्विधमिदं वाद्यम्' इति।तत्र 'नृत्यं कृतानुकरणं नाट्यं तु नर्तकाश्रयम् । करणान्यंगहाराश्च विभावो भाव एव च॥अनुभावो रसाश्चेति संक्षेपान्नृत्यसंग्रहः॥'इति । करणानि साधनानि ॥ अंगहारोऽङ्गविक्षेपः । विशेषेण भावयंत्युत्पादयंति रसमिति विभावाः । स्त्रीवसंतोद्यानादयः रसकारणानि । अनुभूयते ऽक्ष्यरस एभिरित्यनुभावाःकंपस्वेदादीनि रसकार्याणि भावाः सात्त्विकाःस्तंभादयो व्यभिचारिणश्च धृतिस्मृत्यादय एतैरुत्कर्षमारोप्यमाणोऽत्र व्यंजितः स्थायिभावो रत्यादिः शृंगाररसरूपो भवतीति तत्त्वम् ॥ अथ च किञ्चिद्गांधर्ववेदप्रक्रियामपि ब्रूमः । प्रणम्य सर्वदेवेशं शिवं ब्रह्मादिकांस्ततः ॥ गांधर्वशास्त्रसंक्षेपः सारतोऽयं मयोच्यते ॥ १ ॥ यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रंथिश्च यो मतः ॥ तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्वह्निसमुद्भवः ॥ २ ॥ वह्निमारुतसंयोगान्नादः समुपजायते ॥ न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वराः ॥ ३ ॥ न नादेन विना वाद्यं नाट्यं नादे विना न हि न नादेन विना नृत्यं तस्मान्नादात्मकं जगत् ॥ ४ ॥ स्वनान्नादते नादो नादतः स्वरसंभवः ॥ स्वरात्संजायते राग

स रागो जनरंजकः॥ ५॥ पदस्थस्वरसंपातस्तालेनानुमितस्तथा॥ प्रयुक्तश्चावधानेन गांधर्वमभिधीयते ॥ ६ ॥ तदेतन्नारदादिभ्यो दत्त-मादौ स्वयंभुवा॥ विधिवन्नारदेनादः पृथिव्यामवधारितम्॥७॥मृगो वेत्ति शिशुर्वेत्ति वेत्ति गीतरसं फणी॥यत्ते गीते विलीनाः स्युः सर्वथा चित्तवृत्तिभिः ॥ ८ ॥ अपि ब्रह्मपदानंदादिदमेवाधिकं ध्रुवम् ॥ जहार नारदादीनां चेतांस्यन्यस्य का कथा॥९॥ इति गीतप्रशंसा॥ अथ सुगीतलक्षणम् ॥ सुस्वरं सरसं चैव सरागं मधुराक्षरम् ॥ सालंकारप्रमाणञ्च षड्विधं गीतलक्षणम् ॥ १० ॥ स्वरेण पदसंयुक्तं छंदसा च सुसंयुतम् ॥ सुमारुतं सुतालं च सुगीतं तेन भण्यते ॥११॥ इति सुगीतम् ॥ वाङ्मातुरुच्यते गेयं धातुरित्यभिधीयते॥ वाचा च गेयं कुरुते यः स वागुपकारकः॥ १२ ॥ शब्दानुशास-नज्ञानमभिधानप्रवीणता ॥ गणच्छंदोरुवेदित्वमलंकारेषु कौश-लम् ॥ १३ ॥ तौर्यत्रितयचातुर्य्यं हव्यशारीरपालितम् ॥ लयता-लकलाज्ञानं विवेकेनिककाकुषु॥ १४ ॥ देशीरागेषु विज्ञत्वं वाक्पटुत्वं सभाजयः॥ इति वागुपकारस्य गुणाः प्रतिनिरूपिताः ॥१५॥अधमो मातुकारश्च धातुकारश्च मध्यमः॥धातुमातुक्रियाकार उत्तमः परिकीर्तितः ॥ १६ ॥ अधमो लक्षणेन स्यान्मध्यमो लक्ष्यमाचरन् ॥ स लक्षणेन संयुक्त उत्तमः परिकीर्तितः ॥१७॥ इति वागुपकारलक्षणानि॥ अथ शिष्यकारः॥ त्वरितः शिष्यको यस्तु सकंठो मधुरस्वरः॥ रागतालसमोपेतः शिष्यकारः स उच्यते ॥ १८॥ अथ गायनलक्षणम् ॥ प्रबंधमात्रनिष्णातो विविधा-लापकारकः ॥ रागरागांगभाषांगक्रियागेयांगकोविदः ॥ गायनो गीतशास्त्रज्ञैर्भण्यते सर्वसंमतः ॥ १९ ॥ अथ गायनदोषाः॥ कंपितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ॥काकस्वरं शिरःस्थं च तथा स्था-नविवर्जितम् ॥ २० ॥ विस्वरं विरसं चैव विश्लिष्टं विषमाहतम् ॥

व्याकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्दश ॥२१॥ अथ सालगसूडः ॥ हिमवत्कन्यकाप्रीत्यै देवदेवेन शंभुना ॥ शुद्धरागाद्विनिष्पीड्य सरसं सालगं कृतम् ॥ २२ ॥ शुद्धरागसमुत्पन्नं छायालगमनोहरम्॥ अबलाबालगोपालक्षितिपालैः प्रगीयते ॥ २३ ॥ आद्यो ध्रुवस्ततो मंठः प्रतिमंठो निशारुकः ॥ अड्डतालस्ततो रास एकताली च संमता ॥ २४ ॥ अथैषु ध्रुवकलक्षणम् ॥ न विवेकं विना ज्ञानं ध्यानं नात्मरसं विना ॥ श्रद्धया न विना दानं गानं न ध्रुवकं विना ॥ २५ ॥ उत्तमः षट्पदैः प्रोक्तो मध्यमः पंचभिस्तथा ॥ कनिष्ठस्तु चतुर्भिः स्यादेवं स्युर्ध्रुवकास्त्रिधा ॥ २६ ॥ एकधातुर्द्विखंडः स्याच्छत्रोद्ग्राहस्ततः परम् ॥ तृतीयं किञ्चिदुच्चं स्यात्खंडं गमकशोभनम् ॥२७॥ ततो द्विखंड आभोगस्तृतीयं तस्य खंडकम् ॥ उच्चं गमकयुक्तं वा नता स्वाम्यंकितं च तत्॥२८॥ उद्ग्राहन्यायखंडे च न्यासः स ध्रुवको मतः॥एवं हि षट्पदः प्रोक्त उत्तमो ध्रुवको बुधैः ॥ २९ ॥ पंचपादस्य तूद्ग्राहे पदयुग्मं प्रशस्यते ॥ तृतीयं चोच्चखंडं स्याद्विरभ्यस्तमिदं त्रयम् ॥३०॥ आभोगश्चैकखंडः स्याद्वितीयं चोच्चखंडकम् ॥ तुल्यनामांकितं चैतदिति [illegible] ॥३१॥ [illegible] ॥३२॥ [illegible] नम॥३३॥वर्णानां पदानां वा वर्णनियमो वा द्वयोर्भवेत्॥पदयोर्नियमो ध्रुवाणां हि द्विधा गतिः ॥ ३४ ॥ पदद्वये यदा वर्णनियमः क्रियते बुधैः ॥ तदा पदानि चान्यानि भवंति नियमं विना ॥ ३५ ॥ एकादशाक्षरात्पादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ॥ षड्विंशा [illegible] षोडश स्युः [illegible] ॥ ३६ ॥ [illegible] ध्रुवाणां च- [illegible] ॥ प्रोक्तं [illegible] कथ्यते ॥३७॥ अथ

षोडशध्रुवाणां नामानि ॥ जयन्तः शेखरोत्साहो ततो मधुरनिर्मलो ॥ कुंतलः कमलाचारो नंदनश्चंद्रशेखरः ॥ ३८ ॥ कामदो विजयाक्षश्च कंदर्पजयमंगलो ॥ तिलको ललितश्चैव ध्रुवाः षोडश कीर्तिताः॥३९॥आदिताळो जयन्तः स्याच्छृंगाररससंयुतः ॥ रुद्रसंख्याक्षरपदैरायुर्वृद्धिकरः परः ॥ ४० ॥ एक एव लघुर्यस्मिन्नादिताळः स कथ्यते ॥ सयथा(।ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ) इति ॥ द्वादशाक्षरपादोन्यो भोगिकफलकृत्प्रभोः ॥ ४१ ॥ हंसके च रसे वीरे गीयते शेखराह्वयः ॥ लघुर्गुरुर्लघुर्यत्र स ताळो हंसकः स्मृतः ॥ ४२ ॥ स यथा (।ऽ।) इति॥उत्साहः स्याद्रसे साम्ये ताळे कंदुकसंज्ञके॥वंशाभिवृद्धिकृत्पादस्त्रयोदशमिताक्षरः ॥४३॥ लघुद्वयं विरामान्ते ताळे कंदुकसंज्ञके॥स यथा (।।) गार्ग्यताळेन गीयेत कारुण्ये मधुरो ध्रुवः ॥ ४४ ॥ अंघ्रिर्द्विसप्तभिर्वर्णैरानंदफलदः सदा ॥ चतुर्द्रुतो विरामांतस्ताळोऽयं गार्ग्यसंज्ञकः॥४५॥स यथा(०००) क्रीडाताळे ध्रुवः स स्यात्तिथिवर्णाघ्रिनिर्मलः ॥ शृंगाररससंयुक्तः श्रोतुस्तेजोविवर्द्धनः ॥ ४६ ॥ एक एव द्रुतो यस्मिन् क्रीडाताळः स कथ्यते ॥ स यथा(०)वर्णैः षोडशभिः पादः कुंतलो लघुशेखरे ॥ ४७ ॥ इष्टार्थदः शौर्यदः स्याद्द्रुताख्यरसान्वितः॥लघुर्गुरुर्भवेद्यत्र स भवेल्लघुशेखरः॥४८॥स यथा (।ऽ) वर्णैश्च सप्तदशकैरंघ्रिः शृंगारके रसे॥कमलो मल्याख्ये वै स्यायुर्वृद्धिकरः परः॥४९॥मल्याख्ये भवेत्ताळे गुरुर्लघुस्ततो गुरुः ॥स यथा (ऽ।ऽ) चाराष्टादशवर्णाघ्रिर्यशोहर्षप्रदो ध्रुवः ॥ फणिभाषायुतो वीरे रसे कंदुकताळके॥५०॥लघुद्वयं विरामांते ताळे कंदुकसंज्ञके॥स यथा(ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ।।) नंदद्वयेन्दुवर्णाघ्रिर्नंदनः सर्वसिद्धिदः॥५१॥पूर्णशृंगारवीराभ्यां कंदुके च विधीयते ॥ लघुद्वयं विरामांतताळः कंदुकसंज्ञकः॥५२॥स यथा(ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ ।।) कल्याणदो भवेद्वीरे ध्रुवकश्चंद्रशेखरः॥दिग्विवर्णपदं यत्र त्रिपुटेति त्रि-

धीयते॥५३॥द्रुतद्वयं लघुद्वंद्वं ताले त्रिपुटसंज्ञके॥स यथा(००॥)एक-विंशतिवर्णाभिर्भवेच्छृंगारके रसे॥५४॥कामदोभीष्टदः पुंसां तालके तुरलीलके॥द्रुतद्वयं लघु चांते तालःस्यात्तालकेतुकः॥स यथा (००।) विजयाक्षो ध्रुवः स स्याद्द्वाविंशत्यक्षरांभिकः ॥ ५५ ॥ सन्निपातेन संयुक्तः शृंगारेऽभीष्टदो रसे ॥ एक एव गुरुर्यत्र सन्निपातः स कथ्यते॥५६॥स यथा (ऽ) त्रयोविंशतिवर्णाभिर्ध्रुवः कंदर्पसंज्ञकः॥ वीरे वा करुणे वा स्यात्खंडताले विधीयते ॥५७॥ द्रुतमेकं भवेद्यत्र तालोऽयं खंडसंज्ञकः॥ स यथा (०) द्विभद्वादशवर्णाभिस्तालो वा खंडके भवेत् ॥ ५८ ॥ वीरशृंगाररसयोर्जयकृज्जयमंगलः ॥ द्रुतद्वयं विरामांतं लघुनैकेन रूपकः ॥५९॥ स यथा (००) पंचविंशाक्षरैः पादो यस्यासौ ललिताह्वयः ॥ ताले वाचपुटे गेयो वीरेवाप्यद्भुतेऽपि वा ॥ ६० ॥ तालं वाचपुटं ज्ञेयं गुरुर्लघुयुगं गुरुः ॥ स यथा (ऽ॥ऽ) यः षड्विंशतिवर्णाभिः स स्यात्सर्वार्थसिद्धिदः ॥ ६१ ॥ ललितश्चपुटाख्ये च ताले शृंगारपोषकः ॥ ताले च चपुटे ज्ञेयं गुरुद्वंद्वं लघुस्ततः ॥ ६२ ॥ स यथा (ऽऽ।) इति षोडश ध्रुवाः ॥ अथ मंठकलक्षणम् ॥ उद्ग्राहो ध्रुपदश्च स्यादाभोगस्तदनंतरम् ॥ नियमस्त्रिविधो ज्ञेयो मंठकस्य विचक्षणैः ॥ ६३ ॥ जयप्रियः कलापश्च कमलस्सुंदरस्तथा ॥ वल्लभो मंगलश्चेति षडेते मंठका मताः ॥ ६४ ॥ लघुर्गुरुर्लघुर्यत्र स तालो हंसकः स्मृतः॥ तालश्चायं रसे वीरे कर्तव्यो जयमंठके ॥ ६५ ॥ हंसतालः (।ऽ।) रंगताले तु विज्ञेयो लघुश्चैको गुरुद्वयम् ॥ कलापो मंठकस्तेन रसे रौद्राभिधानके ॥६६॥ रंगतालः (।ऽऽ) लघुद्वयं गुरुश्चैकस्तालोऽयं दर्पणः स्मृतः ॥ अस्मिंस्ताले रसे शांते कमलो मंठको भवेत् ॥ ६७ ॥ दर्पणतालः (॥ऽ) गुरुद्वयं लघुद्वंद्वं ताले त्रिपुटसंज्ञके ॥ सुंदरो गीयते तेन वीरे वाप्यद्भुते रसे ॥ ६८॥ त्रिपुटतालः (ऽऽ॥)

मलयाह्वे भवेत्ताले गुरुर्लघुरतो गुरुः ॥ वल्लभो मंठको गेयस्ताले-
स्मिन्करुणे रसे ॥६९॥ मलयतालः (ऽ।ऽ) गुरुर्लघुद्वयं यत्र भृंग-
तालः स कथ्यते ॥ मंगलो मंठको ज्ञेयो रसे चाद्भुतसंज्ञके ॥ ७० ॥
भृंगतालः (ऽ।।) इति षण्मंठकाः ॥ अथ प्रतिमंठकलक्षणम् ॥
तालश्चाप्यमरश्चैव विचारः कुंदसंज्ञकः ॥ चत्वारः कथिताश्चेति
प्रतिमंठास्तु शंभुना ॥ ७१ ॥ विरामांतं द्रुतद्वंद्वं गुरुश्चैकस्ततः
परम् ॥ सुरंगताले गातव्यस्तालश्च प्रतिमंठकः ॥ ७२ ॥ सुरंगतालः
(००ऽ) गुरुरेको भवेद्यत्र सन्निपातः स कथ्यते ॥ अमरप्रतिमंठोऽ-
सौ विद्वद्भिस्तेन गीयते ॥ ७३ ॥ सन्निपातः (ऽ) लघुद्वंद्वं विरा-
मांते ताले कंदुकसंज्ञके ॥विरागो गीयते तेन विलंबश्च लयो भवेत्
॥ ७४ ॥ कंदुकतालः (००) द्रुतमेकंभवेद्यत्र स तालः खंडसं-
ज्ञकः ॥ द्रुतंलयेन गातव्यः कुंदश्च प्रतिमंठकः ॥ ७५ ॥ खंडतालः
(०) अथ निःसारुकलक्षणम् ॥ कांतारः समराख्यश्च
वैकुंठो वांच्छितस्तथा ॥ विशालश्च तथानंदः षोढा
निःसारुको भवेत् ॥ ७६ ॥ लघुद्वयं विरामांते ताले कंदुकसंज्ञके॥
द्रुतं लयेन गातव्यः कांतारो भवति स्फुटः॥७७॥कंदुकः(।।) लघु-
द्वयं विरामांते ताले कंदुकनामनि॥समरो गीयते तेन मध्यमश्च ल-
यो भवेत् ॥७८॥ द्रुतद्वंद्वं गुरुद्वंद्वं भवेत्ताले मुकुंदके ॥ अनेन गेयो
वैकुंठो ह्यद्यो निःसारुकः सदा॥७९॥मुकुंदः(००ऽऽ)लघुत्रयं द्रुतद्वंद्वं
ताले सरभलीलके॥अयं निःसारुको ज्ञेयो वांछितो वांछितप्रदः ८०॥
विशालोप्येतादृश एव॥द्रुतमेकं भवेद्यत्र क्रीडातालः स कथ्यते ॥
अनेन गीयते नंदो नित्यं निस्सारुकोत्तमः ॥ ८१ ॥ क्रीडातालः।
अथपद्ताललक्षणम्॥शकः कीलश्च विजयश्चारो निःशंक एव च ।
मकरंदः परो ज्ञेयस्त्वड्तालश्चैव पड्विधः॥८२॥लघुर्गुरुश्च भवति
लघुशेखरतालके ॥ शको ह्यमरतालश्च गीयते तेन कोविदैः॥८३॥

लघुशेखरः (।ऽ) द्रुतद्वयं विरामांतं लघुनैकेन संयुतम् ॥ जयताले भवेत्तेन गेयः शांते बुधोत्तमैः ॥ ८४ ॥ विजयतालः (००।) उमातिलकताले तु द्रुतौ लघुगुरू स्मृतौ ॥ चाराख्यस्त्वड्डतालः स्याद्विद्वद्भिस्तेन गीयते ॥ ८५ ॥ चाराख्याड्डतालः (००।ऽ) प्लुतमेकं द्रुतौ द्वौ च वनमालिनि तालके ॥ निःसंगस्त्वड्डतालः स्याद्बुधैस्तेनैव गीयते ॥८६॥ वनमाली (ऽ००) राजतालाभिधाने तु लघुद्रुतौ लघुः स्मृतः ॥ अनेन तु समायुक्तो मकरंदस्त्वड्डतालकः ॥८७॥ राजतालः (।०।) अथ रासकलक्षणानि ॥ चतुर्धा रासकाः प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः ॥ विनोदो वरदो नंदः कंबुजश्चेति कीर्त्तितः ॥ ८८ ॥ एक एव लघुर्यत्र ह्यादितालः स कथ्यते ॥ विनोदो रासकस्तेन गातृश्रोतृसुखावहः ॥ ८९ ॥ आदितालः (।) लघुद्रुतौ गुरुर्यत्र तालोयं गजलीलकः ॥ वरदो रासको गेयः श्रोतॄणां च सुखावहः ॥९०॥ गजलीलकः (।०ऽ) द्रुतश्च गुरुरेकत्र तालो विद्याधरः स्मृतः ॥ यत्रासौ रासको नंदो गीयतेऽभ्युदये शुभः ॥ ९१ ॥ विद्याधरः (ऽऽ) राजविनोदे ताले स्याद्गुरुद्वंद्वमथ प्लुतः ॥ रासकः कंबुजस्तेन गीयते गीतिकोविदैः॥९२॥ राजविनोदः (ऽऽऽ) अथैकतालीलक्षणम् ॥ एकताली त्रिधा प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः॥रामा च चंद्रिका तद्वद्विपुलेत्यथ लक्षणम्॥९३॥ द्रुतमेकं भवेद्यत्र तालोऽयं खंडसंज्ञितः ॥ रामा तनैकताले तु गीयते गायकोत्तमैः॥ ९४ ॥ खंडतालः (०) गुरुद्वयं भवेद्यत्र तालो ललितसंज्ञितः॥चंद्रिका चैकताली स्यात्तेन सौभाग्यदायिनी॥९५॥ ललितः (ऽऽ) कोकिलाप्रियताले वै द्रुतत्रयमुदाहृतम् ॥ विपुला चैकताली स्यात्तेन गीतज्ञसंयता॥९६॥कोकिलाप्रियः (०००) ॥ अथाष्टौ ध्रुवाः ॥ जयंतश्च तथोत्साहो नंदनश्चंद्रशेखरः॥कामदो विजयाख्यश्च कंदर्पजयमंगलौ ॥९७॥ अष्टौध्रुवाः समाख्याता राजयो-

ग्याः सदा बुधैः ॥९८॥ इति तालगरुडः ॥ अथ शुद्धसूढनामानि ॥ एलाकरणडेकीभिर्वर्त्तिन्याद्रूमडेनच ॥ ळंभरासेकताळीभिः शुद्धसूढोष्टभिः स्मृतः ॥ ९९ ॥ शुद्धसूढोन्यदेशेषु गीयते विरलैः क्वचित् । अतो न विस्तरो लोके दक्षिणेषु च गीयते ॥१००॥ अथ रूपकम् ॥ उद्ग्राहश्चान्यधातुः स्याद्ध्रुवकश्चान्यधातुकः ॥ मेलापकोन्यधातुः स्यादाभोगश्चान्यधातुकः ॥ चतुर्द्धातुकमेतद्धि रूपकं कीर्त्यते बुधैः ॥ १ ॥ अथगमकम् ॥ स्फुरितं कंपितं लीनं स्तिमितांदोलितावपि ॥ आहतं त्रिकभिन्नं च गमकं सप्तधा स्मृतम् ॥ २ ॥ अथ प्रत्यंतरम् ॥ उद्दिष्टं वस्तुरागादौ किञ्चिदाधिक्यचिंतितम् ॥ तद्धातुमातुनिष्पन्नं प्रत्यंतरमितीरितम् ॥ ३ ॥ पूर्वरूपकसंसिद्धं छायासंस्कृतरूपकम् ॥ तत्स्थानं प्रोच्चनीचं च सल्लोत्तारं प्रकीर्त्तितम् ॥ ४ ॥ अथ स्वरादिकथनम् ॥ सामवेदात्स्वरा जाताः स्वरेभ्यो ग्रामसंभवः ॥ ग्रामेभ्यो जातयो जाता जातिभ्यो रागसंभवः ॥ ५ ॥ देशीरागाः स्वरा वैते विख्याता देशरूढितः ॥ ग्रामरागोद्भवा भाषा भाषाभ्यश्च विभाषिकाः ॥ ६ ॥ विभाषाभ्योऽपि संजातास्तथैवांतरभाषिकाः ॥ सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छनाश्चैकविंशतिः ॥ ७ ॥ द्वाविंशतिश्च श्रुतय एतेभ्यो रागसंभवः ॥ षड्जर्षभकगांधारमध्यपञ्चमधैवताः ॥ निषादश्चेत्यमी सप्त तंत्रीकंठोत्थिताः स्वराः ॥ ८ ॥ षड्जादयः स्वराः सप्त ग्रामौ च षड्जमध्यमौ ॥ केचिद्गांधारमप्याहुस्स तु नेहास्ति भूतले ॥ ९ ॥ चतुर्दशैव श्रुतयस्तावन्मानाश्च मूर्च्छनाः ॥ गीयन्ते मानवैर्भूभारन्यास्तु त्रिदशालये ॥११०॥ स्वयंयो राजते नादः स स्वरः परिकीर्त्तितः॥स्वरैश्च निखिलं व्याप्तं तद्विज्ञेयं पृथक्पृथक् ॥११॥ उच्चैर्निषादगांधारौ नीचैर्ऋषभधैवतौ ॥ शेषास्तु स्वरिता ज्ञेयाः षड्जमध्यमपंचमाः ॥ १२ ॥ षड्जं वदेन्मयूरो हि ऋषभं चातको वदेत्॥

अजा वदति गांधारं क्रौंचो वदति मध्यमम् ॥ १३ ॥ पुष्पसाधार-
णे काले कोकिलः पञ्चमं वदेत् ॥ दर्दुरो धैवतं चैव निषादश्च
वदेद्गजः ॥ १४ ॥ हास्यशृंगारयोः कार्य्यौ स्वरौ पंचममध्यमौ॥
षड्जर्षभौ तथा ज्ञेयौ वीररौद्राद्भुते रसे॥१५॥गांधारश्च निपादश्च क-
र्त्तव्यो करुणारसे ॥ धैवतश्चैव कर्त्तव्यो वीभत्से च भयानके॥१६॥
चतुःश्रुतिस्त्रिश्रुतिश्च द्विश्रुतिश्च चतुःश्रुतिः ॥ चतुःश्रुतिस्त्रिश्रु-
तिश्च द्विश्रुतिश्चेति ते स्वराः ॥ १७ ॥ अथ षट्त्रिंशत्प्रवर्त्तकरागा-
उच्यते ॥ भैरवः पञ्चमो नाटो मह्लारो गौडमालवः ॥ देशाखश्चे-
ति षड् रागाः प्रोच्यंते लोकविश्रुताः ॥ १८ ॥ वंगपालो गुण-
कारी मध्यमादिर्वसंतकः ॥ धन्याश्रीश्चेति पंचैते रागा भैरवसं-
श्रिताः॥१९॥ललिता गुर्जरी देशी विराटी रामकृत्तथा॥मता रागा-
पंचे रागाः पंचैते पंचमाश्रयाः ॥ १२० ॥ नटनारायणः पूर्वं गांधा-
रः सालगस्तथा ॥ तथा कर्णाटकेदारो पञ्चैते नाटसंश्रयाः॥२१॥
मेघमह्लारिका मालकौशिकः प्रतिमंजरी ॥ आसावरी च पंचैते
रागा मह्लारसंश्रयाः ॥ २२ ॥ हिंदोलस्त्रिगुणा धाली गौडी को-
लाहलान्तथा ॥ पंचैते गौडनामानं रागमाश्रित्य संस्थिताः ॥२३॥
भूपाली हरिपालश्च कामोदी धोरणिस्तथा ॥ वेलावली च पंचैते
रागा देशाखसंस्थिताः ॥ २४ ॥ अन्येऽपि बहवो रागा नाना
देशविशेषतः॥मालवप्रभृतयो लोके ते च भद्रेशिकाः स्मृताः॥२५॥
श्रीआदिपुराणेतु । भैरवो मुख्यरागश्च द्वितीयो मालकौ-
शिकः ॥ हिंदोलकस्तृतीयस्तु चतुर्थो दीपकः स्मृतः ॥ २६ ॥
पंचमो मेघनादश्च श्रीरागः षष्ठ उच्यते॥एतेषां पंच पंच स्युः पत्न्यः
कन्याः सुशोभनाः ॥२७॥ पूर्वं भैरवपत्न्यस्तु पंचैताः शृणु नारद॥
भैरवी नटनाम्नी च तथा माल्लगिरी मता॥पटमंजरी चतुर्थी स्याल्ल-
लिता पंचमी मता॥२८॥ मालकौशिकपत्नीनां नामानि मे शृ-

णु ॥ विचित्रा भाविनी चैव तथा मारवणी मता ॥ २९ ॥ रामगिरी गुर्जरी च हिंदोलस्याथ वल्लभाः॥वैरावली पराटोडी देशाख्या चणवारिका ॥ १३० ॥ माधवी पंचमी प्रोक्ता दीपकस्यापराः स्त्रियः ॥ धनासिरी वसंता च कर्णाटी तृतीया मता ॥ ३१ ॥ वैराटी च चतुर्थी स्यात्तथा मधुकरी स्फुटम् ॥ मेघनादस्त्रियः पञ्च तासां नामानि मे शृणु ॥ ३२ ॥ कर्लाटिका तथा गौरी ककुभा च विभावरी ॥ बंगाली पंचमी प्रोक्ता श्रीरागस्य स्त्रियः स्मृताः ॥ ३३ ॥ माघफाल्गुनयोर्गेयो दीपकाख्योऽतिशोभनः ॥ मेघनादः परो गेयो मधुमाधवयोरपि ॥ ३४ ॥ ज्येष्ठाषाढकयोर्गेयः श्रीरागः सर्वसंमतः॥ मालकौशिकरागश्च वर्षर्त्तावेव संमतः ॥ ३५ ॥ भैरवश्चापरो गेयः शारदर्तौ निरन्तरम् ॥ हिंदोलगानकालश्च मासयोर्मार्गपौषयोः ॥ ३६ ॥ अथैषामेव रूपाणि वर्णनीयानि वर्णये ॥ नीलांबरो गौरतनुः सपुष्पो भैरवः शुभः ॥ ३७ ॥ तत्पत्नीनाम् ॥ सरोवरस्थस्फटिकस्य मंडपे सरोरुहैः श्रीहरिमर्चयंती ॥ तालप्रयोगैः प्रतिबद्धगीता गौरी मृदुर्नारद भैरवीयम् ॥ ३८ ॥ तुरंगमस्कन्धनिबद्धरागा स्वर्णप्रभा शोणितशोणगात्रा ॥ संग्रामभूमौ चरति धृतास्त्रो नटेयमुक्ता किल कश्यपेन ॥३९॥ नीलं निचोलं वपुषा वहन्ती विमोक्तमार्गा कृतभक्तिरेषा॥तमालनीले तिमिरं वहन्ती प्रियालुगा मालसिरी प्रदिष्टा ॥ १४० ॥ वियोगिनी कांतविशीर्णपुष्पसंघं वहन्ती वपुषातिशुष्कम् ॥ आश्वास्यमाना प्रियया च सख्या विधूसरांगी पटमञ्जरीयम् ॥ ४१ ॥ स्वकांतसंगाभिनिवेशतश्च समुत्थिता पङ्कजकेसरारुणे ॥ नेत्रे दधाना पटुकंठमण्डिता प्रातः प्रयुक्ता ललिताभिधेया॥४२॥ अनन्तशृङ्गारपरा विनोदिनी सुहारचामीकरगात्रवल्ली ॥ कर्पूरसौगंध्यसुनागवल्लीं कोटाम्बिकां चैव मुखे दधाना ॥ ४३ ॥ अथ मालकौशिकः ॥ मेघागमेत्यंतविघूर्णनेत्रः कटाक्ष-

लांगो मदनापहारी॥विचित्रमुख्या वनिताप्रियोऽसौ विराजते मालसुकौशिकश्च ॥ ४४ ॥ सानंदमालंवितपुष्पचापा प्रियाङ्गसङ्गामृतसाधुतृप्ता ॥ पर्यंकमध्ये सुकृतोपवेशा विभाति निद्रालिथतचित्रगौरा ॥ ४५ ॥ वासोवसाना शरदभ्रशुभ्रं विरिञ्चिदेवोपमकर्मशक्ता ॥ कुन्दावदाता चतुराननस्य संभावनी लब्धसमृद्धसेवा ॥ ४६ ॥ अनेकलावण्यनिदानशाला प्रियांकमध्ये नितरां वसंती॥ चाटूक्तिरम्यैर्वचनैर्हसन्ती विलज्जिता मारवणी प्रदिष्टा ॥ ४७ ॥ स्वर्णप्रभा भासुरभूषणा च नीलं निचोलं सुतनौ वहन्ती ॥ कान्ते पदोपान्तमधिश्रितेऽपि मानोन्नता रामगिरी प्रदिष्टा ॥ ४८ ॥ श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां मृदूल्लसत्पल्लवतल्पयाता ॥ श्रुतीः स्वराणां दधती विभागं तंत्रीमुखाद्दक्षिणगुर्जरीयम् ॥४९॥ शंखावदातं पलितं दधाना प्रलंबकर्णा कुसुमेन्दुवर्णा ॥ विचित्रवासाः स्वविहारचारिणी मल्लारिकेयं शुचिशांतमूर्त्तिः॥५०॥अथ हिन्दोलः ॥ नितम्बिनीमंदतरंगितासु हेलासु दोपासु कला दधानः॥शुकैः कपोतद्युतिकबुराङ्गो हिंदोलरागः कथितो मुनीन्द्रैः ॥ ५१ ॥ संकेतशय्यां दयितस्य दत्वा वितन्वती मण्डनमंगयष्टयाम् ॥ हृदा स्मरंती स्मरमिष्टदेवं वेरावली नीलसरोजकांतिः ॥ ५२ ॥ उन्निद्रपंकेरुहचारुवक्त्रा कुरङ्गमातंगकृतांगिरेण ॥ संभावयंती विपिनोपकंठे टोडीमुखेंदीवरदामरम्या ॥ ५३ ॥ आस्फोटनाविष्कृतरोमहर्षानियुद्धसंयुक्तविशालबाहुः ॥ प्रांशुप्रचंडद्युतिरिन्दुगौरा देशाख्यरागिण्यथ मल्लराज्ञी ॥५४॥ अनेकवस्त्राभरणाकुलांगी पद्माग्रहस्ता नयनांगनेन॥मनो हरंती मदनांगयष्टिर्गांधाररागिण्यथ वामचेष्टा ॥ ५५ ॥ विस्पष्टकृष्णाजिनमध्यवर्त्ती कांता पवित्रा स्थविरा विशुद्धा॥संगायती नारदतुंबुरुभ्यां श्रीमाधवीनाम कथां विचित्राम् ॥ ५६ ॥ सौभाग्यसंग-

१ निद्रायाऽलसिनीरागौरेतिचित्रगौरा पुंरुद्रागः पूर्वपदे । २ ब रमंतिपाठः ।

वितगौरदेहा मनोभवस्याथ शिलीमुखानि॥मुश्चंती विश्वस्य विमोहनाय सौभाग्यसंज्ञेति विशालनेत्रा ॥ ५७ ॥ अथ दीपकः ॥ विशालनेत्रो नयनाभिरामः कलाविदग्धः कलकंठगीतः॥ मारांगकश्चातिविमोहनोऽ सो स्त्रीणां पटुर्दीपकरागराजः ॥ ५८ ॥ दूर्वादलश्यामतनुर्मनोज्ञा कांतं लिखंती स्वकरेण पीठे॥बालाचला लोचनगूढभावैर्धनासिरी नाम मुने प्रदिष्टा ॥५९॥ अनेकपुष्पाकरपत्रवल्ली विमोहरूपामदनाभिभूषा ॥ वसंतरागेण्यथ कामकांता मनो हरंती विपिने निविष्टा ॥ ६० ॥ पाठांतरम्॥शिखंडिबर्हों-च्चयबद्धचूडा पुष्णंत्यपि प्रांतलतांतराणि ॥ भ्रमंत्यथावासमनंगमूर्तिर्मतात्वनंगस्य वसंतसंज्ञा ॥ ६१ ॥ अतिप्रमत्ता वल्लभावयुक्ता गौरांगयष्टिः कनकांगभूषा ॥ वीणांदधानातिसुकंठगानकर्त्री च कर्णाटिककाप्रसिद्धा ॥ ६२ ॥ विराटदेशे सुभगा सुगौरी ह्यनेकगानाकलिताकुलांगी ॥ मृदंगहस्ता नवयौवनाढ्या वैराटिकेयं चमराभियुक्ता ॥ ६३ ॥ पाठांतरम् ॥ विनोदयंती दयितं च गौरी स्वलंकृता चामरचालनेन ॥ करे दधाना सुरवृक्षपुष्पं वरांगनेयं कथिता विराटी॥६४॥मुखादनंतं मधु चास्तुवंती स्वकांतकेलीः प्रचुरं प्रयाता ॥ उच्चैःस्वरेणातिजगौ पदानि मानोन्नता माधुकरी प्रसिद्धा ॥ ६५ ॥ दीनानना मंगलयानकाले लाजांजलीन्विदधती गलदश्रुधारा ॥ हेमद्युतिर्दंतनखांशुमुद्रा श्रीसोरठी मानयुताप्रसिद्धा ॥ ६६ ॥ अथ मेघनादः ॥ तमालनीलांगमनोज्ञवेषो विचित्रवाचा परिवक्ति भार्याम् ॥ आताम्रनेत्रांतविलासशीलः श्रीमेघनादः कथितोमुनींद्रैः ॥ ६७ ॥ आकर्णनेत्रा तु मनो हरन्ती शुचिस्मिताऽ सौ कलगानकृत्या ॥ आशृण्वतां पद्मदलाग्रहस्ता कंटालिकाकेलिकरातिपद्मी ॥ ६८ ॥ सानंदमालंबितपुष्पचापा प्रियाधरस्वादुसुधाभितृप्ता ॥ पर्यंकमध्येसुकृतोपवेशा

[illegible]नाम्ना निदिता च गोडो ॥ ६९ ॥ नीलं वसाना [illegible]
नं श्रुत्वा वने रुदंती पिकनादहृती ॥ विलोकयंती ककुभोऽप भी
ता मूर्तिः प्रविष्टा ककुभः अथेयम् ॥७०॥ प्रातः समुत्थाय [illegible]
[illegible]नल्कोलेनिद्राकलितानेमिता ॥ [illegible]
[illegible] [illegible]नुन्नस्थोम विभासनाम्नी ॥ ७१ ॥ मनोज्ञ[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ॥ चंडा कुमारी कमनीयमूर्ति[illegible]
[illegible] [illegible] गुर्जरी ॥ ७२ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ७३ ॥ अथ श्रीरागः ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ७४ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ७५ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ७६ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ७८ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ७९ ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

क्षणे इष्टप्राप्तौ रतिरेव संभोगः ॥ तदुक्तम्। अनुरक्तौ निषेवेतां यत्रा-न्योन्यं विलासिनौ ॥ दर्शनस्पर्शनादीनि संभोगोऽयमुदाहृतः ॥ तत्र नायिकाश्रयसंभोगो यथा। शून्यं वासगृहं विलोक्य शयना-दुत्थाय किञ्चिच्छनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मु-खम् ॥ विस्रब्धं परिचुंब्य जातपुलकामालोक्य गंडस्थलीं लज्जान-म्रमुखी प्रियेण सहसा बालाचिरं चुंबिता ॥ आलोक्य नम्रमुखीति योज्यम्॥नायिका चतुर्द्धा॥अनूढा च स्वकीया च परकीया वरांगना॥ निर्वर्णिनः स्वकीया स्यादन्या केवलकामिनः ॥ तत्रानुरक्ताऽनुरक्तेन स्वयं या स्वीकृता भवेत् ॥ साऽनूढेति यथा राज्ञो दुष्यन्तस्य शकुंतला ॥ देवतागुरुसाक्ष्येण स्वीकृता स्वीयनायिका ॥ परकी-याऽप्यनूढेव विशेषस्तु स्फुटस्तयोः ॥ सामान्यवनिता वेश्या भवे-त्कपटपंडिता। नहि कश्चित्प्रियस्तस्या दातारं नायकं विना ॥ अस्याः प्रकाशोऽन्यासां प्रच्छन्नो रस इति विशेषः॥ताश्चाष्टधा॥खंडि-तोत्कंठिता प्रोष्यत्पतिका चाभिसारिका ॥ कलहांतरिता वासासल-ज्जाविप्रलब्धिका॥स्वाधीनभर्तृका चान्या चतस्रोऽप्यष्टधा मताः॥ल-क्षणान्यासां सोदाहरणानि रसमंजर्यादिभ्योऽवसेयानीहविस्तरभिया नोक्तानि॥नायकाश्रयो यथा॥त्वं मुग्धाक्षि विनैव कंचुलिकया धत्से मनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकां संस्पृशि ॥ शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानंदितो निर्यातः शनकैर-लीकवचनोपन्यासमाली जनः ॥ रूपयौवनसंपन्नः कुलीनः कुशलो युवा॥अनुद्धतस्सूनृतवाङ् नायकः प्रीतये स्त्रियाः॥अयं बहुप्रकारोऽ-पि संक्षेपेण चतुर्विधः ॥ अनुकूलो दक्षिणश्च शठधृष्टौ च ते यथा ॥ लीनरागोऽनुकूलः स्यादनन्यरमणीरतः ॥दक्षिणश्चान्यचित्तोऽपि यः स्यादविकृतः स्त्रियाम्॥प्रियं वक्त्यप्रियं तस्याः कुर्वन्नपि कृती शठः॥ धृष्टो ज्ञातापराधोऽपि न विलक्षोऽवमानितः॥विप्रलंभस्तु भावो यदा

भवेत् ॥ ९६ ॥ किंच । गीते वाद्ये च नृत्ये च शक्तिः साधारणो गुणः ॥ सा चेदेतत्किमन्येन दूषणेन गुणेन च ॥ ९७ ॥ अथौषधानि ॥ गुडूच्यपामार्गविडंगशंखिनीवचाभयाकुष्ठशतावरीसमा ॥ घृतेन लीढा प्रकरोति पुंसां त्रिभिर्दिनैर्गीतसहस्रधारणम् ॥ ९८॥ देवदारुदलोद्भूतरसो मधुघृतान्वितः ॥ पीतः पथ्याशिनः कुर्याद्गीते मुखरतां भृशम् ॥ ९९ ॥ वासा ब्राह्मी वचा कुष्ठं पिप्पली मधुसंयुता ॥ सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥ २०० ॥ वृद्धदारुकमूलं हि यो लिह्यान्मधुसर्पिषा ॥ सप्ताहक्षीरयूषाशी किन्नरैः सह गीयते ॥ १ ॥ बीजपूरफलं जातीपत्रं जंबीरजं तथा ॥ एनीधान्यकलायाश्च पिप्पल्या सह चूर्णयेत्॥२॥मधुना चावलीढं तु कंठं सुस्वरतां नयेत्॥इति गांधर्ववेदोद्धृतसारः॥ ॥अथ रसशास्त्रं च बहुविधं भरतेनैव प्रणीतम् । तच्च रसरीतिशब्दालंकारार्थालंकारनायकनायिकादिवर्णनरूपम् ॥ तथा हि । साधुपाकेप्यनास्वाद्यं भोज्यं निर्लवणं तथा ॥ तथैव नीरसं काव्यं न स्याद्रसिकतुष्टये इति ॥ तत्र रसत्वमंगांगिभावापन्नसकलविभावादिसाक्षात्कारकत्वम् ॥ विशेषणं विभावानुभावसंचारिभावस्थायिभावा इत्येवमाकारकसमूहालम्बनवारणाय। रसत्वं च जातिरिति ॥ केचित्तु-कारणेनाथ कार्येण सहकारिभिरेव च ॥ व्यक्तत्वं नीयमानस्तु स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ कारणमङ्गनानवयौवनादि ॥ कार्याणि । स्तंभः स्वेदोऽथ रोमांचः स्वरभंगोऽथ वेपथुः ॥ वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौ सात्विका मताः॥सहकारिणः उद्यानादयः ग्लान्यादयश्च ॥ यदाहुः। विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः ॥ आरोप्यमाण उत्कर्षे स्थायीभावो रसः स्मृतः॥तं विभजते । शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ॥ बीभत्साद्भुतशांताश्च काव्ये नव रसाः स्मृताः ॥ तत्र संभोगो विप्रलंभश्च शृंगारो द्विविधः स्मृत इति ॥ तत्र स्त्रीपुंसयो-

क्षणे इष्टप्राप्तौ रतिरेव संभोगः ॥ तदुक्तम्। अनुरक्तौ निषेवेतां यत्रा-
न्योन्यं विलासिनौ ॥ दर्शनस्पर्शनादीनि संभोगोऽयमुदाहृतः ॥
तत्र नायिकाश्रयसंभोगो यथा । शून्यं वासगृहं विलोक्य शयना-
दुत्थाय किञ्चिच्छनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मु-
खम् ॥ विस्रब्धं परिचुंब्य जातपुलकामालोक्य गंडस्थलीं लज्जान-
म्रमुखी प्रियेण सहसा बालाचिरं चुंबिता ॥ आलोक्य नम्रमुखीति
योज्यम्॥नायिका चतुर्द्धा॥अनूढा च स्वकीया च परकीया वरांगना॥
निर्वर्णितः स्वकीया स्यादन्या केवलकामिनः ॥ तत्रानुरक्ताऽनुरक्तेन
स्वयं या स्वीकृता भवेत् ॥ साऽनूढेति यथा राज्ञो दुष्यन्तस्य
शकुंतला ॥ देवतागुरुसाक्ष्येण स्वीकृता स्वीयनायिका ॥ परकी-
याऽप्यनूढेव विशेषस्तु स्फुटस्तयोः ॥ सामान्यवनिता वेश्या भवे-
त्कपटपंडिता । नहि काश्चित्प्रियस्तस्या दातारं नायकं विना ॥
तस्याः प्रकाशोऽन्यासां प्रच्छन्नो रस इति विशेषः॥ताश्चाष्टधा॥खंडि-
तोत्कंठिता प्रोष्यत्पतिका चाभिसारिका ॥ कलहांतरिता वासकस-
ज्जा विप्रलब्धिका॥स्वाधीनभर्तृका चान्या चतस्रोऽप्यष्टधा मताः॥ल-
क्षणान्यासां सोदाहरणानि रसमंजर्यादिभ्योऽवसेयानीति विस्तरभिया
नोक्तानि॥नायकाश्रयो यथा॥त्वं मुग्धाक्षि विनैव कंचुलिकया धत्ते
मनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकां संस्पृशि॥
शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानंदितो निर्यातः शनकैर-
लीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥ रूपयौवनसंपन्नः कुलीनः कुशलो
ऽनुद्धतस्सूनृतवाङ् नायकः प्रीतये स्त्रियाः॥अयं चतुर्भेदात्म-
कः प्रकारेण चतुर्विधः ॥ अनुकूलो दक्षिणश्च शठधृष्टौ च वै यथा ॥
तत्रैकभार्योऽनुकूलः स्यादनन्यरमणीरतः ॥दक्षिणश्चान्यचित्तोऽपि यः
सम्यक्कृतः स्त्रियाम्॥प्रियं वक्त्यप्रियं तस्याः कुर्वन्नपि कृती शठः
॥ कृतापराधोऽपि न विलक्षोऽपमानितः॥निःशंकस्तुभावो [illegible]

रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ॥ नाभिगच्छति चाभीष्टं विप्रलंभः स उच्यते॥अभीष्टं स्त्रीपुंसलक्षणमेवास च पूर्वानुरागो मानात्मा प्रवासः करुणात्मकः ॥ विप्रलंभश्चतुर्द्धा स्यात्पूर्वपूर्वो ह्ययं गुरुः ॥ तत्र स्त्रीपुंसयोर्नवालोकादेवोल्लसितरागयोः ॥ ज्ञेयः पूर्वानुरागोऽयमलाभादतिकामयोः ॥ यथा । प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदयास्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ॥ यास्वंतःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणादाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानंदसांद्रोलयः ॥ अथान्यावनितासक्तमवगम्यस्ववल्लभम् ॥ ईर्ष्यावशेन वैमुख्यमेष मान उदाहृतः ॥ यथा । सा पत्युः प्रणयापराधसमये सख्योपदेशं विना नो जानाति सविभ्रमांगवलनावक्रोक्तिसंसूचनम्॥स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैःपर्यस्तनेत्रोत्पला बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः॥ प्रवासः परदेशस्थे द्वितीयो विरहोद्भवः ॥ यथा । त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायामात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ॥ अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्त इति ॥ स्यादेकतरपंचत्वे दंपत्योरनुरक्तयोः ॥ शृंगारः करुणाख्योऽयमजस्येव रतेरिव ॥ १ ॥ ननु शृंगारस्य रतिप्रकृतित्वात्तस्याश्च सुखसंवेदनरूपत्वात्तस्य च विप्रलंभेऽभावात्स कथं शृंगारभेद इति चेन्नाधन्योहमस्याः कृते दशामिमामनुभवामि इति। तत्रापि तदभिधानात् । श्रीपादस्तु । रतिर्भवति देवादौ मुनौ पुत्रे नृपे गुरौ ॥ शृंगारस्तु भवेत्सैव पाकांतविषया रतिः ॥ तत्र देवे यथा।कंठकोणविनिविष्टमीशते कालकूटमपि मे महामृतम् ॥ अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते । मुनौ यथा। हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ॥ शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥ पुत्रे यथा।

एह्येहि वत्स रघुनंदन पूर्णचंद्र चुंबामि मूर्ध्नि सुचिरं च परिष्वजे त्वाम् ॥ आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि वंदेऽथ वा चरणपुष्करकद्वयं ते॥नृपे यथा॥ ते कौपीनधनास्त एव हि परं धात्रीफलं भुंजते तेषां द्वारि नदंतिवाक्षिनिवहास्तैरेव लब्धा क्षितिः ॥ तैरेतत्सकलं कृतं निजकुलं किम्वावदुन्नमहे ये दृष्टाः परमेश्वरेण भवता तुष्टेन रुष्टेन वा॥गुरौ यथा॥हा तात विश्वजनवत्सल मामकीन जीवौपधं द्युमणिवंशवतंसभूत॥स्यां चेद्भवत्कुलजसद्मनि चेटकः स्यां यद्वा भवच्चरणपंकजरेणुरेव ॥इति॥१॥हासमूलः समाख्यातो हास्यनामा रसो बुधैः । चेष्टांगवेषवैकृत्याद्वाच्यो हासस्य संभवः ॥ कपोलाक्षिकृतोल्लासो भिन्नोष्ठः स महात्मनाम् । विदीर्णास्यश्च मध्यानामधमानां सशब्दकः ॥ यथा । नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषितं मनः । तच्च तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम्॥२॥शोकोत्थः करुणो ज्ञेयस्तत्र भूयस्त्वरोदनम् । वैवर्ण्यमोहनिर्वेदप्रलयाश्रूणि वर्णयेत्॥यथा। मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी । गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दयन्नहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि नो॥ इति॥३॥क्रोधात्मको भवेद्रौद्रः क्रोधः प्रोक्ता च वैरिणः । भीष्मवृत्तिरसामान्यो भवेदुग्रक्रियाश्रयः॥ स्वांसपातस्वयंशस्त्रोत्क्षेपभ्रुकुटयस्तथा । अत्रारातिजनाक्षेपो दलनं चोपवर्ण्यते ॥ यथा । कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः । नरकारिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिनामयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम्॥४॥उत्साहात्मा भवेद्वीरो बलशस्त्राश्रयश्च सः । नायकोऽत्र भवेत्सर्वैः श्लाघ्यैरभिमतो गुणैः ॥ तथा । क्षुद्राः संत्रासमेते विजहत हरयो भिन्नशक्रेभकुंभा युष्मद्गात्रेषु लज्जां दधाते परममी सायका निष्पतन्तः । सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषां नन्वहं मेघनादःकिञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिराममन्वेषयामि॥५॥भ-

यानको भवेद्भीतिप्रकृतिर्घोरवस्तुनः॥सच प्रायेण वनितानीचबालेषु दृश्यते ॥ दिगालोकास्यशोषांगकंपगद्गदसंभ्रमाः ॥ स्तंभवैवर्ण्यमोहाश्च वर्ण्यंते विबुधैरिह ॥ यथा ॥ ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यंदने दत्तदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्॥ शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति॥६॥बीभत्सः स्याज्जुगुप्सातः सोऽहृद्यश्रवणेक्षणात् ॥ निष्ठीवनास्यभंगादि स्यादत्र सहतां न च॥ यथा । उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिंडाद्यवयवसुलभान्युग्रगंधीनि जग्ध्वा ॥आर्त्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादस्थिसंस्थापुटकगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति॥७॥विस्मयात्माद्भुतो ज्ञेयः स चासंभाव्यवस्तुनः ॥ दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि प्राणिनामुपजायते ॥ तत्र । नेत्रनेत्रविकारः स्यात्पुलकः स्वेद एव च ॥ निष्पन्दनेत्रता साधुसाधुवादास्तथामताः ॥ चित्रं कनकलतायां शरदिन्दुस्तत्र खञ्जनद्वितयम्॥तत्र च मनोजधनुषी तदुपरि गाढान्धकाराणि॥८॥सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः शांतो निस्स्पृहनायकः॥रागद्वेषपरित्यागे सम्यग्ज्ञानस्य चोद्भवः ॥ पश्चात्तापः शरीरादियावद्वस्तुविडंबनम् ॥ विवेकचित्तस्थैर्यादियोगाद्यास्तस्य लक्षणम् ॥ यथा । अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा॥ तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यांतु दिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥९॥ स्त्रैणं स्त्रीसमूहः । अत्राहिरिव हारो हेयो न तु हारवदहिरप्युपादेय इति बोद्धव्यम्॥अत्र सर्वत्र तत्तद्रसत्वमात्रे उदाहरणमिति स्मर्तव्यम्॥अथ रसानां विरोधाविरोधावाह शृंगारहास्यौ करुणबीभत्सौ वीररौद्रकौ ॥ भयानकाद्भुतौ मित्रे मिथः शांतो न कस्यचित् ॥ शांते करुणबीभत्सौ न किन्निर्दिष्ट

चाद्भुतः ॥ शृंगारे शांतकरुणौ हासस्य करुणो रिपुः ॥ अत्र करुणबीभत्सयोर्मैत्री विशेषाभिप्रायेण स्मर्त्तव्या ॥ स्थायी भावो रसो मत इत्युक्तमत आह। रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ॥ जुगुप्सा विस्मयो भावा निर्वेदः स्थायिनो नव ॥ स्थायिनो भावा नवेत्यर्थः ॥ ननु निर्वेदस्य कथं शांतरसस्थायिता व्यभिचारित्वादिति चेन्न । अधिकरणभेदेनोभयाविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ स्थायिलक्षणं तु। विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः॥ स्वात्मभावं नयत्यन्यान्स्थायी भावस्स उच्यते॥ यथा लवणाकरो विरुद्धैर्जुगुप्सादिभिरविरुद्धैरत्यादिभिर्यो न विच्छिद्यत इत्यर्थः॥ विशेषलक्षणं तु मनोनुकूलविषयसुखात्मकं संवेदनं रतिः।अंगक्रीडादिभिश्चेतोविकारो हासः। इष्टनाशादिजनिताचित्तवैक्लव्यं शोकः।प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यप्ररोहः क्रोधः। कार्यारंभे स्थिरसंरंभ उत्साहः। व्याघ्रादि दर्शनादिजनितं मनःक्लैव्यं भयम्। दोषदर्शनात्पदार्थगर्हणं जुगुप्सा-लोकसीमातिक्रांतपदार्थविषयश्चित्तविकारो विस्मयः। तत्त्वज्ञानादीर्ष्यादिभिः स्वावमाननं निर्वेदः ॥ एते च सर्वभावेषु मुख्याः। यथाह। यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः॥ तथा सर्वेषु भावेषु स्थायिभावः स्मृतो महान् ॥ विभावो द्विविधः । उद्दीपनालंबनभेदात्। तत्र कोकिलवसंतादिरुद्दीपनो नायकादिरालंबनः॥ योगादपि रसत्वादिकमनुभावत्वादिकमस्मन्मते जातिरेव नाहि वैशेषिकादिवदस्माकं प्रक्रियेत्यालंकारिकाः॥ अनुभावलक्षणं तु। अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः। तत्र। हेलाविच्छित्तिविव्वोककिलकिंचितिपविभ्रमाः ॥ लीलाविलासो हविश्च विपेक्षो विकृतो मदः। मोट्टायितं कुट्टमितं मौग्ध्यञ्च तपनं तथा ॥ ललितञ्चेत्यमी हावाश्चेष्टाः शृंगारभावजाः ॥ एतच्चास्माभिरेव प्रपंचितं श्रीभागवताद्यपद्यव्याख्याशत्युत्तरम्॥ सात्त्विकलक्षणं तु। विशेष-

यानको भवेद्भीतिप्रकृतिर्घोरवस्तुनः॥सच प्रायेण वनितानीचबालेषु दृश्यते ॥ दिगालोकास्यशोषांगकंपगद्गदसंभ्रमाः ॥ स्तंभवैवर्ण्यमोहाश्च वर्ण्यंते विबुधैरिह ॥ यथा ॥ ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यंदने दत्तदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्॥ शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा यस्योदग्रप्लुत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति॥६॥बीभत्सः स्याज्जुगुप्सातः सोऽहृद्यश्रवणेक्षणात् ॥ निष्ठीवनास्यभंगादि स्यादत्र सहतां न च॥ यथा । उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिंडाद्यवयवसुलभान्युग्रगंधीनि जग्ध्वा ॥आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादस्थिसंस्थापुटकगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥७॥विस्मयात्माद्भुतो ज्ञेयः स चासंभाव्यवस्तुनः ॥ दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि प्राणिनामुपजायते ॥ तत्र । नेत्रविकारः स्यात्पुलकः स्वेद एव च ॥ निष्पन्दनेत्रता साधुसाधुवादास्तथामताः ॥ चित्रं कनकलतायां शरदिन्दुस्तत्र खञ्जनद्वितयम्॥तत्र च मनोजधनुषी तदुपरि गाढान्धकाराणि॥८॥सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः शांतो निस्स्पृहनायकः॥रागद्वेषपरित्यागे सम्यग्ज्ञानस्य चोद्गतः ॥ पश्चात्तापः शरीरादियाथवस्तुनिदर्शनम् ॥ विवेकचित्तस्थैर्यादियोगाद्यास्तस्य लक्षणम् ॥ यथा । अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा॥ तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यांतु दिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥९॥ ग्रंथं ग्रीससमूहः । अत्राखिल हार्ये देशो न तु दारवदादिष्वपुपादेय इति बोद्धव्यम्॥अत्र सर्वत्र तत्तद्वर्णनमात्रं उदाहरणमिति स्मर्तव्यम्॥अथ रसानां विरोधाविरोधावाह शृंगारहास्यौ करुणबीभत्सौ वीररौद्रकौ ॥ भयानकाद्भुतौ मित्रे मिथः शांतो न कस्यचित् ॥ शांतं करुणबीभत्सौ न [illegible]निर्दिष्ट

चाद्भुतः ॥ शृंगारे शांतकरुणौ हासस्य करुणो रिपुः ॥ अत्र करुणबीभत्सयोर्मैत्री विशेषाभिप्रायेण स्मर्त्तव्या ॥ स्थायी भावो रसो मत इत्युक्तमत आह। रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा॥ जुगुप्सा विस्मयो भावा निर्वेदः स्थायिनो नव ॥ स्थायिनो भावा नवेत्यर्थः ॥ ननु निर्वेदस्य कथं शांतरसस्थायिता व्यभिचारित्वादिति चेन्न । अधिकरणभेदेनोभयाविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः॥ स्थायिलक्षणं तु। विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः॥ स्वात्मभावं नयत्यन्यान्स्थायी भावस्स उच्यते॥ यथा लवणाकरो विरुद्धैर्जुगुप्सादिभिरविरुद्धैरत्यादिभिर्यो न विच्छिद्यत इत्यर्थः॥ विशेषलक्षणं तु मनोनुकूलविषयसुखात्मकं संवेदनं रतिः।अंगक्रीडादिभिश्चेतोविकारो हासः। इष्टनाशादिजनितचित्तवैक्लव्यं शोकः।प्रातिकूल्येषु तैक्ष्ण्यप्ररोहः क्रोधः। कार्यारंभे स्थिरसंरंभ उत्साहः। व्याघ्रादिदर्शनादिजनितं मनःक्लैव्यं भयम्। दोषदर्शनात्पदार्थगर्हणं जुगुप्सा- लोकसीमातिक्रांतपदार्थविषयश्चित्तविकारो विस्मयः। तत्त्वज्ञानादीर्ष्यादिभिः स्वावमाननं निर्वेदः ॥ एते च सर्वभावेषु मुख्याः। यथाह। यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः॥ तथा सर्वेषु भावेषु स्थायिभावः स्मृतो महान् ॥ विभावो द्विविधः । उद्दीपनालंबनभेदात् । तत्र कोकिलवसंतादिरुद्दीपनो नायकादिरालंबनः ॥ योगादपि रसत्वादिकमनुभावत्वादिकमस्मन्मते जातिरेव नाहि वैशेषिकादिवदस्माकं प्रक्रियेत्यालंकारिकाः ॥ अनुभावलक्षणं तु । अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः। तत्र। हेलाविच्छित्तिविब्बोककिलकिंचितिपविभ्रमाः ॥ लीलाविलासौ हविश्च विपेक्षो विकृतो मदः। मोट्टायितं कुट्टमितं मौग्ध्यश्च तपनं तथा ॥ ललितञ्चेत्यमी हावाश्चेष्टाः शृंगारभावजाः ॥ एतच्चास्माभिरेव प्रपंचितं श्रीभागवताद्यपद्यव्याख्याशत्युत्तरम् ॥ सात्त्विकलक्षणं तु । विशेषे-

यानको भवेद्भीतिप्रकृतिर्वीरवस्तुनः॥सच प्रायेण वनितानीचबालेषु दृश्यते ॥ दिगालोकास्यशोषांगकंपगद्गदसंभ्रमाः ॥ स्तंभवैवर्ण्यमोहाश्च वर्ण्यंते विबुधैरिह ॥ यथा ॥ ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यंदने दत्तदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्॥ शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा यस्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति॥६॥बीभत्सः स्याज्जुगुप्सातः सोऽहृद्यश्रवणेक्षणात् ॥ निष्ठीवनास्यभंगादि स्यादत्र सहतां न च॥ यथा । उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिंडाद्यवयवसुलभान्युग्रगंधीनि जग्ध्वा ॥अत्तिः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादस्थिसंस्थापुटकगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति॥७॥विस्मयात्माद्भुतो ज्ञेयः स चासंभाव्यवस्तुनः ॥ दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि प्राणिनामुपजायते ॥ तत्र । नेत्रनेत्रविकारः स्यात्पुलकः स्वेद एव च ॥ निष्पन्दनेत्रता साधुसाधुवादास्तथामताः ॥ चित्रं कनकलतायां शरदिन्दुस्तत्र खञ्जनद्वितयम्॥तत्र च मनोजधनुषी तदुपरि गाढान्धकाराणि॥८॥सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः शांतो निस्स्पृहनायकः॥रागद्वेषपरित्यागे सम्यग्ज्ञानस्य चोद्भवः ॥ पश्चात्तापः शरीरादियावद्वस्तुविडंबनम् ॥ विवेकचित्तस्थैर्यादियोगाद्यास्तस्य लक्षणम् ॥ यथा । अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा॥ तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यांतु दिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥९॥ स्त्रैणं स्त्रीसमूहः । अत्राहिरिव हारो हेयो न तु हारवदहिरप्युपादेय इति बोद्धव्यम्॥अत्र सर्वत्र तत्तद्रसत्वमात्रे उदाहरणमिति स्मर्तव्यम्॥अथ रसानां विरोधाविरोधावाह॥ शृंगारहास्यौ करुणबीभत्सौ वीररौद्रकौ ॥ भयानकाद्भुतौ मित्रे मिथः शांतो न कस्यचित् ॥ शांते करुणबीभत्सौ न किंचिद्वेषि

चाद्भुतः ॥ शृंगारे शांतकरुणौ हासस्य करुणो रिपुः ॥ अत्र करुण-बीभत्सयोर्मैत्री विशेषाभिप्रायेण स्मर्त्तव्या ॥ स्थायी भावो रसो मत इत्युक्तमत आह । रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ॥ जुगुप्सा विस्मयो भावा निर्वेदः स्थायिनो नव ॥ स्थायिनो भावा नवेत्यर्थः ॥ ननु निर्वेदस्य कथं शांतरसस्थायिता व्यभिचारित्वादिति चेन्न । अधिकरणभेदेनोभयाविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ स्थायिलक्षणं तु । विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ॥ स्वात्मभावं नयत्यन्यान्स्थायी भावस्स उच्यते॥ यथा लवणाकरो विरुद्धैर्जुगुप्सादिभिरविरुद्धैरत्यादिभिर्यो न विच्छिद्यत इत्यर्थः॥ विशेषलक्षणं तु मनोनुकूलविषयसुखात्मकं संवेदनं रतिः।अंगक्रीडादिभिश्चेतोविकारो हासः । इष्टनाशादिजनितचित्तवैक्लव्यं शोकः।प्रातिकूल्येषु तैक्ष्ण्यप्ररोहः क्रोधः । कार्यारंभे स्थिरसंरंभ उत्साहः । व्याघ्रादिदर्शनादिजनितं मनःक्लैव्यं भयम्। दोषदर्शनात्पदार्थगर्हणं जुगुप्सा-लोकसीमातिक्रांतपदार्थविषयश्चित्तविकारो विस्मयः । तत्त्वज्ञानादीर्ष्यादिभिः स्वावमाननं निर्वेदः ॥ एते च सर्वभावेषु मुख्याः । यथाह । यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः॥ तथा सर्वेषु भावेषु स्थायिभावः स्मृतो महान् ॥ विभावो द्विविधः । उद्दीपनालंबनभेदात् । तत्र कोकिलवसंतादिरुद्दीपनो नायकादिरालंबनः ॥ योगादपि रसत्वादिकमनुभावत्वादिकमस्मन्मते जातिरेव नाहि वैशेषिकादिवदस्माकं प्रक्रियेत्यालंकारिकाः ॥ अनुभावलक्षणं तु । अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः । तत्र । हेलाविच्छित्तिविब्बोककिलकिंचितपविभ्रमाः ॥ लीलाविलासौ हविश्च विषेक्षे विकृतो मदः । मोदायितं कुट्टमितं मौग्ध्यञ्च तपनं तथा ॥ ललितञ्चेत्यमी हावाश्चेष्टाः शृंगारभावजाः ॥ एतच्चास्माभिरेव प्रपञ्चितं श्रीभागवताद्यपद्यव्याख्याशत्युत्तरम् ॥ सात्त्विकलक्षणं तु । विशेषे-

यानको भवेद्भीतिप्रकृतिर्घोरवस्तुनः॥सच प्रायेण वनितानीचबालेषु दृश्यते ॥ दिगालोकास्यशोषांगकंपगद्गदसंभ्रमाः ॥ स्तंभवैवर्ण्यमोहाश्च वर्ण्यंते विबुधैरिह ॥ यथा ॥ ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यंदने दत्तदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्॥ शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति॥६॥बीभत्सः स्याज्जुगुप्सातः सोऽहृद्यश्रवणेक्षणात् ॥ निष्ठीवनास्यभंगादि स्यादत्र सहतां न च॥ यथा । उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिंडाद्यवयवसुलभान्युग्रगंधीनि जग्ध्वा ॥आर्त्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादस्थिसंस्थापुटकगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति॥७॥विस्मयात्माद्भुतो ज्ञेयः स चासंभाव्यवस्तुनः ॥ दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि प्राणिनामुपजायते ॥ तत्र । नेत्रनेत्रविकारः स्यात्पुलकः स्वेद एव च ॥ निष्पन्दनेत्रता साधुसाधुवादास्तथामताः ॥ चित्रं कनकलतायां शरदिन्दुस्तत्र खञ्जनद्वितयम्॥तत्र च मनोजधनुषी तदुपरि गाढान्धकाराणि॥८॥सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः शांतो निस्स्पृहनायकः॥रागद्वेषपरित्यागे सम्यग्ज्ञानस्य चोद्भवः ॥ पश्चात्तापः शरीरादियावद्वस्तुविडंबनम् ॥ विवेकचित्तस्थैर्यादियोगाद्यास्तस्य लक्षणम् ॥ यथा । अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा॥ तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यांतु दिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥९॥ स्त्रैणं स्त्रीसमूहः । अत्राहिरिव हारो हेयो न तु हारवदहिरप्युपादेय इति बोद्धव्यम्॥अत्र सर्वत्र तत्तद्रसत्वमात्रे उदाहरणमिति स्मर्तव्यम्॥अथ रसानां विरोधाविरोधावाह॥ शृंगारहास्यौ करुणबीभत्सौ वीररौद्रकौ ॥ भयानकाद्भुतौ मिथः शांतो न कस्यचित् ॥ शांते करुणबीभत्सौ न किंचिदपि

चाद्भुतः॥ शृंगारे शांतकरुणौ हासस्य करुणो रिपुः॥ अत्र करुणबीभत्सयोर्मैत्री विशेषाभिप्रायेण स्मर्तव्या॥ स्थायी भावो रसो मत इत्युक्तमत आह। रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा॥ जुगुप्सा विस्मयो भावा निर्वेदः स्थायिनो नव॥ स्थायिनो भावा नवेत्यर्थः॥ ननु निर्वेदस्य कथं शांतरसस्थायिता व्यभिचारित्वादिति चेन्न। अधिकरणभेदेनोभयाविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः॥ स्थायिलक्षणं तु। विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः॥ स्वात्मभावं नयत्यन्यान्स्थायी भावस्स उच्यते॥ यथा लवणाकरो विरुद्धैर्जुगुप्सादिभिरविरुद्धैरत्यादिभिर्यो न विच्छिद्यत इत्यर्थः॥ विशेषलक्षणं तु मनोनुकूलविषयसुखात्मकं संवेदनं रतिः।अंगक्रीडादिभिश्चेतोविकारो हासः। इष्टनाशादिजनिताचित्तवैक्लव्यं शोकः।प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यप्ररोहः क्रोधः। कार्यारंभे स्थिरसंरंभ उत्साहः। व्याघ्रादिदर्शनादिजनितं मनःक्लैब्यं भयम्। दोषदर्शनात्पदार्थगर्हणं जुगुप्सा-लोकसीमातिक्रांतपदार्थविषयश्चित्तविकारो विस्मयः। तत्त्वज्ञानादीर्ष्यादिभिः स्वावमाननं निर्वेदः॥ एते च सर्वभावेषु मुख्याः। यथाह। यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः॥ तथा सर्वेषु भावेषु स्थायिभावः स्मृतो महान्॥ विभावो द्विविधः। उद्दीपनालंबनभेदात्। तत्र कोकिलवसंतादिरुद्दीपनो नायकादिरालंबनः॥ योगादपि रसत्वादिकमनुभावत्वादिकमस्मन्मते जातिरेव नाहि वैशेषिकादिवदस्माकं प्रक्रियेत्यालंकारिकाः॥ अनुभावलक्षणं तु। अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः। तत्र। हेलाविच्छित्तिविब्वोककिलकिंचितिपविभ्रमाः॥ लीलाविलासो हविश्च विपेज्ञे विकृतो मदः। मोदायितं कुट्टमितं मौग्ध्यञ्च तपनं तथा॥ ललितञ्चेत्यमी हावाश्चेष्टाः शृंगारभावजाः॥ एतच्चास्माभिरेव प्रपञ्चितं श्रीभागवताद्यपद्यव्याख्याशत्युत्तरम्॥ सात्विकलक्षणं तु। विशेष-

यानको भवेद्भीतिप्रकृतिर्घोरवस्तुनः॥सच प्रायेण वनितानीचबालेषु दृश्यते ॥ दिगालोकास्यशोषांगकंपगद्गदसंभ्रमाः ॥ स्तंभवैवर्ण्यमोहाश्च वर्ण्यंते विबुधैरिह ॥ यथा ॥ ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यंदने दत्तदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्॥ शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा यस्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति॥६॥बीभत्सः स्याज्जुगुप्सातः सोऽहृद्यश्रवणेक्षणात् ॥ निष्ठीवनास्यभंगादि स्यादत्र सहतां न च॥ यथा । उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिंडाद्यवयवसुलभान्युग्रगंधीनि जग्ध्वा ॥अत्तिः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादस्थिसंस्थापुटकगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥७॥विस्मयात्माद्भुतो ज्ञेयः स चासंभाव्यवस्तुनः ॥ दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि प्राणिनामुपजायते ॥ तत्र । नेत्रनेत्रविकारः स्यात्पुलकः स्वेद एव च ॥ निष्पन्दनेत्रता साधुसाधुवादास्तथामताः ॥ चित्रं कनकलतायां शरदिन्दुस्तत्र खञ्जनद्वितयम्॥तत्र च मनोजधनुषी तदुपरि गाढान्धकाराणि॥८॥सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः शांतो निस्स्पृहनायकः॥रागद्वेषपरित्यागे सम्यग्ज्ञानस्य चोद्भवः ॥ पश्चात्तापः शरीरादियावद्वस्तुविडंबनम् ॥ विवेकचित्तस्थैर्यादियोगाद्यास्तस्य लक्षणम् ॥ यथा । अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा॥ तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यांतु दिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥९॥ स्त्रैणं स्त्रीसमूहः । अत्राहिरिव हारो हेयो न तु हारवदहिरप्युपादेय इति बोद्धव्यम्॥अत्र सर्वत्र तत्तद्रसत्वमात्रे उदाहरणमिति स्मर्तव्यम्॥अथ रसानां विरोधाविरोधावाह॥ शृंगारहास्यौ करुणबीभत्सौ वीररौद्रकौ ॥ भयानकाद्भुतौ मित्रे मिथः शांतो न कस्यचित् ॥ शांते करुणबीभत्सौ न किंचिद्विषि

चाद्भुतः ॥ शृंगारे शांतकरुणौ हासस्य करुणो रिपुः ॥ अत्र करुण
बीभत्सयोर्मैत्री विशेषाभिप्रायेण स्मर्त्तव्या ॥ स्थायी भावो रसं
मत इत्युक्तमत आह । रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा॥
जुगुप्सा विस्मयो भावा निर्वेदः स्थायिनो नव ॥ स्थायिनो भावा
नवेत्यर्थः ॥ ननु निर्वेदस्य कथं शांतरसस्थायिता व्यभिचारित्वा-
देति चेन्न । अधिकरणभेदेनोभयाविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः ॥
यायिलक्षणं तु । विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ॥ स्वात्म-
त्वं नयत्यन्यान्स्थायी भावस्स उच्यते॥ यथा लवणाकरो विरुद्धै-
र्जुगुप्सादिभिरविरुद्धैरत्यादिभिर्यो न विच्छिद्यत इत्यर्थः॥ विशेषल-
क्षणं तु मनोनुकूलविषयसुखात्मकं संवेदनं रतिः।अंगक्रीडादिभिश्चे-
तोविकारो हासः । इष्टनाशादिजनिताचित्तवैक्लव्यं शोकः।प्रातिकूल्येषु
तैक्ष्ण्यप्ररोहः क्रोधः । कार्यारंभे स्थिरसंरंभ उत्साहः । व्याघ्रादि
दर्शनादिजनितं मनःक्षैव्यं भयम्। दोषदर्शनात्पदार्थगर्हणं जुगुप्सा-
लोकसीमातिक्रांतपदार्थविषयश्चित्तविकारो विस्मयः । तत्त्वज्ञाना-
दीर्ष्यादिभिः स्वावमाननं निर्वेदः ॥ एते च सर्वभावेषु मुख्याः ।
यथाह । यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः॥ तथा सर्वेषु
भावेषु स्थायिभावः स्मृतो महान् ॥ विभावो द्विविधः । उद्दीपना
लंबनभेदात् । तत्र कोकिलवसंतादिरुद्दीपनो नायकादिरालंबनः ॥
योगादपि रसत्वादिकमनुभावत्वादिकमस्मन्मते जातिरेव नाहि
शिपिकादिवदस्माकं प्रक्रियेत्यालंकारिकाः ॥ अनुभावलक्षणं तु ।
नुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः । तत्र । हेलाविच्छित्तिवि-
कांकिलकिंचितिपविभ्रमाः ॥ लीलाविलासो हविश्च विपेक्षो वि-
ती मदः । मोदायितं कुट्टमितं मौग्ध्यश्च तपनं तथा ॥ ललितश्चे-
ती हावाश्चेष्टाः शृंगारभावजाः ॥ एतच्चास्माभिरेव प्रपञ्चितं
भगवताद्यपक्षव्याख्याशत्युत्तरम् ॥ सात्विकलक्षणं तु । विशेषे-

णाभितः काये स्थायिनं भावयंति ये ॥ अनुभूतादिहेतुंस्तान्वदंति व्यभिचारिणः ॥ आदिपदात्स्वेदादिपरिग्रहः ॥ ते च । निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः॥आलस्यञ्चैव दैन्यञ्च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ व्रीडा चपलता हर्षश्चावेगो जडता तथा ॥ गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च । सुप्तं विरोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता । मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ अमी च प्रत्येकं भाव्यंते क्वचित्सर्वभावतापि ॥ यथा । क्वाकार्यं शशलक्ष्मण इत्यादौ क्वाकार्यमिति वितर्कः ॥ भूयोपि दृश्येत सत्यौत्सुक्यं दोषाणामिति मतिः । कोपेपीति स्मृतिः । किंवक्ष्यंतीतिशंका।स्वप्नेपि सा दुर्लभेति दैन्यम् । चेतः स्वास्थ्यमुपेहीति धृतिः । कः खल्वित्यादौश्चिंतेतीत्यत्र बहुवक्तव्यमस्तीह तु रेखामात्रमेव दर्शितमिति । तत्र रीतीराह । तत्तद्रसोपकारिण्यस्तत्तद्देशसमुद्भवाः॥पद्येषु रीतयो गौडी वैदर्भी मागधी तथा ॥ गौडी समासभूयस्त्वाद्वैदर्भी च तदल्पतः ॥ अनयोः संकरो यस्तु मागधी सातिविस्तरा॥गौडीयैः प्रथमा मध्या वैदर्भैर्मैथिलैस्तथा ॥ अन्यैस्तु चरमा रीतिः स्वभावादेव सेव्यते ॥ तत्र गौडी यथा । उन्मीलन्मधुगंधलुब्धमधुपव्याधूतचूतांकुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः ॥ नीयंते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षणप्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः ॥ वैदर्भीयथा । मनीषिताः संति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से च तावकं वपुः ॥ पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः॥ मागधी यथा।पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रांत्या पुनर्गंडयोर्नीलेंदीवरशंकया नयनयोर्बंधूकबुद्ध्याधरे ॥ लीयंते कबरीषु बांधवजनव्यामोहजातस्पृहा दुर्वारा मधुपाः कियंति तरुणि स्थानानि रक्षिष्यसि ॥ जयदेवस्तु।पञ्चाली किञ्च लाटीया गौडी-

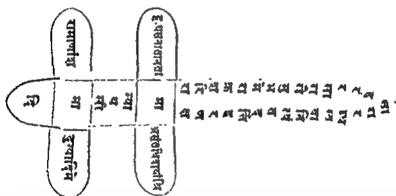
या च यथारसम् ॥ वैदर्भी च यथासंख्यं चतस्रो रीतयः स्मृता इत्याह।तत्र पंचपट्सप्तपदैः पञ्चाली अष्टादिपदैर्लाटीया समासबहुला गौडीया सर्वथा समासाभावे वैदर्भीति साहि रसानुकूला कार्या । यथा।शृंगारे वैदर्भी रौद्रवीरयोर्गौडीयाऽन्यत्र पांचाली लाटीया चेत्यर्थः ॥ तथा पञ्च वृत्तयोपि तेनैवोक्ता मधुराप्रौढापरुषाललिताभद्राभेदात् । मधुरायां समाकान्ता वर्गस्थाः पञ्चमैर्निजैः ॥ लकारश्च लसंयुक्तो ह्रस्वव्यवहितौ रणौ ॥ १ ॥ निजैः पञ्चमैर्यथाकाद्याश्चत्वारो ङकारेण चाद्या ञकारेण टाद्या णकारेण ताद्या नकारेण समाक्रांता निजपञ्चमयुक्तशिरसः संति । लश्च लकारेण युक्तस्तथा रणौ रकारणकारौ ह्रस्वेन व्यवहितौ च स्यातां मधुरायां वृत्तावित्यर्थः॥ प्रौढामाह॥रेफाकान्ता वर्गयणाएवर्गात्पञ्चमाद्दते॥कयाक्रांतस्तवर्गःस्यात्प्रौढायां तः कमूर्द्धजः ॥ २ ॥ कादयो वर्गवर्णा यकारणकारौ च रेफाकान्ताः संति तत्र वर्गे पञ्चवर्गः पञ्चमो ङकारादिर्न रेफाक्रांतः टवर्गस्य णकारवर्जस्य निषेधो णकारस्य यणावित्युक्तरुपादेयत्वात् । तवर्गः ककारपकाराभ्यामाक्रांतः स्यात् । तदधोवर्ती तकारश्च ककारस्य मूर्द्धनि स्यात्प्रौढायामित्यर्थः ॥ परुषामाह । सर्वैरूर्द्धः सकारस्य सर्वे रेफस्य सर्वथा ॥ रहोर्द्वधा तु संयोगः परुषायां शषौ स्वतः ॥ ३ ॥ सकारस्योपरि ककारादयः सर्वे सर्वेषामुपर्यधश्च रेफः रहौ रकारहकारयोर्द्वधा द्विधा तु पुनस्संयोगः उपर्यधश्चैकत्रोभयत्र च संयोगस्तथा शकारषकारौ केवलौ संयुक्तौ च कार्याविति ॥ स्वतः स्वतंत्रावित्यर्थः । परुषायां वृत्ताविति ॥ ३ ॥ अथ ललिताभद्रे चाह । लकारोऽन्यैरसंयुक्तो लपवो धभपारसाः॥४॥ . . . .

रेफसकाराश्च ल[illegible]

तराप्रयुक्ताः पकारादयः संयुक्ता असंयुक्ता वा भद्रायां इत्यर्थः ॥

क्रमेणोदाहरणम् । अङ्गभङ्गोल्लसल्लीला तरुणी स्मरतोरणम् ॥ तर्कचातुर्यपूर्णोक्तिप्राप्तोत्कर्षधियां वृथा ॥ वीप्सोत्सर्पन्मुखाग्रार्द्धं वर्ही जह्रे कृशस्तृपम् ॥ ललना रभसं धत्ते घनाटोपे विहायसि ॥ २ ॥ तर्कशास्त्रस्य चातुर्येण कौशलेन पूर्णा या उक्तयस्ताभिः प्राप्तोत्कर्षा धीर्येषां तेषां स्मरस्य कामस्य तोरणं भूषणम् धोरणमिति पाठे वाहनमपि वृथा नानंदाय किन्तु परिशीलितसाहित्यानामेव सोपयुज्यत इति भावः । किंभूता । अंगानां भंगैरचनादिभिरुल्लसन्ती लीला यस्यास्सा तथा । हावादिनिपुणेत्यर्थः ॥ वीप्सया मुहुर्मुहुरुत्सर्पद्यन्मुखाग्रं तस्यार्द्धं यथा स्यात्तथा । वर्ही मयूरः कृश आतुरः तृपं तृष्णां जह्रेऽपाचक्रे । तथा ललना स्त्री रभसं पतिसंगेच्छावेगं धत्ते॥क्व सति । घनानां मेघानामाटोपस्संभ्रमो यस्मिंस्तादृशि विहायस्याकाशे सतीत्यर्थः । तोरणमित्यंतं मधुरा । वृथेत्यंतं प्रौढा । पमित्यंतं परुषा । घनेत्यंतं ललिता । शेषा भद्रेति ध्येयं मनीषिभिरिति वृत्तयः ॥ अथालंकाराः । तत्र चमत्कारविशेषकारित्वमलंकारत्वमिति सामान्यलक्षणम् ॥ शब्दार्थनिष्ठत्वे सति चमत्कारकारित्वमिति विशेषलक्षणम् । परंपरया रसोपकारित्वमलंकारत्वमित्यन्ये। ते च शब्दालंकारभेदेन द्विधा । तत्र प्रथमानाह । चित्रवक्रोक्त्यनुप्रासगूढश्लेषप्रहेलिकाः ॥ प्रश्नोत्तरश्च यमकमष्टालंकृतयो ध्वनौ ॥ तत्र कौतुकविशेषकारित्वं चित्रत्वम् । तच्च खड्गचक्रपद्मादिभेदेनानन्तम् । यदाह । सर्वतोभद्रधेन्वादि गोमूत्रीमुरजादि च ॥ गतप्रत्यागताद्याहुश्चित्रकाव्यं मुनीश्वराः॥किञ्चतच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुतेति॥ सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुरजाद्याकारमुल्लासयंति ः काव्यम् ॥ कष्टं काव्यमेतादिति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते ॥ तत्र

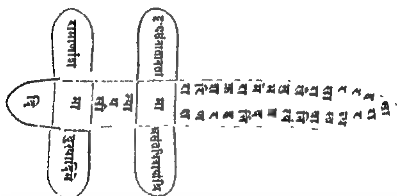
खड्गबंधाकारमाह द्वाभ्याम् ॥ मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंहसा ॥ साराख्धस्तवानित्यंतदर्त्तिहरणक्षमा॥२॥मातानतानांसंघट्टश्रियां बाधितसंभ्रमा ॥ मान्याथसीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमाऽऽदिमा॥ ॥ २ ॥ व्याख्या । मारारिश्शिवः शक्र इंद्रः रामो भार्गवः इभमुखो गणेशः तैरासाराः धारासंपातास्तद्वद्रंहसा वेगेन सारः श्रेष्ठ आरब्धस्स्तवो यस्याः सा नित्यं तेषामार्त्तिः पीडा तस्या नाशे क्षमा समर्था । नतानां नम्राणां माता जननी श्रियां संपदां संघट्टः संगमस्थानम् । यद्वा संघट्टे युद्धे श्रीयेषां युद्धरसिकानां बाधितसंभ्रमा निरस्तभया रामाणां स्त्रीणां सीमा मर्यादा आदिमा आदिभवा उमा मे शं सुखं दिश्याद्दद्यादित्यर्थः ॥ रचना त्वेवम् ।

१ माद्यन्तं लिखित्वा तद्दक्षिणे स्वधामे सीर्षगूर्ध्वक्रमेण वादिहकारांताअनुदंतवर्णाल्लिखेद्दिशेषा धारा क्षौमि सेति स्थिते तदधो वामाऽधः क्रमेण वादिसांताअनुदंताषर्णाल्लिखेदित्यन्या धारा । माद्यन्द आर्यवर्जितः पुनस्तमेव माद्यन्दमादाय तद्दक्षिणे स्वस्थे वादिहत्यंता वर्णा विलोमाः तद्वाम स्वदक्षिणे आकारादिअकारांताः सप्त वर्णा विलोमाः । माद्यन्द्स्स्वाय एष तच्छेदः । पुनस्तमेव माद्यन्दमादाय तदधो न्यायर्षाविषयंमयं तदधो माइति विलिख्य तद्दक्षिणे वादिहामित्यकाधस्वारो वर्णा अनुलोमा वामेवे दिश्यादुषस्वारो विलोमाः । माद्यन्दः स एव दिश्याद्स्स्तदधो माद्यन्दः स एवोपि खड्गबंधरचना ॥ १ ॥

क्रमेणोदाहरणम् । अङ्गभङ्गोल्लसल्लीला तरुणी स्मरतोरणम् ॥ तर्कचातुर्यपूर्णोक्तिप्राप्तोत्कर्षधियां वृथा ॥ वीप्सोत्सर्पन्मुखाग्रार्द्ध वर्हीं जह्ले कृशस्तृपम् ॥ ललना रभसं धत्ते घनाटोपे विहायसि ॥ २ ॥ तर्कशास्त्रस्य चातुर्येण कौशलेन पूर्णा या उक्तयस्ताभिः प्राप्तोत्कर्षा धीर्येषां तेषां स्मरस्य कामस्य तोरणं भूषणम् धोरणमिति पाठे वाहनमपि वृथा नानंदाय किन्तु परिशीलितसाहित्यानामेव सोपयुज्यत इति भावः । किंभूता। अंगानां भंगेरचनादिभिरुल्लसन्ती लीला यस्यास्सा तथा। हावादिनिपुणेत्यर्थः ॥ वीप्सया मुहुर्मुहुरुत्सर्पन्मुखाग्रं तस्यार्द्ध यथा स्यात्तथा । वर्हीं मयूरः कृश आतुरः तृपं तृष्णां जह्लेऽपाचक्रे। तथा ललना स्त्री रभसं पतिसंगेच्छावेगं धत्ते।क सति। घनानां मेघानामाटोपस्संभ्रमो यस्मिंस्तादृशि विहायस्याकाशे सतीत्यर्थः । तोरणमित्यंतं मधुरा । वृथेत्यंतं प्रौढा। पमित्यंतं परुषा। घनेत्यंतं ललिता । शेषा भद्रेति ध्येयं मनीषिभिरिति वृत्तयः ॥ अथालंकाराः। तत्र चमत्कारविशेषकारित्वमलंकारत्वमिति सामान्यलक्षणम् ॥ शब्दार्थनिष्ठत्वे सति चमत्कारकारित्वमिति विशेषलक्षणम्। परंपरया रसोपकारित्वमलंकारत्वमित्यन्ये। ते च शब्दालंकारभेदेन द्विधा । तत्र प्रथमानाह । चित्रवक्रोक्त्यनुप्रासगूढश्लेषप्रहेलिकाः ॥ प्रश्नोत्तरञ्च यमकमष्टालंकृतयो ध्वनौ ॥ तत्र कौतुकविशेषकारित्वं चित्रत्वम् । तच्च खड्गचक्रपद्मादिभेदेनानन्तम् । यदाह । सर्वतोभद्रधेन्वादि गोमूत्रीमुरजादि च ॥ गतप्रत्यागताद्याहुश्चित्रकाव्यं मुनीश्वराः॥किञ्चातच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुतेति॥ सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुरजाद्याकारमुल्लासयंति चित्रं काव्यम् ॥ कष्टं काव्यमेतदिति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते ॥ तत्र

खड्गबंधाकारमाह द्वाभ्याम् ॥ मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंहसा ॥ साराब्धस्तवानित्यंतदर्तिहरणक्षमा॥२॥मातानतानांसंघट्टश्रियां बाधितसंभ्रमा ॥ मान्याथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमाऽऽदिमा॥ ॥ २ ॥ व्याख्या । मारारिश्शिवः शक्र इंद्रः रामो भार्गवः इभमुखो गणेशः तैरासाराः धारासंपातास्तद्वद्रंहसा वेगेन सारः श्रेष्ठ आरब्धस्स्तवो यस्याः सा नित्यं तेषामार्तिः पीडा तस्या नाशे क्षमा समर्था । नतानां नम्राणां माता जननी श्रियां संपदां संघट्टः संगमस्थानम् । यद्वा संघट्टे युद्धे श्रीर्येषां युद्धरसिकानां बाधितसंभ्रमा निरस्तभया रामाणां स्त्रीणां सीमा मर्यादा आदिमा आदिभवा उमा मे शं सुखं दिश्याद्द्यादित्यर्थः ॥ रचना त्वेवम् ।

१ माशब्दं छिखित्वा तद्दक्षिणे स्ववामे शीर्षमूर्ध्वक्रमेण सादिहकारान्तांश्चतुर्दश वर्णाल्लिखेदित्येका धारा खड्गे रेखेति शिष्टं तदधो वामेऽधः क्रमेण सादिसान्तांश्चतुर्दश वर्णांल्लिखेदित्यन्या धारा । माशब्द आर्यवर्षीतः पुनस्तमेव माशब्दमादाय तद्दक्षिणे स्ववामे सादिहरत्यन्ता वर्णा विलोमाः तद्वामे स्वदक्षिणे शीर्षाद्यधश्चारान्ताः सप्त वर्णा विलोमाः । माशब्दस्तथाप एव तद्धेवः । पुनस्तमेव माशब्दमादाय तदधो न्यायर्धांविषयं मर्य तदधो माइति विलिख्य तद्दक्षिणे सादिरामित्यन्ताश्चत्वारो वर्णा अनुलोमा वामेऽधे दित्याद्युक्ताश्चत्वारो विलोमाः । माशब्दः स एव दिशाब्दस्तदधो माशब्दः स एवेति खड्गबंधरचना ॥ १ ॥

क्रमेणोदाहरणम् । अङ्गभङ्गोल्लसल्लीला तरुणी स्मरतोरणम् ॥ तर्कचातुर्यपूर्णोक्तिप्राप्तोत्कर्षधियां वृथा ॥ वीप्सोत्सर्पन्मुखाग्रार्द्दं वर्हीं जह्रे कृशस्तृपम् ॥ ललना रभसं धत्ते घनाटोपे विहायसि ॥ २ ॥ तर्कशास्त्रस्य चातुर्येण कौशलेन पूर्णा या उक्तयस्ताभिः प्राप्तोत्कर्षा धीर्येषां तेषां स्मरस्य कामस्य तोरणं भूषणम् घोरणमिति पाठे वाहनमपि वृथा नानंदाय किन्तु परिशीलितसाहित्यानामेव सोपयुज्यत इति भावः । किंभूता । अंगानां भंगैरचनादिभिरुल्लसन्ती लीला यस्यास्सा तथा । हावादिनिपुणेत्यर्थः ॥ वीप्सया मुहुर्मुहुरुत्सर्पन्मुखाग्रं तस्यार्द्दं यथा स्यात्तथा । वर्हीं मयूरः कृश आतुरः तृपं तृष्णां जह्रेऽपाचक्रे । तया ललना स्त्री रभसं पतिसंगेच्छावेगं धत्ते।क्व सति । घनानां मेघानामाटोपस्संभ्रमो यस्मिंस्तादृशि विहायस्याकाशे सतीत्यर्थः । तोरणमित्यंतं मधुरा । वृथेत्यंतं प्रौढा । पमित्यंतं परुषा । घनेत्यंतं ललिता । शेषा भद्रेति ध्येयं मनीषिभिरिति वृत्तयः ॥ अथालंकाराः । तत्र चमत्कारविशेषकारित्वमलंकारत्वमिति सामान्यलक्षणम् ॥ शब्दार्थनिष्ठत्वे सति चमत्कारकारित्वमिति विशेषलक्षणम् । परंपरया रसोपकारित्वमलंकारत्वमित्यन्ये। ते च शब्दालंकारभेदेन द्विधा । तत्र प्रथमानाह । चित्रवक्रोक्त्यनुप्रासगूढश्लेषप्रहेलिकाः ॥ प्रश्नोत्तरञ्च यमकमष्टालंकृतयो ध्वनौ ॥ तत्र कौतुकविशेषकारित्वं चित्रत्वम् । तच्च खड्गचक्रपद्मादिभेदेनानन्तम् । यदाह । सर्वतोभद्रधेन्वादि गोमूत्रीमुरजादि च ॥ गतप्रत्यागताद्याहुश्चित्रः काव्यं मुनीश्वराः॥किञ्च।तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुतेति॥ सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुरजाद्याकारमुल्लासयंति तच्चित्रं काव्यम् ॥ कष्टं काव्यमेतादिति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते ॥ तत्र

यया सा । वादे शुभा देवाभा देवतुल्या॥अस्योद्धारः। अथ सर्वतोभद्रमाह।हे रसासार भूश्रेष्ठ। सारसं जलजं पक्षिभेदो वा, तद्वद्विशालनेत्रा। सातं नष्टम् अवाप्तमज्ञातं यस्य । वा गतावित्यस्य ज्ञानार्थत्वात् । तक्षस्तनूकरणं राति प्राप्नोतीति तक्षरः स न इत्यतक्षरः । अतनु अनल्पं राति ददातीत्यतक्षर इति वा तत्संबुद्धौ हेनृप रक्षतस्तव तु पुनः।रसा भूमिरस्तु।यद्वा।तव भूरीदृशी अस्तु। कीदृशी क्षतायसा क्षतोऽयः शुभावहो विधिर्येषां तानस्यति निरस्यति सा । यद्वा क्षतमायसं शस्त्रं यस्यां युद्धाभावात् । न विद्यते तासमुपक्षयो यस्याः साऽतासा । तसु उपक्षये धातुः । अयं प्रतिलोमानुलोमपादोऽपि चतुर्णां पादानामाद्यैरंत्यैश्चाद्यः पादः ॥ १ ॥ द्वितीयैरुपांत्यैश्च द्वितीयः ॥ २ ॥ तृतीयैः षष्ठैश्च तृतीयः ॥ ३ ॥ तुर्यैः पंचमैश्चतुर्थः ॥ ४ ॥ अंताद्विपर्ययो वेति सर्वतोभद्रः॥ चक्रगोमूत्रिकादयोऽन्येपि बंधभेदा बहवः संति ते च किरातार्जुनीय शिशुपालवधादौ वर्णिता इह दिङ्मात्रमेवादर्शि ॥ अथ वक्रोक्तिमाह।अन्याभिप्रायेणोक्तं वाक्यमन्येनान्यार्थकतया यद्योज्यते सा वक्रोक्तिः । एतदेव वाकोवाक्यमुच्यते । यथा । कोऽयं द्वारि हरिः प्रयाह्युपवनं शाखामृगेणात्र किं कृष्णोऽहं दयिते बिभेमि सुतरां कृष्णादहं वानरात् ॥ मुग्धेऽहं मधुसूदनो व्रज लतां तामेव पुष्पान्वितामित्थं निर्वचनीकृतो दयितया मुग्धो हरिः पातु वः ॥ अथानुप्रासः॥ वर्णसाम्यमनुप्रासः स च लाटानुप्रासच्छेकानुप्रासभेदाद्विधा । तत्रासकृदावृत्तवर्णो लाटानुप्रासः ॥ यथा । अनङ्गमङ्ग-

सर्वतोभद्रश्च: ।

र	सा	सा	र	र	सा	सा	र
सा	य	ता	क्ष	क्ष	ता	य	सा
सा	ता	वा	त	त	वा	ता	सा
र	क्ष	त	स्त्व	स्त्व	त	क्ष	र

रसासाररसा सारसायताक्षक्षतायसा ॥
सातावाततवातासाक्षतस्त्वस्त्वतक्षर ॥ १ ॥

लगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ॥ आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कृतार्थं यतु मानसम् ॥ अनेकस्य व्यंजनस्य सकृत्साम्यं छेकानुप्रासः ॥ नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन ॥ चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविमोक्षमग्नौ ॥ पदमेकं हृदा कृत्वा तदनुप्रासकाम्यया ॥ आदिक्षांतलिपौ कादिक्षांतशब्दं विचिंतयेदिति रहस्यम् ॥ गूढं क्रियागुप्तादि । क्रियादिकं स्थितं यत्र पदसंधानकौशलात् ॥ स्फुटं न लक्ष्यते तत्स्यात्क्रियागुप्तादिकं यथा ॥ राजन्नव घनश्यामनिस्त्रिंशाकर्षदुर्जय ॥ आकल्पवसुधामेनां विद्विषोद्य रणे बहून् ॥ अव द्येति द्वे क्रियापदे ॥ यथा । पुंस्कोकिलकुलस्यैतैर्नितांतमधुरारवैः ॥ सहकारादुमारम्यावसंते कामपि श्रियम् ॥ अधुरत्र गुप्तमस्ति॥इदञ्च नाना यदाहुः । क्रियाकारकसंबंधगुप्तान्यामंत्रितस्य च ॥ गुप्तं यथा समासस्य लिंगस्य वचनस्य च ॥ १ ॥ क्रियागुप्तं तूक्तम् ॥ नकरोतु नास रोषं न वदतु परुषं न हंत्वथो शत्रून् ॥ रक्षयति महीमखिलां तथापि वीरस्य धीरस्य ॥ शरदिन्दुकुंदधवलं कृतनगनिलयं मनो हरं देवम् . ॥ यैः सुकृतं कृतमनिशं तेषामेव प्रसादयाति ॥ ॥२॥क्रमेण धीर्मनश्चेति कर्तृगुप्तम् ॥ सीकराकरसंवाही सरोजवनमारुतः ॥ प्रक्षोभयति पान्थः स्त्रीनिःश्वासैरिव मांसलः ॥ १ ॥ सुभग तवाननपङ्कजदर्शनसंजातनिर्भरप्रीतिः ॥ शमयति कुर्वन्दिवसः पुण्यवतः कस्य रमणीयः ॥ २ ॥ इह क्रमेण सरः शश्वेति गुप्तं कर्म । अयातिर्विवक्षावशतः परस्मैपद्यप्यस्ति, उदयाति यदि भानुरित्यादिप्रयोगात् ॥ पूतिपंकमयेऽत्यर्थं कासारे दुःखिता अमी ॥ दुर्वारा मानसं हंसा गमिष्यंति घनागमे ॥ १ ॥ अहं महानसा यातः कल्पितो नृकरस्तव ॥ मया मांसादिकं भुक्तं ...मं जानीहि मां वक ॥ २ ॥ अत्र क्रमेण दुर्वारा दुष्टांबुना महा-

नसा महता शकटेनेति करणद्वयं गुप्तम् ॥ प्रसत्त्यायुक्तमार्गस्थ तव संमानिताः श्रिताः ॥ स्पृहयन्ति न के नाम गुणरत्नाकर प्रभो ॥ १ ॥ अंभोरुहमये स्नात्वा वापीपयसि भामिनी ॥ ददाति भक्तिसंपन्ना पुष्पं सौभाग्यकाम्यया ॥ २ ॥ इह क्रमेण प्रसत्त्यै अ ये चेति संप्रदानद्वयकं गुप्तम् ॥ शिलीमुखैस्त्वया वीर दुर्वारैर्निर्जितो रिपुः ॥ बिभेत्यत्यन्तमलिनो वनेऽपि कुसुमाकरे ॥ १ ॥ अलियाणां शिलीमुखावित्यमरादलिनो भ्रमरस्यापि भीहेतुत्वम् ॥ सरसीतोयमुद्धृत्य जनः कंदर्पकारकम् ॥ पिबत्यंभोजसुरभिस्वच्छमेकान्तशीतलम् ॥ २ ॥ इहसरसीत इति गुप्तमपादानम् ॥ या कटाक्षच्छटापातैः पवित्रयति मानवम् ॥ एकान्ते रोपितप्रीतिरस्ति सा कमलालया ॥ १ ॥ विपद्यमानता सिद्धा सर्वस्यैव निरूष्मणः ॥ तथा हि भस्म पादाभ्यां निर्वाणं हन्त्ययं जनः ॥ २३ ॥ इह क्रमेण एकारपदवाच्ये विष्णाविति विपदि विपत्ताविति गुप्तमधिकरणद्वयम् ॥ निर्वाणं शीतं भस्माऽयं जनः पादाभ्यां हंतीति योजना । निरूष्मणो निस्तेजसः ॥ तूणीव मधुमासेऽस्मिन्नसालद्रुममंजरी ॥ इयमुद्भिन्नसुकुलेभाति न्यस्तशिलीमुखा ॥ १ ॥ अस्यापत्यमिस्तस्य एः कामस्य तूणीव विकसितकुड्मला परिभ्रमद्भ्रमराऽऽश्रवद्भिः शोभते ॥ प्राप्तमदो मधुमासः प्रबलरुक्प्रियतमोऽपि दूरस्थः ॥ असतीये सन्निहिता हा हतशीला सखी नित्यम् ॥ २ ॥ चैत्रमासस्येदमतिप्रकृष्टतेजः प्राप्तमिति योज्यमिह क्रमेण एयंधुमास इति गुप्तसंबंधद्वयकम् ॥ सर्वज्ञेन त्वया वीर नास्त्यविज्ञातमीदृशम् ॥ इहेनेतिगुप्तमामंत्रितम्॥ कमले कमले नित्यं मधूनि पिबतस्तव ॥ भविष्यति न संदेहः कष्टं दोषाकरोदये ॥ १ ॥ हे अले कमले नित्यं मधूनि पिबतस्तव कं सुखमस्ति तथापि चंद्रोदये कष्टं भविष्यति कमलसंकोचात् ॥

वटवृक्षो महानत्र मार्गमावृत्य तिष्ठति ॥ तावत्त्वया न गंतव्
यावन्मार्गे स तिष्ठति ॥ इहापि क्रमेणाऽले वटो इति संबुद्धिर्गु
कर्ता च गुप्तोऽस्ति॥२॥रामनाम सुधाधाम पवित्रं रस ना रसम्॥क
कर्त्ता कर्म किञ्चात्र के च संबोधनक्रिये ॥ इह हे नः त्वं रामनाम र
आस्वादय । किंभूतं सुधाधामामृतस्थानं पुनः पवित्रं रसरूपञ्च
अत्र कर्तृकर्मसंबुद्धिक्रियाश्च गुप्ताः ॥ विपादी भैक्ष्यमश्नाति सद
रोगं न मुंचति ॥ क्रुद्धेनापि त्वया वीरशंभुनारिः समः कृत
॥ १ ॥ इह विपादश्चेतसो भंगः सोऽस्यास्तीति विपादी विपम
त्तीति वा सदारोगं शश्वद्व्याधिं सभार्यः अगं हिमाद्रिम् इ
विपादी सदारइति च समासयोर्गुप्तिः ॥ नित्यमाराधिता देवैः कंस
स्य द्विपतस्तनुः ॥ मंडलाग्रं गदां शंखं चक्रं जयति बिभ्रत
॥ २ ॥ इहापि नित्यं मा श्रीर्यस्यासेति समासो गुप्तः मंडला
ग्रं कौक्षेयकं खड्गमिति यादवः । इतिसमासगुप्तम् ॥ नितांत
स्वच्छहृदयं सखिप्रेयान्समागतः ॥ त्वां चिरादर्शनप्रीत्य
यः समालिंग्यरंस्यते ॥ १ ॥ इह स्वच्छहृदयमिति विशेषण
क्रियाभ्रांत्याऽयमिति पुंल्लिङ्गमस्पष्टम् ॥ कलिकालमियं तावदग
स्त्यस्य मुनेरपि ॥ मानसं खंडयत्यत्र शशिखंडानुकारिणी ॥ २ ॥
इयं लोपामुद्रा वक्रशीलतयाल्हादकतया च शशिखंडानुकारिणी
अगस्त्यस्यापि मुनेश्चेतःकलिना प्रणयकलहेन कालं मलिनता
मापन्नं खंडयति तथाऽगस्त्यस्य तरोरियं कलिका मुकुलं शशि
खंडवत्कुटिला मुनेरपि मनःखंडयत्युद्दीपनविभावत्वात्
अत्र कलिकेति स्त्रीलिंगं गूढम् ॥ इति लिंगगुप्तम् ॥ प्रमोदं
जनयत्येव सदारागृहमेधिनः ॥ यदि धर्मश्च कामश्च भवेतां संग
ताविमौ ॥ १ ॥ इह रा इति सुवचनं गुप्तम् ॥ कस्मात्त्वं दुर्बलासी
ति सख्यस्तां परिपृच्छति॥त्वयि सन्निहिते तासु दद्यात्किं शुथयोत

रम् ॥ २ ॥ इह परिपृच्छतीति यङ्लुकि लट्प्रथमपुरुषवचनं गूढमस्तीतिअतिशयेन पुनःपुनः पृच्छतीत्यर्थः ॥ इति तिङ्वचनगुप्तम् ॥ एकोच्चारणापह्नुतिभेदत्वं श्लेषत्वम् । स चाष्टधा वर्णपदलिंगभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां भेदात् । क्रमेणोदाहरणम् ॥ अलंकारः शंकाकरनरकपालं परिजनो विशीर्णांगो भृङ्गी वसुच वृष एको बहुवयाः ॥ अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरोर्विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥१॥ इह विधौ चंद्रे दैवे च वक्रे कुटिले विरुद्धे च मूर्ध्नि शिरसि सर्वोपरि च अत्र विधुविधिशब्दयोरौकारांतं रूपं सप्तम्यां समानं तेन इउवर्णयोः श्लेषोऽयम् ॥ १ ॥ पदश्लेषमाह ॥ पृथु कार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ॥ विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥ २ ॥ पृथूनि कार्त्तस्वरस्य हेम्नः पात्राणि यत्र तत् पक्षे पृथुकानां बालानामार्तस्वरस्थानम् । भूषिता अलंकृता निःशेषास्सर्वे परिजनाः सम्बंधिनो यत्र पक्षे भुवि उषिताः शयिता इति पूर्ववत् । विलेषु सन्तो विलसत्काः । स्वार्थिकःकः । मूषिकास्तेषां रेणुना गहनंदुःप्रवेशम् पक्षे विलसंतः प्रकाशंतो ये करेणवो हस्तिनस्तैर्गहनमिति॥२॥लिंगश्लेषमाह॥भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्द्धिनी ध्यानालम्बनता समाधिनिरतैर्नीतेहितप्राप्तये ॥ लावण्यैकमहानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वाहरेः ॥ ३ ॥ हरेस्तनुर्नेत्रे च युष्माकं संसृतिक्लेशहानिं कुरुताम् । भक्तिनम्रविलोकने प्रणयः स्नेहो यस्या ययोर्वा तथा।पुनर्नीलोत्पलं स्पर्द्धितुं शीलं यस्या ययोर्वा पुनः समाधिनिष्ठैर्ध्यानविषयतां नीता नीते वा । तनुपक्षे । ईहितस्याभीष्टस्य प्राप्तये । पक्षे हितस्य शोभनस्य । पुनः सौंदर्यैकस्थानं पुनर्लक्ष्मीनेत्रयोरानंदवत्तां वर्द्धयती । अत्र नेत्रतन्वोर्नपुंसकस्त्रीलिं-

गरूपसाम्याल्लिंगयोः श्लेषः।एकवचनद्विवचनयोः शब्दसाम्यवचन श्लेषोऽपीत्यर्थः॥३॥अथ प्राकृतसंस्कृतभाषयोः श्लेषमाह।महदेसुरसं धम्मेतमवसमासंगमागमाहरणे॥हरवहुसरणं तंचित्तमोहमवसर उमे सहसा ॥ ४ ॥ मह्यं दद स्वरसं धर्मे तमोवशामाशांगमागमात्संसा रूपात् हर नः हे हरवधुशरणं त्वं चित्तमोहोऽपसरतु सहसा मे इति प्राकृतेऽर्थः। संस्कृते तु महदे उत्सवदात्रि उमे मे आगमाहरणे वेदोपादाने तं सुरसंधं देवेषु संधानं भक्तिमवरक्ष समासंगमासक्तिं हर अपनय बहु सरणं प्रसरणं यस्य तं चित्तमोहमवसरे समये उमे सहसा हरेत्यावृत्त्या योज्यम् ॥ ४ ॥ प्रकृतिश्लेषमाह। अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति ॥ सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणां च नृपात्मजः ॥ ५ ॥ अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि वहिष्यति ज्ञेषु विज्ञेषु जनेषु वादिष्यति। वहिवच्योर्लृटि वक्ष्यतीति समं रूपम्। अमित्राणां सामर्थ्यं कृंततीति मित्राणां सामर्थ्यं करोतीति। कृंततिकरोत्योः क्विप्। तेन प्रकृत्योः श्लेषः ॥५॥ प्रत्ययश्लेषमाह। रजनिरमण मौलेः पादपद्मावलोकक्षणसमयपराप्तापूर्वसंपत्सहस्रम्॥ प्रमथनिवहमध्ये जातुचित्तत्प्रसादादहमुचितरुचिः स्यान्नंदि॰ ता सा तथा मे ॥ ६ ॥ चंद्रमौलेः पादपद्मावलोकेक्षण उत्सवस्त॰ त्समये पराप्तं प्राप्तं यदपूर्वमगोचरं संपदां सहस्रं यत्र तद्यथा स्यात्तथाहं जातुचित्कदाचित्तस्य चंद्रमौलेः प्रसादात् प्रमथाख्य॰ गणमध्ये उचिता योग्या रुचिः प्रीतिर्दीप्तिर्वा यस्य तादृशो नंदिता॰ नंदकर्ता स्यां भवेयं तथा सति सा नंदिता नंदिनो गणस्य भावो नंदिता मे मम स्यादित्यर्थः । अत्र स्यां स्यादित्युत्तमप्रथमपु रुषयोर्नंदितेति तृच्तलोः प्रत्यययोश्च श्लेषः ॥ ६ ॥ अथ युक्तिविभ॰ क्तयोः श्लेषमाह। सांसां हर सांसस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ॥ नयो पकारसांमुख्यमायासि तनुवर्त्तनम्॥७॥ भो हर त्वं सांसस्य सांसां

सा च षोढा च्युताक्षरा॥ दत्ताक्षरोभयाक्षराक्षरमुष्टिविन्दुभत्यर्थवती- भेदात्॥सुशीलः स्वर्णगौराभः स्वर्णचंद्रनिभाननः॥सुगतः कस्य न प्रीतिं तनोति हृदि संस्थितः॥ १ ॥ इह सुगतम् इत्यत्र मध्ये गकारभ्रंशात्सुत इति सिध्यति इति च्युताक्षरा। इहाक्षरशब्देन मात्राविसर्गविन्दुव्यंजनान्यपि ग्राह्याणि ॥ अन्योप्यर्थः स्फुटो यत्र मात्रादिच्युतकेप्यपि ॥ प्रतीयते विदुस्तज्ज्ञास्तन्मात्राच्युत- कादिकम् ॥ १ ॥ महाशयमतिस्वच्छं नीरं संतापशांतये॥ खलावासादतिश्रान्ताः समाश्रयत हे जनाः॥ १ ॥ अत्र नकार- स्यैकारमात्रायाश्च्यावने नरोऽपि भवति । तथा च नरनीरयोः कर्मणोः समाश्रयतेति क्रिययान्वयः। महान् आशयश्चित्तमाश्रयो वा यस्य तम्।अतिस्वच्छमकुटिलं निर्मलं च। संतापः आधिर्व्या- धिश्च। खलो दुर्जनो धान्यमर्दनभूश्च॥ तुषारधवलः स्फूर्जन्महा- मणिधरोनघः॥ नागराजो जयत्येकः पृथिवीधरणक्षमः ॥ २॥ इह नकारे आकारच्यावनान्नगराजो हिमाद्रिर्नागराजः शेषः॥ इह यद्यपि। धूमे शंखे मणौ मांसे नैले भोज्ये गृहे पथि। गुरुमन्त्र- नवेद्रेषु संज्ञायां ब्राह्मणे तथा॥अश्लीलार्थाभिधायित्वान्महच्छब्दं न दापयेदिति वचनान्महामणिशब्दो लज्जाकरस्तथापि क्रीडाकाव्येषु न दोषो महामणिषु जातं मन्यसे त्वं महत्वमित्यादिप्रयोग- दर्शनात्॥ मात्राच्युतकमिति। सुश्यामा चंदनवती कांता तिल- कभूषिता॥ कस्यैषानंगभूः प्रीतिं भुजंगस्य करोति न॥ १॥ अत्रानंगभूरित्यत्र विंदुच्युत्या नगभूर्भवति सा चौचित्यान्मलयाद्रि- र्ज्ञेया।सुष्ठुश्यामलाऽजातरजाश्च।चंदनद्रुमवती चंदनांगरागवती च। कांता कमनीया वल्लभा च। तिलकैर्वृक्षैः पुंड्रेण च भूषिता। भुजंगः सर्पो विटश्च॥काले तडिल्लताजाले घनपीनपयोधरे॥कांतः सर्वगुणो- पेतो बालेंदुःखे न लभ्यते॥१॥ इहापि बालेंदुरिह विंदुच्युतौ हे बाले

वर्पर्तां कांतो भर्ता दुःखेन लभ्यत इत्यर्थः॥इति विन्दुच्युतकम्॥महीरुहा विहंगानां मधुरैककलापिनाम् ॥ विरुतैर्नीरवाहाय स्वागतानीव कुर्वते ॥ १ ॥ मधुरैककलापिनामिह विसर्गच्युत्या मधुरैर्विरु तैःशब्दैः मधुरमेवैकक लपितुं शीलं येषां तेऽत्रैकशब्दः स्वार्थिककांतो ज्ञेयःपक्षे केन सुखेन युक्तः कलापः पुच्छभागो येषां तेषां मयूराणां मधुरैर्विरुतैरिति ॥ अगस्त्यस्य मुनेः शापाद्ब्रह्मस्पंदनमाश्रितः ॥ महासुखात्परिभ्रष्टो नहुषः सर्पतां गतः ॥२॥ इहापि महासुमहाप्राणः खादाकाशाद्भ्रष्टो नहुषो विप्ररथस्थः सर्पतां गतः। पक्षे बृहत्सुखादिति विसर्गच्युतकम् ॥ भिक्षवो रुचिराः सर्वे सुरसाश्च जनप्रियाः ॥ क्षमायामपि संपन्ना दृश्यंते मगधे परम् ॥ १ ॥ भकारच्युताविक्षवः स्युः। इक्षुपक्षे स्पष्टोर्थः । भिक्षुपक्षे रुचिरा वपुर्वेषयुक्त्युक्तिभिर्दीप्ताः शृंगारादिरसाभिनायकत्वात्सुरसाः क्षमायां क्षांतावपि संपन्नाः परं केवलं मगधदेशे दृश्यंते। पक्षे क्षमायां भूमौ । इति व्यंजनच्युतकम् ॥ स्फोटयित्वाक्षरं किञ्चित्पुनरन्यस्य दानतः ॥ यत्रापरो भवेदर्थश्च्युतदत्ताक्षरं हि तत् ॥ १ ॥ सदागतिहतोच्छ्रायस्तमसोवश्यतां गतः ॥ अस्तमेप्याति दीनो यं विधुरेकः शिवस्थितः ॥ १ ॥ अयमेको विधुश्चंद्रः शिवस्थितो हरस्थो दीनः क्षीणः सदागत्या गमनेन हतोच्छ्रायो गतवृद्धिः। एकत्रावस्थित्या कुब्जीभूतांग इत्यर्थः । तमसो राहोरवश्यतामग्रसनीयतां गतोऽस्तमेष्याति । काका नैष्यतीत्यर्थः । तथाऽयं दीपः सदागतिना वायुना हतोच्छ्रायः प्रास्तशिखः तमसोंधकारस्य वश्यतां गतोऽस्तमेष्याति विध्वस्तो भविष्यति यतो विधुरे विपदि कः शिवो निरुपद्रवः स्थितः। अत्र दीन इति नकारं स्फोटयित्वा पकारो दत्तः ॥ १ ॥ पूर्णचंद्रमुखी रम्या कामिनी निर्मलांबरा ॥ करोति कस्य न स्वांतमेकांतमदनातुरम् ॥ अत्रापि

कामिनीह ककारं निष्कास्य यकारदाने यामिनी रात्रिरिति । 'अंबरं व्योम्नि वाससी'त्यमरः।स्वांतं मनः पूर्वस्यालंबनविभावत्वादपरस्यो- द्दीपनविभावत्वाच्चेति च्युतदत्ताक्षरा॥प्रसंगात्स्थानच्युतकमप्याह॥ तनोतु ते यस्य फणी गरुत्मान्पाणौ मुरारिर्दयिता च शय्या॥नाभ्यां स्फुरन्भद्रमशुभ्रदेहः पद्मा गतिश्चक्रमसौ विरिञ्चिः ॥१॥असौ मुरारि- र्विष्णुस्ते तव भद्रं शुभं तनोतु । यस्य फणी शेषः शय्या।गरुत्मान् गतिर्वाहनम् । पाणौ चक्रं दयिता श्रीः नाभ्यां विरिञ्चिः स्फुरन्दी- प्यमानः । अशुभ्रदेहः श्यामांगः । अत्र व्युत्क्रमयोजनया स्थान- च्युतकत्वम् ॥ अथाक्षरमुष्टिमाह ॥ बहूनां यत्र वस्तूनामुक्तिराद्या- क्षरेण हि । प्रोच्यतेक्षरमुष्टिस्सा साहित्यनयकोविदैः ॥ अकचटत- पयशा यथा वर्गाष्टबोधकाः॥आचंकुराजीशबुकेशुनवग्रहबोधकाः ॥ एवम् । आभाकासितपक्षेपु मैत्रश्रवणरेवती । संगमे नहि भोक्तव्यं द्वादश्यां द्वादशक्षयादित्युक्तेरन्यथापि बोध्याक्षरमुष्टिः।स्वरेपु बिन्दु- युक्तेपु हलांयदवबोधनम् । तद्बिंदुमदितिप्राहुः केचिद्बिंदुमतीमिति ॥

ाः ॰॰॰॰ा॰॰ि॰॰ि॰॰ो ः॰॰ ः ी॰ि॰॰ः।॰॰॰॰ि॰॰॰॰ा॰॰॰॰ि॰॰॰॰ो॰॰। ः ः ॥

त्रिनयनचूडारत्नं मित्रं सिंधोः कुमुद्वती दयितः ॥ अयमुदयति घुसृणारुणतरुणिमवदनोपमश्चन्द्रः ॥ १ ॥ घुसृणा कुंकुमम् । अर्थ- वती तु तरुण्यालिंगित इत्यादिना प्रागुक्तैव ॥ प्रश्नोत्तरं क्रमप्राप्त- माह ॥ बहिरंतर्भेदात्प्रश्नोत्तरं द्विधा । तत्र बहिः प्रश्नोत्तरं यथा । प्रायः कार्ये नियुज्यंते जनाः सर्वत्र कीदृशाः॥नाधेत्ययं भवेच्छन्दो नौवाची वद कीदृशः ॥ १ ॥ सावधानाः अविकलेंद्रियाः । औकारेण सहितः सौ अधाना इति शब्देन रहितो नाधा इति शब्दो नौरिति भवेत् । यद्वा सौ अधानाः सौ सहौकारेणेति सौ तथा कृते नाधाइशब्दो नाधौजायतेऽधानाः न विद्यतेऽधोयत्र सोऽधः न विद्यते

१ सावधाना इत्युत्तरम् ।

आ आकारो यत्र सोऽना अथश्चानात्यधानाः धलोपे आलोपे च नकारौकारयोर्योगे नौरिति सिद्ध्यति ॥१॥ अंतःप्रश्नोत्तरं यथा। पृथ्वीसंबोधनं कीदृक्कविना परिकथ्यते ॥ केनेदं मोहितं विश्वमत्रैवास्ति न बुध्यसे ॥ १ ॥ को इति पृथिवीसंबोधनम् । इना कामेनेदं मोहितमिति ॥ अथ यमकलक्षणम् ॥ अतुल्यार्थत्वे सत्यानुपूर्वीविशेषविशिष्टनियतव्यंजनसमुदायो यमकम् । यथा । नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपंकजम् ॥ मृदुलतां तलतां तमलोकयत्ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥ १ ॥ सुरभिर्वसंतः । तच्चेदं संक्षेपेण सप्ताशीतिप्रकारमित्यलंकारशेखरः । काव्यप्रकाशे तु 'अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः । यमकं पादतद्भागवृत्ति तद्यात्यनेकताम् ॥समरसमरसोऽयमित्यादावेकेषामर्थवत्त्वेऽन्येषामनर्थवत्त्वे भिन्नार्थानामिति न युज्यते वक्तुमित्यर्थे सतीत्युक्तं सेति सरोरस इत्यादिवैलक्षण्येन तेनैव क्रमेण स्थितानां पादेति प्रथमो द्वितीयादौ द्वितीयस्तृतीयादौ तृतीयश्चतुर्थे प्रथमास्त्रिष्वपीति सप्त। प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे इति प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीयश्च इति द्वे तदेवं पादजं नवभेदम् ॥ अर्धावृत्तिश्श्लोकावृत्तिश्चेति द्वे। द्विधा विभक्ते पादे प्रथमपादादिभागः पूर्ववत् । द्वितीयतृतीयादिपादादिभागेष्वंतभागोंतभागेष्वेति विंशतिभेदाः । श्लोकान्तरे नासौ भागावृत्तिः । त्रिखंडे त्रिंशच्चतुष्खंडे चत्वारिंशत् । प्रथमपादादिगतान्त्याद्धार्दिभागो द्वितीयपादादिगते ॥ अयाद्धार्दिभागे यम्यत इत्याद्यन्वर्थतानुसरणेनानेकभेदमन्तादिकमाद्यंतिकं तत्समुच्चयः मध्यादिकमादिमध्यमन्तमध्यं मध्यांतिकं तेषां समुच्चयः तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानां मध्यादिभागेष्वनियतेऽवस्थाने आवृत्तिरिति प्रभूततमभेदं तदेतत्काव्यान्तर्गतमिति ना-

---

१ कविना इत्युत्तरम् ।

स्य भेदलक्षणं कृतं दिङ्मात्रमुदाह्रियते। अथास्य व्याख्या। अर्थे सतीति। अर्थभिन्नानां भिन्नार्थानां वाहिताग्न्यादिष्विति पूर्वं निपातः। तेनैकार्थे लाटानुप्रासेन प्रसंगः। एवं त्वर्थशून्यानां पुनः श्रुतौ यमकं न स्यादत आह। अर्थे सतीति। सा भिन्नक्रमा वर्णानां पुनःश्रुतिर्यमकमित्यर्थः। अत्र वर्णयमकभेदेऽपि श्रुतिसाम्ये यमकं भवत्येव। यथा माघे। भुजलतां जडतामबलाजन इति डलयोः साम्ये॥ तदुक्तं डलयोरलयोश्चैव डरयोश्च समा श्रुतिरिति। नन्वर्थे सतीति व्यर्थमत आह। समरेति। समरे युद्धे समो रसो यस्य सः। अत्र द्वितीयसमरपदेऽर्थाभावान्न यमकं स्यादतोऽर्थे सत्युक्तम्। मूले सेति पदं व्यर्थमत आह। तेन तुल्यार्थशून्यानेकवर्णपुनःश्रुतिर्यमकं तच्च भिन्नार्थत्वेऽर्थाभावे च तुल्यं विशिष्टाभावस्य द्वेधासंभवादिति तत्त्वम्॥ मूले सेति पदं व्यर्थमत आह। सर इति। सरसस्तडागस्य रस इत्यत्र वर्णाभेदेऽपि क्रमभेदान्न यमकमित्यर्थः। अस्य विंशतिभेदानाह। पादे यमकं द्वेधा पादवृत्तिस्तद्भागवृत्तिश्च। आद्यमेकादशधा प्रथमः पादो द्वितीयादौ द्वितीये तृतीये चतुर्थे च विकल्पेन यम्यत इत्यग्रेतनेन संबंधः। एवं साम्ये मुखम् १ संदेहः २ आवृतिश्चेति त्रयो भेदाः। द्वितीयः पादस्तृतीये चतुर्थे च सम इति गर्भसंदेशौ द्वौ तृतीयश्चतुर्थे इत्येकः पुच्छाख्यः प्रथमः पादस्त्रिष्वपि सम इति पंक्त्याख्यः। यथा। विकाशमीयुर्जगतीशिमार्गणा इति। अत्र मुखयोगे युग्मकम्। गर्भावृत्त्योर्योगे परिवृत्तिः। अर्द्धावृत्तिः समुद्गकं श्लोकावृत्तिर्महायमकमेवं सप्तभेदाः। पादयमकस्येत्यर्थः प्रथम। इति। आद्ययोरंत्ययोश्च पादयोः साम्ये एकः। आद्यंतयोर्द्वितीयतृतीययोश्च साम्येऽन्य इति द्वौ तेन नव भेदाः। पादयमके इत्यर्थः। अर्द्धश्लोकयोः पादरूपत्वात्पादावृत्तावंतर्भावः। तद्भागेति मूलं व्याचष्टे। द्विधेति। श्लो-

हिमव्याप्तविश्वा वेधा न वेद याम् ॥ या च मातेव भजते प्रणते-
मानवे दयाम्॥यदानतोऽप्यदानतो न यात्ययं नयात्ययम् ॥ शिवेहि
तां शिवे हितां स्मरामितां स्मरामि ताम् ॥ समुच्चययमकम् । सर
स्वति प्रसादं मे स्थितिं चित्तसरस्वति ॥ सरस्वति कुरु क्षेत्रं कुरुक्षे
त्रसरस्वति ॥ ससार साकं दर्पेणकंदर्पेण ससारसा ॥ शरन्नवाना वि-
भ्राणा नाविभ्राणा शरन्नवा ॥ मधुपराजिपराजितमानिनीजनमनः-
सुमनःसुरभिश्रियम् । अमृतवारिजवारिजविप्लुवं स्फुटिततात्रतता-
प्रवणं जगत्॥एवं वैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्यदुन्नेयम्॥अथ व्याख्या॥
आद्यतृतीयपादसाम्ये आह । सन्नारीति । सन्ना नष्टा अरीणामिभा
गजा यत्रेदृशो रणो यस्य स त्वं सतीनांरीर्विभर्ति पुष्णाति यो मा
गौरी तां याति यस्तं विधुशेखरं शिवम् । अमायमकपटं यथा
तथाराध्य ततो हेतोः पृथिवीं जयेत्यर्थः । पादावृत्तौ युग्मक-
माह । विनेति । यमरूपेण विना पक्षिणाऽयं महाजनः सज्जन ए-
नोऽपराधं विना यतमानानां प्रयत्नवतामपि सादं दुःखं राति ददा-
तीति सादरं यथा तथा । यद्वा । यतो दीर्घो मानो येषां तेषु सादरं
यथातथा । मानसाच्चित्तात्सरसश्चारमत्यर्थमदीयत अखंड्यत अमा-
र्यतेत्यर्थः । कीदृशेन यमेन नयता स्वस्थानं प्रापयताऽसून्प्राणा-
न्खादतीति खादी तेन । ऊनयता हानिं कुर्वता सुखादि ऊनयता
नाशयता अयज्ञा पुमान् अखंड्यतेति संबंधः । महमुत्सवमजति
क्षिपतीति महाजः खलस्तं नुदतीति महाजनो ना पुरुषः ।
यद्वाऽयं शुभविधिं विना एनः पापं नयता जनयता महा-
तमजं छागं नुदति ददातीति नोदी 'महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रिया-
योपकल्पयेत्' इत्युक्तेः ॥ श्लोकावृत्तिमाह । स त्वेति ॥ स तु भरतो
राजाऽवश्यं निश्चितमवलंबितमाश्रितं तारवं तरुसमूहो येन तदार-
मारिसमूहं सर्वदाऽनिशं रणमानैषीत्।अलसं यथाऽवान् न च श्वसन्।

अन प्राणने। अवात्र निषेधे। त्वरावानित्यर्थः । अगच्छन्निति वा। वा गतौ। अस्थित स्यति क्षिपतीत्यस्थितः । अधातोरित्युक्तेर्धातुत्वान्नोपधादीर्घः । अर्थव्यत्ययेन क्रमेण वा पुनः पाठेऽयं श्लोकस्तदायमर्थः । सर्वं दारयति नाशयतीति सर्वदारणः तं मानमिच्छतीति दावानलो दवाग्निस्तेन समं तुल्यं स्थितं यस्य सः सत्वेन गुणेन सामर्थ्येन वारंभेन कार्यारंभे रतः । अवलं सैन्यहीनं विततो विस्तीर्ण आरवश्शब्दो यस्य तं वश्यमनैषीदिति शेषः। यद्वाऽलसं मदम् आवान् गच्छन् ओ विष्णुस्तत्र स्थितः॥ द्विखंडे पादे भागात्संदष्टमाह। अनंतेति द्वाभ्याम्। वेधा ब्रह्माऽपि यां न वेद अनंतमहिम्ना व्याप्तं विश्वं यया या च प्रणते मानवे मातेव दयां भजते तां स्मरामीत्यग्रेऽन्वयः॥ एकपादे आद्यन्तयमकमाह। यदानत इति। यस्यामानतोऽयं जनोऽयस्य शुभविधेर्दानतो हेतोर्नयस्य नतिरत्ययं नाशं न गच्छति। शिवेन रुद्रेणहिता शिवे कल्याणे हिता स्मरेण कामेनामिता व्याप्ता गौरी स्मरामीति द्वयोरन्वयः। पादभेदे आद्यंतयोः समुच्चयमाह । सरस्वतीति । क्षेत्रे शरीरं कुरुक्षेत्रं तीर्थं तत्र सरस्वति नदीरूपे वाग्देवि मे चित्तमेव सरस्वान्समुद्रः । सरस्वान्सागरोऽर्णव इत्यमरः । तत्र स्वति सुष्ठु सर गच्छ। स्थितिं प्रसादं च कुर्वित्यर्थः॥ द्वयोरर्धयोराद्यंतयोः समुच्चयमाह । ससारेति । ससारसा सारसपक्षिसहिता। शराभ्र भवं सारसं पद्मं वा शरदृतुःकंदर्पेण साकं सह। यद्वा कं ब्रह्माणं दर्पयति नाशयतीति कंदर्पः तेन दर्पेण कृत्वा ससार प्रवृत्तेत्यर्थः । किंभूता नवा नूतना शरं कांडं बिभ्राणा नवानां यूनामनः प्राणस्तद्रूपा वीनां पक्षिणां आणः शब्दो विभाणः नास्ति विभाणो यस्यां साऽविभ्राणा सा नेति नाविभ्राणा। नद्यात्सशब्दा शरत्प्रवृत्तेत्यर्थः॥ चतुष्खंडे द्वितीयस्य तृतीये यमकमाह। मधुपेति। जगत्कर्तृं नअ-

पानां राज्या पंक्त्या पराजितं मानिनीजनमनो याभिस्ताः सुमनसः पुष्पाणि यत्र । स्त्रियः सुमनसः पुष्पमित्यमरः । स चासौ सुरभिः संतस्तस्य श्रियम् । यद्वा। तासां सुमनसां पुष्पाणां सुरभिः सुगन्धस्तस्य लक्ष्मीमभृत दधार । वारिजानि पद्मानि वारीणि च तेषो विप्लवो विह्वलता यत्र । यद्वा ।वीनां पक्षिणां प्लुवो गतिर्यत्र स्फुटितं विकसितं ताम्रं रक्तं ततं विस्तृतमाम्रवणं यत्र तत्तयेति । विशेषतो यमकोदाहरणानि तु नलोदयकाव्ये कालिदासेन प्रदर्शितान्यपेक्षा चेत्तत्र द्रष्टव्यानीत्युपरम्यत इति शब्दालंकारादिग्दर्शनम् ॥ अथार्थालंकारान्विभजते ॥ उपमा रूपकोत्प्रेक्षा समासोक्तिरपह्नुतिः। समाहितं स्वभावश्च विरोधः सारदीपकौ ॥ सहोक्तिरन्यदेशत्वं विशेषोक्तिविभावने । एवं स्युरर्थालंकाराश्चतुर्दश न चापरे ॥ अन्याः सर्वालंकृतय एष्वेवांतर्भवंति हीति । तत्र भेदे सति साधर्म्यमुपमा अधिकगुणवत्तया संभाव्यमानमुपमानं निकृष्टगुणवत्तया संभाव्यमानमुपमेयम् । ता विभजते ॥ वाक्यार्थातिशयश्लेषनिन्दाऽभूतार्थपर्ययाः । संशयो नियमः स्वश्च विक्रियेत्युपमा दश ॥ तत्र वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थो यत्रोपमीयते सा वाक्यार्थोपमा । सा च प्रत्येकसादृश्यानपेक्षा तत्सापेक्षा च । आद्या यथा । कामिनीनवकुचकुंभकांदुत्थितो मदनमत्तवराहः । कामिमानसवनांतरकंदमुत्खनति मानलतायाः ॥ अत्रोपमानस्य वराहादेर्मत्तत्वादिमुत्तुंदनादिभिरुपमेयसादृश्यत्वेन न्यूनत्वात् ॥ यथा । त्वदाननमधीराक्षि स्फुरद्दशनदीधिति ॥ भ्रमद्भृंगमिवालक्ष्य केशरं भाति पङ्कजम् ॥ २ ॥ इहोपमेयस्याननस्योपमानेन पंकजेन प्रत्येकं सादृश्यात् ॥ पद्मातिशयवर्णोन्यासः सातिशयोपमा । यथा । कल्पद्रुमो न जानाति न ददाति वृहस्पतिः ॥ अयं च जगतीजानिर्जानाति च ददाति च ॥ एकदानिरनमास्यं श्लेषोपमा यथा । समाऽप्यशभरणा

राजते विलसद्वयाः । बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥ अत्र तमालपत्राण्याभरणानि यस्याः सा तथा । तमालपत्राणि पुंड्रविशेषाणि पक्षे तापिच्छपत्राणि । विलसद्वयो यौवनं यस्याः । पक्षे विलसद्वयसो युवानो यस्यां सा । अलकैः सहिता चासावानेनन मुखेन शोभिनी पक्षे सालकाननैः सालवृक्षविशेषैः शोभिनीति । सर्वत्र पदश्लेषः ॥ यत्रोपमानस्य निन्दया प्रतिक्षेपस्सा निंदोपमा । यथा।नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः। लब्ध्वाऽपि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः॥अत्रोपमानयोरिभशुंडाकदलीस्तंभयोस्त्वक्कार्कश्यैकान्तशैत्याभ्यां निंदया प्रतिक्षेपः ॥ यत्रासंसृष्टज्ञानेन संसर्गमारोप्य साम्यप्रसञ्जनं साऽभूतोपमा । यथा । उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगंगापयसः पतेताम् । तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः॥ अत्र द्युगंगासंसर्गमज्ञात्वैव तत्संसर्गारोपेण समुक्ताहारवक्षसः साम्यतारोप्यते ॥ यत्रोपमानस्यैवोपमेयता सा विपर्ययोपमा । यथा । अतिसुललितयोपिद्भ्रूलताचारुशार्ङ्गं रतिवलयपदांके चापमासज्य कंठे । सहचरमधुहस्तन्यस्तचूतांकुरास्त्रः शतमखमुपतस्थे प्रांजलिः पुष्पधन्वा ॥ इहोपमानस्य शार्ङ्गस्यैवोपमेयता ॥ यत्रोपमानोपमेययोः संशयकोटिता सा संशयोपमा । यथा । किमिंदुः किं पद्मं किमु मुकुरबिम्बं किमु मुखं किमब्जे किं मीनौ किमु मदनबाणौ किमु दृशौ । खगौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किमु कुचौ तडिद्वा तारा वा कनकलतिका वा किमबला॥स्पष्टार्थः॥यत्र तथाव्यावृत्त्या साम्यलाभस्सा नियमोपमा॥

यथा। आघूर्णितं पक्ष्मलमक्षियुग्मं भ्रांतद्युतिश्चैत्यजितामृतांशु॥अ
स्या इवास्याश्चलदिन्द्रनीलगोलामलश्यामलतारतारम् ॥ अभेदा
मानवदिह भेदो द्रष्टव्यः॥ यत्रोपमेयमुपमानविकारतयोच्यते सा वि
क्रियोपमा। यथा। हरिणादथ तन्नयनादथ पद्मात्पद्मपत्राच्च॥आहृत
कांतिसारं विधिरसृजत्सुभ्रुवो दृष्टिम् ॥ श्रीपादस्तु समभिव्याहारो
पमाप्यस्तीत्याह । सा यथा। प्रकृत्यैव मनोहारि वदनं हरिणीदृशः
चन्द्रे ह्लादकता कस्मात्पद्मः केन परिष्कृतः॥अत्र सर्वत्र। न्यूनाधिकत्व
शंका चेद्विभागेषु तदिष्यताम् ॥ किंचिद्विशेषमादाय भेदोभेदश्च क
श्चन ॥ काचित्समस्तान्वयिनी क्रियामात्रान्वयापरा ॥ विशेषणान्व
या काचिदुपमा कापि तत्परा ॥ अत्र च । न्यूनता साम्यमाधिक्यं य
द्यदेवाभिधीयते ॥ अहो वाक्यस्य माहात्म्यं समतैव प्रतीयते॥तदाह
राजशेखरः। समानमधिकं न्यूनं सजातीयं विरोधि च ॥ सकुल्यं सो
दरं कुल्यमित्याद्याः साम्यवाचकाः ॥ अलंकारशिरोरत्नं सर्वस्वं
काव्यसंपदाम् ॥ उपमा कविवंशस्य मातैवेति मतिर्मम ॥ इत्युपमा ॥
अतिसाम्यादपह्नुतभेदयोरुपमानोपमेययोरभेदप्रत्ययो रूपकम् ॥
यदाह।तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोरिति॥दंडी च।उपमैव तिरो
भूतभेदा रूपकमिष्यते।इति॥तद्विभजते।विरुद्धश्च समस्तं च व्यस्त
रूपकरूपकम् । श्लिष्टश्च रूपकं तस्मात्संक्षेपात्पंचधा स्मृतम्॥तत्रो
पमानविरुद्धोर्थस्तद्विरुद्धम्। यथा। दिवा न परिभूयते न च मनागपि
क्षीयते न वा चरमवारिधेः पयसि लुप्तिमाविंदति । न च त्रिदश
सुभ्रुवां वदनकांतिभिर्जीयते यशस्तुहिनदीधितिर्जयति को पि भूमी
पतेः ॥ अत्रोपमानश्चन्द्र उपमेयं यशस्तच्च चंद्राद्विरुध्यत्वेन वर्णि
तम् ॥ समस्तं यथा। तस्या बाहुलता पाणिपद्मं चरणपल्लवम् ।
मुखेन्दुरक्षिभ्रमरौ सर्वस्वं पुष्पधन्वनः ॥ अत्र बाहुरेव लता बाहु
लतेत्यादीनि पदानि समस्तानि ॥ व्यस्तं यथा। भुजौ मृणाले

इत्युत्प्रेक्षा ॥ अन्यदभिप्रेत्यान्याभिधानं समासोक्तिः सैव चान्या
पदेश उच्यते यथा।त्वं पीयूषादिवोपि भूषणमसि द्राक्षे परीक्षेत कं
माधुर्यं तव विश्वतोपि विदिता माध्वीकसाध्वी कथा ॥ एतत्किं
तवाप्यरुंतुदमिव ब्रूमो न चेत्कुप्यसे यः कांताधरपल्लवे माधुरिमा
नान्यत्र कुत्रापि सः॥ इह कान्ताधराभिप्रायेणामृतादिकथनात्समा-
सोक्तिः ॥ किञ्चिदपह्नुत्य यदन्यार्थप्रदर्शनं सापह्नुतिः ॥ यथाशी-
त्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् ॥ नागरिकः किमु
मिलितो नहि नहि सखि हैमनः पवनः ॥ अत्र नागरिकमपह्नुत्य हैमन-
पवनप्रदर्शनादपह्नुतिः ॥ आरब्धानुकूलाकस्मिकसहकारिलाभः
समाहितम् ॥ मानापनोदनविधौ मदिरेक्षणाया यावन्नमामि चरणा-
वथ तावदेव । नीपस्खलन्नवसमीरपुरस्सराणि प्रादुर्बभूवुरचिराद्धन-
गर्जितानि ॥ सुरभिवातघनगर्जनादेरुद्दीपनविभावत्वेन सहकारित्वे-
न समाहितत्वमत्रेति ॥ यस्य वस्तुनो यत्स्वभावता तदाख्यानं
स्वभावः स एव जातिरुच्यते यथा । चलति कथंचित्पृष्टा यच्छति
वाचं कथंचिदालीनाम् ॥ आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सु-
तनुः ॥ स्पष्टार्थः ॥ विरोधो द्विविधः तत्राद्यः पारमार्थिकाविरोधे-
प्यौचित्येन विरोधिता प्रतीयते यत्र सः यथा । मनीषिताः सन्ति गृ-
हेषु देव इत्यादौ । द्वितीयस्तु यथा । श्रुते विरोधसंधानेपि यथा-
भिमतभासाद्याविरोधः अयमेव विरोधाभास उच्यते । यथा ।
भक्तानां कामदो यस्तु रूपा कामं दहन्नपि ॥ अपिशब्दा-
मयस्याप्युपन्यासात् स्तुतिमाह ॥ स्पष्टम् ॥ उत्तरोत्तरं य-
त्र सारोत्कर्षः स सारः यथा । विषयेषु तावदबलास्तास्वपि गोप्यः
स्वभावमृदुवाचः । मध्ये तासामपि सा तस्या अपि सानि वीक्षितं
किमपि ॥ सा राधा ॥ समस्तवाक्योपकारकत्वं दीपकत्वम् ।
तच्चाभिन्नं भिन्नं च तत्तत्कारकक्रियादिभेदादनन्तम् ॥ अभि-

नांगेषु रत्नाभरणानि संति निःश्वासहार्य्याण्यपिनांशुकानि॥ तथा
सा संप्रति सारसाक्षी दिने दिने कामपि कान्तिमेति ॥ निःश्वासहा
र्याण्यतीव मृदुसूक्ष्माणि । केचित्तु अन्यदेशत्वमेव विशेषोक्तिवि
भावनेऽधिकरणद्वयमादाय । अन्ये तु अनयोरेकेनापरस्याऽन्यथा-
सिद्धिर्व्यतिरेकमादायेति । गोवर्द्धनस्त्वन्यथा सिद्ध्याऽन्यदेशत्वमेव
निराचकार । व्यतिरेकालंकारस्वतिरिच्यत इत्येके । [redacted] च यथा ।
कादाचित्कीं द्युतिं धत्ते कलंकी क्षीयतेऽन्वहम् । दोषाकरः कथंकारं
त्वदाननसमः प्रिये ॥ एकेनाप्रस्तुतस्य सिद्धिराक्षेपः । सोऽपि
पृथगित्यपरे ॥ यथा । इंद्रेण किं [redacted] यदि कर्णनरेंद्रसूनुरैरावतेन
किमसौ यदि तद्द्विपेन्द्रः । दंभोलिनाऽप्यलमयं यदि तत्प्रतापः
स्वर्गोप्ययं ननु मुधा यदि तत्पुरीयम् ॥ आनंत्यादेवालंकाराणामिह
दिङ्मात्रमेवादर्शि॥विशेषापेक्षा त्वलंकारसर्वस्वादिपरिशीलनत एव
शाम्यतीति ॥ अथालंकारिकाभिमतव्यंजनावृत्तिर्हि तार्किका-
दिभिर्नाङ्गीक्रियतेऽधुनाकाव्यप्रकाशोक्तवर्त्मना तां साधयामः ॥
गतोस्तमर्क इत्यादौ नानार्थप्रतीतिसिद्धिर्हि व्यंजनामंतरा न संभ-
वतीति वदन्तं प्रत्याह । रामोऽस्मि सर्वसह इह दुःखसहिष्णुत्वम् ।
रामेण प्रियजीवितेन तु कृते प्रेम्णः प्रियेनोचितमिह निःस्नेहत्वम् ।
रामोसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामित्यत्रोत्कृष्ट-
त्वं च । तेन लक्षणीयार्थोपि नानात्वं भजते विशेषव्यपदेशहेतुश्च
भवति । तदवगमश्च शब्दार्थायत्तः प्रकरणादिसव्यपेक्षश्चेति कोयं
नूतनः प्रतीयमानो नाम । अस्यार्थः । विशेषव्यपदेशोर्थांतरसंक्रमि-
तवाच्यत्वादिस्तद्धेतुस्तद्विषयस्तदवगमो लक्ष्यावगमः लक्षणायाः
शब्दवृत्तित्वात्तदायत्तत्वं शक्यसम्बन्धापेक्षणाच्चार्थायत्तत्वम् । प्रक-
[illegible] । तस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वात्तात्पर्यानुपपत्तेश्च लक्षणाप्र-
[illegible]दित्यर्थः । नूतनो व्यंग्यनानात्वादिधर्मार्दि व्यंग्यसिद्धिस्तया-

भिधेया न च लक्ष्येपि संतानि तत्रैव व्यंग्यस्यांतर्भावोस्त्विति भावः॥ अथ मूलम्॥ उच्यते॥ लक्षणीयस्यार्थस्य नानात्वेप्यनेकार्थशब्दाभिधेयवन्नियतत्वमेव न खलु मुख्येनार्थेनानियतसंबंधो लक्षयितुं शक्यते। प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिविशेषवशेन नियतसंबंधोऽनियतसंबंधः संबंधश्च द्योत्यते न च ‘अत्ता एत्थ णि मज्ज इ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि मा पहिअ रत्तिअंधअ सेज्जाए मह णिमज्जिहिसि’ इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ मुख्यार्थबाधः। तत्कथमत्र लक्षणा। लक्षणायामपि व्यंजकमवश्यमाश्रयितव्यमिति प्रतिपादितम्॥ व्याख्या॥ उत्तरमाह। उच्यत इति। न हि नानात्वाल्लक्ष्यते नानार्थेन प्रसंगाभिधेयः। नियतत्वं सर्वपुरुषगम्यत्वं प्रतीयमानो व्यंग्यः। यतोऽस्तमर्क इत्यादौ। नियतानियतपरंपरासंबंधगम्यार्थप्रतीतिरित्यर्थः। मुख्यार्थबाधाभावादपि न लक्षणेत्याह। न चेति। श्वश्रूरत्र निमज्जति अथवा दिवसे विलोकय मा पथिक रात्र्यंधशय्यायां मम निमंक्ष्यसि निमज्जति वृद्धत्वान्निस्पंदं शेते॥ ननु न मुख्यार्थबाधो लक्षणाबीजं किंतु तात्पर्यानुपपत्तिः सा चात्ता एत्थेत्यत्रास्त्येवात आह। लक्षणायामपीति। अयं भावः। पावनत्वादिप्रतीतेरवश्यकल्पात्तत्र च वृत्त्यंतराभावादवश्यं व्यंजनांगीकार्या। न च तत्रापि लक्षणा सा हि निरूढा प्रसिद्ध्यभावात्। न प्रयोजनवती प्रयोजनस्य विषयत्वाभावादित्युक्तं द्वितीयोल्लासे॥ किं च व्यंग्य लक्षणा न पदवृत्तिः। वाच्यस्यापि व्यंजकत्वात्। पदैकदेशवर्णादौ तत्त्वाच्च न वाक्ये पदत्वं तदेकदेशादौ मुख्यात्। न च शब्दवृत्तिरर्थस्य व्यंजकत्वादित्याशयस्यं मुख्यार्थबाधाभावेऽपि तात्पर्यज्ञानं विनापि वक्तृबोद्धव्यादिसहकारेण यान्यार्थधीः सा व्यंजनां साधयतीति। मूलम् यथा च समयसव्यपेक्षाभिधा तथा मुख्यार्थबाधादित्रयसमयस-

'नांगेषु रत्नाभरणानि संति निःश्वासहार्य्याण्यपिनांशुकानि॥ त
सा संप्रति सारसाक्षी दिने दिने कामपि कान्तिमेति ॥ निःश्व
र्याण्यतीव मृदुसूक्ष्माणि । केचित्तु अन्यदेशत्वमेव विशेषोि
भावनेअधिकरणद्वयमादाय । अन्ये तु अनयोरेकेनापरस्याऽन्
सिद्धिर्व्यतिरेकमादायेति । गोवर्द्धनस्त्वन्यथा सिद्ध्याऽन्यदेशत
निराचकार । व्यतिरेकालंकारस्त्वातिरिच्यत इत्येके । स च य
कादाचित्कीं द्युतिं धत्ते कलंकी क्षीयतेऽन्वहम् । दोषाकरः कथं
त्वदाननसमः प्रिये ॥ एकेनाप्रस्तुतस्य सिद्धिराक्षेपः । सो
पृथगित्यपरे ॥ यथा । इंद्रेण किं म यदि कर्णनरेंद्रसूनुरैराव
किमसौ यदि तद्द्विपेन्द्रः । दंभोलिनाऽप्यलमयं यदि तत्प्रत
स्वर्गोप्ययं ननु मुधा यदि तत्पुरीयम्॥ आनंत्यादेवालंकाराणा
दिङ्मात्रमेवादर्शि॥विशेषापेक्षा त्वलंकारसर्वस्वादिपरिशीलनत
शाम्यतीति ॥ अथालंकारिकाभिमतव्यंजनावृत्तिर्हि तार्किक
दिभिर्नाङ्गीक्रियतेऽधुनाकाव्यप्रकाशोक्तवर्त्मना तां साधयामः
गतोस्तमर्क इत्यादौ नानार्थप्रतीतिसिद्धिर्हि व्यंजनामंतरा न सं
वतीति वदन्तं प्रत्याह । रामोऽस्मि सर्वसह इह दुःखसहिष्णुत्वम
रामेण प्रियजीवितेन तु कृते प्रेम्णः प्रियेनोचितमिह निःस्नेहत्वम्
रामोसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामित्यत्रोत्कृष्
त्वं च । तेन लक्षणीयार्थोपि नानात्वं भजते विशेषव्यपदेशहेतुश्
भवति । तदवगमश्च शब्दार्थायत्तः प्रकरणादिसव्यपेक्षश्चेति कोऽ
नूतनः प्रतीयमानो नाम । अस्यार्थः । विशेषव्यपदेशोर्थांतरसंक्रमि
तवाच्यत्वादिस्तद्धेतुस्तद्विषयस्तदवगमो लक्ष्यावगमः लक्षणाया
शब्दवृत्तित्वात्तदायत्तत्वं शक्यसम्बन्धापेक्षणाच्चार्थायत्तत्वम् । प्रक
रणादीति । तस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वात्तात्पर्यानुपपत्तेश्च लक्षणाप्र
ऽत्वादित्यर्थः । नूतनो व्यंग्यनानात्वादिधर्मोहि व्यंग्यसिद्धिस्तवा

व्यंपेक्षालक्षणाऽत एवाभिधा पुच्छमित्याहुः। न च लक्षणात्मक
मेव ध्वननं तदननुगमनेन तस्य दर्शनात्। न च तदनुगतमे
अभिधावलंबनेनापि तस्यभावात्। न चोभयानुसार्येव अवाचक
वर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः। न च शब्दानुसार्येव अशब्दात्मकनेत्र
विभागावलोकनादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धेरित्यभिधातात्पर्यम
लक्षणात्मकव्यापारानुवर्त्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारो नापह्नवनी
एव ॥ व्याख्या। किञ्चाभिधावल्लक्षणापि संकेतापेक्षा। न च व्यंग
तदस्तीत्याह। यथा चेति। समयः संकेतः। यद्यपि तद्रूपत्वाद
भिधानतत्सापेक्षा तथापि संबंधाभिप्रायः समयशब्दः। यद्वाभि
धानजन्यं ज्ञानं संकेतापेक्षा ज्ञानापेक्षेत्यर्थः। मुख्यार्थबाधस्तद्योग
प्रयोजनं चेति त्रयमित्यर्थः। ननु तर्ह्यभिधातो भेदो न स्यादत
आह। अत एवेति। यतः संकेतापेक्षाऽतस्तत्सापेक्षा च लक्षणा
शक्यसंबंधात्तस्याः। अतः परम्परया लक्षणापि संकेतापेक्षेत्य
भिधा तत्पुच्छभूतेत्यर्थः। लक्षणाव्यंजनयोर्भेदकांतरमाह। न चेति।
तस्य ध्वननस्य असिद्धिं निरस्यति। नचेति॥ अभिधेति। ना
नार्थव्यंजनाया भद्रात्मन इत्यादावित्यर्थः। उभयं लक्षणाभिधा
अवाचकेति। अबोधकवर्णा गतोऽस्तमर्क इत्यादावित्यर्थः॥ वस्तु
तस्तु एकैकदूषणेनैवोभयदूषणाद्दृक्षादेरपूर्वत्वेन तत्र शक्तिग्रहाभा
वाच्छक्यसंबंधाग्रहणाच्चेति। तत्त्वं नेत्रविभागः कटाक्षः। आदिप
दादभिनयादितात्पर्यं वाक्यस्य तदर्थे॥ मूलम्। तत्र च अत्तारत्ये
त्यादौ नियतसंबंधः। कस्सवणेत्यादावनियतसंबंधः। विपरीयरए
लच्छी बंह्मं दूण णाहिकमलत्थं। हरिणो दाहिणणअणं रसाउला
जत्ति ढकेइ॥ इत्यादौ संबंधसंबद्धःअत्र हि हरिपदेन दक्षिणनयन
स्य सूर्यात्मता व्यज्यते। तन्निमीलने सूर्यास्तमयस्तेन पद्मसंको
चनं तेन च ब्रह्मणः स्थगनं तत्र च सति गोप्यांगस्यादर्शनेऽनियंत्रं

... असितमूलसं ... एव वाच्यार्थो वा-
... वाचकमिति येऽप्याहुस्तैरप्यविद्यापदपतितैः पदपदार्थकल्प
... तत्वक्षेप्यवश्यमुक्तोदाहरणादौ विध्यादिर्व्यंग्य एव ।
... वाच्यादसंबद्धं तावन्न प्रतीयते। यतः कुतश्चिद्यस्य कस्यचिदर्थ-
प्रतीतिप्रसंगात् ॥ व्याख्या । अत्ता एत्थेति नियतत्वं वाच्यव्यं-
... त्वं द्वयोः पांथनिष्ठत्वात् । कस्सवणेत्यादा-
... त्वं सखीकांताद्यनेकनिष्ठत्वात् ॥ विपरीयेति । विपरीतरते
... दृष्ट्वा नाभिकमलस्थं हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला झटि-
... स्थगयति संबंधसंबद्धं विवृणोति ॥ अत्रहीति । ततस्तेन संको-
... ॥ तत्र चेति । स्थगने सतीत्यर्थः ॥ अनियंत्रणं निर्लज्जं
... सुरतमत्र परंपरया व्यंग्यधीरित्यर्थः ॥ अखंडवाक्यस्य
... शक्तिरिव व्यंग्योपि शक्तिरिति वेदांतिमतं शंकते । अखं-
... ति । एकमेवाद्वितीयंब्रह्मेत्यादिश्रुतयः शक्यं बोधयन्ति ।
व्यंग्योपि वाच्य इत्यर्थः ॥ तदुक्तम्। अनवयवमेव वाक्यमना-
... निमित्तमिति अस्या
... अविशिष्टमर्यादयानेकशब्दप्रकाशितम् ॥ एकं वे-
... अखंडं प्रपेदिरे इति तैरपीति तत्त्वतश्चेद्वाक्यम-
... ति कस्य वाचकत्वम्। अविद्यादशायां तु व्यवहारे भट्टनया-
... पदपदार्थविभागांगीकार्य एव अन्यथा
... न स्यात् । न स्याच्च वाक्ये तत्तत्पदार्थतत्तत्संबं-
... तत्र चोक्तादि ... भिधाद्यसंभवात्सिद्ध व्यंजनेति भावः॥
... । निश्शेषेत्यादौ तदंतिकं गतासीति विधिरित्यर्थः॥ अनुमा-
... ति व्यक्तिविवेककारमहिमभट्टमतशंकते । नान्वीति ।
... व्यंजनावादिनोऽप्यदं तुल्यमिति सूचितम् ॥ मूलम् । एवं
संबंधाद्व्यंग्यव्यंजकभावो भवति प्रतिबंधेऽन्यरं न भवतो-

ति व्याप्तत्वेन नियतधर्मनिष्ठत्वेन च त्रिरूपाल्लिङ्गाल्लिङ्गिज्ञानमनुमानं यत्तद्रूपः पर्यवस्यति ॥ तथाहि । भमधाम्मिअवीसत्थो सो सुणहो अज्ज ओमाइंदेण गोलाणईकच्छकुडंगवासिणा दरीयसीहेण ॥ अत्र गृहे श्वनिवृत्त्या भ्रमणं विहितं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति॥व्याप्यव्यापकसंबन्धसामान्येऽप्यतिप्रसंगस्तुल्योऽत आह॥प्रतिबंधेति।प्रतिबंधो व्याप्तिः॥पक्षधर्मतामाह।दृष्टान्ते श्रुतस्य त्वशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः।नियतत्वेन धर्मिनिष्ठत्वेन चेत्यर्थः ॥ विपक्षासत्त्वेन सपक्षसत्त्वेन चेत्यर्थः। अत एवोक्तं त्रिरूपादिति । पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वासंप्रयुक्तादित्यर्थः ॥ अबाधितत्वस्य तर्कप्रमाणसापेक्षत्वादसत्प्रतिपक्षत्वस्य स्वार्थानुमानेऽनुमानात नाभिधानम् । यत्रानुमानात् [illegible] तद्रूप इति । अनुमितेरन्तरङ्गो व्यापकस्य [illegible] इति पूर्वेणान्वयः ॥ भमधम्मीति । भ्रमण धार्मिक [illegible] अद्य मारितस्तेन गोदानदीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन पुष्पावचयार्थं [illegible] गोदावरीं [illegible] [illegible] [illegible] प्रति [illegible] भावयुक्तिः । गोदातीरे सिंहोपलब्धिर्भयहेतोः [illegible] एव निषु माया इति तात्पर्यार्थः । अनुमानस्य [illegible] । अत्रेति । गृहे भ्रमणमभ्रमणमनुमापयतीत्यन्वयः । यद्यपि गृहे भ्रमणं गोदातीरे न भ्रमणाभावमनुमापयति [illegible] व्याप्तिसद्भावेऽपि [illegible] निवृत्त्या गृहे विहितं भ्रमणं गोदातीरे कल्पनीयमिति । व्याप्तिः [illegible] भ्रमणं [illegible] [illegible] इति । [illegible] । अत्र [illegible] इति । [illegible] न [illegible] । गोदातीरे [illegible] भ्रमणयोग्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अत्रोच्यते । भीरुरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेणान्येन चैवंभूतेन हेतुना सत्यपि भयकारणे भ्रमतीत्यनैकांतिको हेतुः । शुनो बिभ्यदपि वीरत्वेन सिंहान्न बिभेतीति विरुद्धोऽपि गोदावरीतीरे सिंहसद्भावः प्रत्यक्षादनुमानाद्वा न निश्चितोऽपि तु वचनात् न च वचनप्रामाण्यमस्ति । अर्थेनाप्रतिबंधादित्यासिद्धश्च तत्कथमेवंविधाद्धेतोः साध्यसिद्धिः । तथा निःशेषच्युतेत्यादौ गमकतया यानि चंदनच्यवनादीन्युपात्तानि तानि कारणांतरतोऽपि संभवंतीति । अतश्चात्रैव स्नानकार्यकारित्वेनोक्तानीति नोपभोग एव प्रतिबद्धानीत्यनेकान्तिकत्वं व्यक्तिवादिनाधमपदसहायानामेव व्यंजकत्वमुक्तं न चात्राधमत्वं प्रमाणप्रतिपन्नमिति कथमनुमानं तत्कथमेवंविधादर्थादेवंविधोऽर्थ उपपत्त्यनपेक्षितत्वे सति प्रकाशत इति व्यक्तिवादिनः पुनरदूषणम् ॥ व्याख्या ॥ व्याप्तिं दर्शयितुमाहायद्यदिति । व्यापकविरुद्धेति । भीरुभ्रमणस्य व्यापिकाभयकारिकारणाभावोपलब्धिस्तद्विरुद्धं भयकारणं तदुपलब्धिरित्यर्थः । तेन व्यतिरेकव्याप्तिमुक्तां दूषयति । उच्यते इति । एवं हि परस्य व्याप्तिरभिमता यत्र भीरुभ्रमणायोग्यत्वाभावः किं तु भीरुभ्रमणयोग्यत्वं तत्र भयकारणाभाव इति सा चायुक्ताबलात्प्रभुनिदेशादिना भीरुभ्रमणस्य भयकारणेऽपि दर्शनेन व्यभिचारादिति भावः । अन्येन निधिलाभादिनेत्यर्थः । शुनो बिभ्यदिति स्पर्शदोषाद्बिभ्यदित्यर्थः । यदि धार्मिकः शूरोऽभिप्रेतस्तत्र गोदातीरं शूरभ्रमणायोग्यं भयहेतुमत्त्वात्सिंहवत्त्वाद्वेत्युच्येत तदा साध्याभावव्याप्तत्वाद्विरुद्धतेति भावः । यदि तु भयकारणवत्त्वं सिंहवत्त्वं वा पुंश्चल्या प्रयुज्येते तदा स्वरूपासिद्धिरपीत्याह । गोदावरीति । अर्थेनेति ॥ अप्रतिबंधादव्याप्तत्वात् । न हि सर्वं वाक्यमर्थसत्तया व्याप्तं प्रतारकवाक्यस्यापि दर्शनात् । अतः संदिग्धासिद्धिरपीत्यर्थः ।

स्थलांतरेऽपि व्यभिचारादनुमानं निरस्यति।तथेति॥कारणं संभोग भिन्नं स्नानादि तस्मादित्यर्थः।प्रतिबद्धानि व्याप्तानि तर्हि व्यभिचा व्यंजनापि कथं तत्राह । व्यक्तीति ॥ व्यक्तिर्व्यंजना । अस्तु मम। प्यधमपदसहकारेणानुमानमत आह । न चेति ॥ ततश्च पूर्ववत्सं वित्तिसिद्धिरिति भावः।ननु व्यंजनापक्षेऽप्येष दोषोऽत आह।एवमिति तत्र व्याप्तेरनंगत्वेन संभावनामात्रादेव तत्प्रतीतेर्न चातिप्रसंगः। वक्त्रादिवैशिष्ट्यस्य नियामकत्वात् । यस्त्वर्थसंदेहे व्यंग्यधर्मेति तत्त्ववासनया प्रतीतिकलहे एव विश्राम्यतीति तत्त्वमिति व्यंजनावृत्तिसाधनम् ॥ अथ संक्षेपतो वक्ष्ये समस्यापूरणे विधिम् । अत्रादौ विशदाः पंच प्रोच्यंते कारिका यथा ॥ कल्पादिसिंधुलघुभिर्गुरुता युगान्तदूरावलोकगुरुभिर्लघुता विधेया । विष्णोरधोमुखतया प्रतिबिंबतश्च स्याद्विपरीत्यमुदकादिषु जन्मता च ॥ अयमर्थः । कल्पस्यादिः कल्पादिः सृष्टिसमयः । सिंधुः समुद्रः । लघुः क्षुद्रपदार्थः । एतद्धेतुभूतवस्तुनो गुरुता विधेया कल्पनीया । सृष्टौ हि स्रष्टा महावयवानेव निर्मिमीते स्म पदार्थान् । कालक्रमेण सर्वे दुर्बला अभूवन् । सामुद्रिकद्रव्येषु शाश्वतिक एवातिरेकः । लघ्वपेक्षया ततोऽधिकस्यापि महिमा नियोज्यः । युगान्तादिहेतुभिर्लघुता कल्पनीया । युगान्तसमये हि सर्वं लघु भवति । दूरे दृश्यमानाः पदार्था अतिक्षोदीयांस इव भासंते । गुर्वपेक्षयाऽप्येवमाकलनीयम् ॥ उदाहरणानि यथा । कल्पादिकाले गुरुदेहदेश्या पिपीलिका राजति शैलतुल्या । तदा लघीयानपि गंडशैलः श्रीखंडशैलस्य तुलां तनोति॥सिंधुना यथा। अहो पयोराशिनिवासियादो पिपीलिका राजति शैलतुल्या । सदा जनानां महतां हि संगो धत्ते लघूनामपि गौरवाणि॥माहात्म्यं तस्य पीयूष्यापत्यानुं ज्ञायते कथम् । यत्पियंत्र विभात्यंभः कीटिका

न्तर्जातार्कप्रतिबिंबतः। शंक्यते शत्रुकांताभिः किमुदेति रविद्वयम्॥ चंद्रांधकाररविकीर्तिकुकीर्तिसंध्यारागाभिसंगकृतवर्णविपर्ययेण। दृष्टांतवद्धयदिशब्दतया पुराणेवात्सल्यशोकमधुघातवियोगमादौ॥ स्वप्नेंद्रजालकमतिभ्रमचित्रमायामंत्रौषधीमणितपःपदभंगभावात्। शौर्येप्सवांछितमनोगतिपुण्यदेवप्रश्नोत्तरक्षयसमासविभिन्नसाध्यात्। श्रीहाटकेश्वरजगत्प्रलयग्रहास्तपाथोधिमंथसमयप्रतिबिंबभावैः। संभ्रमलक्ष्यपुरचंदनशस्त्रपातैश्चंडीशपद्मगुरुताभिरथोपमानैः॥ यद्दुर्घटं भवति तत्प्रकटं पटीयानौचित्यचिंतितपदं परिदृश्य कुर्यात्॥ पूर्वोक्तपद्यगदितैरुपदेशभावैरेतैरिति स्म कविकल्पलताकृदाह॥ अथोदाहरणानि॥ रक्तकृष्णादयो वर्णाश्चंद्रेण श्वेताः क्रियंते। यथा। उल्लसत्तुहिनज्योतिर्द्युतिविद्योतितोऽभितः। कैलासशैलसंकाशः कासते विंध्यभूधरः॥ जपापुष्पं जातिसमं सुवर्णं रजतप्रभम्॥ सुधाकरकरस्पर्शाद्भाति चंदनवन्मसी॥ अंधकारेण यथा। कैलासो विंध्यसंकाशः कर्पूरः कज्जलप्रभः। जपा तापिच्छगुच्छश्रीस्तमसा भाति लिम्पता॥ कृष्णश्वेतादयो वर्णा बालार्केण प्रथमं रक्तास्तदनु पीताः क्रियन्ते। यथा। कज्जलं कुंकुमच्छायं जातीपुष्पं जपासमम्। सुवर्णं पद्मरागश्रि प्रभातार्कप्रभावृतम्॥ इत्थमन्यत्रापि वर्णविपर्ययः कार्य्यः॥ यदा पुनश्चंद्रादीनामेव वर्णविपर्ययश्चिकीर्पितस्तदा कीर्त्यादिभिरेव तेषामपि वर्णविपर्ययः कार्यः। स्वर्धुनीसलिलसंनिभस्फुरत्तावकीनधनकीर्तिमंडलैः। विस्तृतैस्त्रिजगति क्षमापते शीतरश्मिरिव लक्ष्यते रविः॥ अन्यवस्तूनां यथा। मेदिनीदयित तावकैर्यशःसञ्चयैरुपचितैः समंततः। क्षीरनीरनिधिसोमकोमलैर्जायते रजतकांतिकज्जलम्॥ हिमाद्रिसदृशो मेरुर्भाति कुंकुमबिंदुवत्। भूमीधर भवत्कीर्त्या शुभ्रिते भुवनत्रये॥ कुकीर्त्यायथा। भवदीयविद्विषन्मेदिनीपतिकुकीर्त्तिपंक्तिभिः। आवृतैः

अहर्पतिमहःशुष्कात्सागराद्धूलिरुत्थिता ॥ अतुच्छवत्सवात्सल्य-पिच्छलीभूतचेतसा॥जनन्या मन्यतेऽत्यर्थं व्याघ्रः सौम्यवपुःक्षमी॥ शोकेन मधुनाघाते न वियोगे न मादने ॥ नवा समस्या पूर्यते शोकादिभिर्व्याप्तचेता हि विपरीतमाचरति। शोकव्याप्तचेता वा आत्मानं मन्यते मृतम्।मद्यपा मदिरामेव गंगां वदति मानवः। शस्त्राघातयुतो भूमिमाकाशमिव मन्यते ॥ वियोगार्त्तो जनः स्थाणुं मानुषत्वेन पश्यति । मत्तो नग्नोऽप्यनग्नमात्मानं मन्यते भृशम् ॥ इति स्वप्नेऽघटमानमपि घटते भोज्याभिषेककलाकुशलस्वप्ने दृष्टमिदं त्वं विचारयेत्यादि कल्पनीयम् । इंद्रजालेन मतिभ्रमेण चित्रेण चाद्भुतमपि भोश्चित्रकर इंद्रदृष्टं चित्रं लिखेति वाक्यं । रचनीयं माययापि विसदृशं भाव्यं मणिमंत्रमहौषधीनां च प्रभावेण सर्वसाध्यं यस्मादचिंत्यो हि महिमा मणिमंत्रमहौषधीनां तपसापि सर्वं साध्यते यतः। सर्वं हि तपसा साध्यं तपश्च दुरतिक्रमम् ।पदभंगेन यथा॥ मृगात्सिंहः पलायते॥मृगमत्तीति विशेषणं पलाय मांसाय ते तत्र अयं मृगः समायातिमृगात्सिंहः पलायते। ततो वेगात्पलायस्व त्वरितस्त्वरितैः पदैः॥शौर्येण स्वेन वांछितेन मनोगत्या पुण्येन दुर्घटमपि घटते देवप्रसादेनासाध्यमपि साध्यते ॥ यथा ॥ निःश्रीकोऽपि विभो विभातसमये पश्यत्यपश्यं पुमान्यस्ते पद्मसमानमाननमसौ स्यादिन्दिरामन्दिरम् । देवाज्ञापि किमु न्यून्नत पदं यस्य प्रसादान्नरो मूको जल्पति संपूर्णानि बधिरः शृणुते नृत्यते ॥ १ ॥ प्रश्नोत्तरेण यथा ॥ कस्तूरी जायते कस्मात्को हंति करिणां कुलम्। किं कुर्यात्कातरो युद्धे मृगात्सिंहः पलायते ॥ समस्यायां यत्साध्यं पदं तत् अपमपाठेन भिन्नं कि-यते समासमन्य अयः अपमपाठस्तेन यथार्थं निरर्थं भिन्नं क्रियत इत्यर्थः ॥ यथा ॥ कर्पूरपुरच्छाया निराधारा॥ इद्रवृत्तिनिर्गुणि-

भिया बहु नोद्घाट्यते इत्यलम् ॥ अथ च नीतिशास्त्रमपि मन्वादिभिः सूत्रितं कामंदकादिभिः प्रणीतं तत्संधिविग्रहादिभेदैरनेकधा। संधिश्च विग्रहं चैव यानमासनमेव च। द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिंतयेत्सदेति श्रीमानवोक्तेः तत्रोभयानुग्रहार्थं हस्त्यश्वरथहिरण्यादिनिबंधनेनावाभ्यामन्योन्यस्योपकर्त्तव्यमिति नियमबंधः संधिः। विग्रहं वैरम्। यानं शत्रुंप्रति गमनम्। तदुपेक्षणमासनम्। स्वार्थसिद्धये स्वबलस्य द्विधाकरणं द्वैधीभावः। शत्रुपीडितस्य प्रबलतरराजांतराश्रयणं संश्रयः। गुणानुपकारकान्सदा चिंतयेत्। षड्गुणाश्रयणे सत्यात्मन उपचयः परस्यापचयस्तं गुणमाश्रयेदिति भावः। एषां भेदास्तु श्रीमनुना सप्तमाध्याये प्रपंचितास्ते चात्र विस्तरभिया नोक्ताः ॥ अथ लेशेन राजनीतिमपि वदामः॥धार्मिकं पालनपरं सम्यक्परपुरंजयम् ॥ राजानमभिमन्यंते प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १ ॥ पर्जन्य इव भूतानामाधारः पृथिवीपतिः ॥ विकलेऽपि हि पर्जन्ये जीव्यते न तु भूपतौ ॥ २ ॥ प्रजां संरक्षति नृपः सा वर्द्धयति पार्थिवम् ॥ वर्द्धनाद्रक्षणं श्रेयस्तन्नाशेन सदप्यसत्॥३॥आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् ॥ ततोऽमात्यांस्ततो भृत्यांस्ततः पुत्रांस्ततः प्रजाः ॥ ४ ॥ राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः ॥ लोकास्तदनुवर्त्तंते यथा राजा तथा प्रजाः ॥ ५ ॥ नृपाणां च नराणां च उभयोस्तुल्यमूर्तिता॥ आधिक्यं तु क्षमा धैर्यं माज्ञा दानं पराक्रमः ॥ ६ ॥ सदानुरक्तप्रकृतिश्च प्रजापालनतत्परः॥ विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥ ७ ॥ प्रजा न रंजयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ॥ अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ ८॥ अजामिव प्रजां हन्याद्यो मोहात्पृथिवीपतिः ॥ तस्यैव जायते तृप्तिर्द्वितीयस्य कथंचन ॥ ९ ॥ प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः॥ राज्ञः कुलं श्रियं प्राणांश्च

इच्छा विनिवर्तते ॥१०॥ यथा बीजांकुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिवर्द्धितः॥ फलप्रदो भवेत्काले तद्वल्लोकः सुरक्षितः ॥ ११ ॥ हिरण्यधान्यरत्नानि स्त्रियश्च गजवाजिनः ॥ तथान्यदपि यत्किञ्चित्प्रजाभ्यः स्यान्महीपतेः ॥ १२ ॥ उत्खातान्प्रतिरोपयन्कुसुमितांश्चिन्वँल्लघून्वर्द्धयन्नत्युच्चान्नमयन्पृथूंश्लथयन्विश्लेषयन्संहितान् ॥ क्षुद्रान्कंटकिनो बहिर्नियमयन्स्वान्रोपितान्पालयन्मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं तिष्ठति ॥ १३ ॥ अकृत्वा निजदेशस्य रक्षां यो विजिगीषते ॥ स नृपः परिधानेनावृतमौलिः पुमानिव ॥ १४ ॥ अनंतरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ॥ अरेरनंतरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ १५ ॥ विजिगीषोर्नृपस्यानन्तरितं चतुर्दिशमप्यरिप्रकृतिं जानीयात्तथा तत्सेविनमप्यरिमेव विद्यात् । अरेरनन्तरं विजिगीषोर्नृपस्यैकानन्तरं मित्रप्रकृतिं विद्यात्तयोररिमित्रयोः परं विजिगीषोरुदासीनं प्रकृतिं विद्यादित्यर्थः॥तान्सर्वानभिसंदध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः॥व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ १६ ॥ निर्विषोऽपि यथा सर्पःस्फटाटोपो भयंकरः ॥ तथाडंबरवान्राजा न परैरभिभूयते ॥ १७॥ पुष्पैरपि न योद्धव्यं किं पुनर्निशितैः शरैः॥ जये भवति संदेहः प्रधानपुरुषक्षयः ॥ १८ ॥ भूमिर्मित्रं हिरण्यं वा विग्रहस्य फलत्रयम् ॥ नास्त्येकमपि यद्येषां न तत्कुर्यात्कथंचन ॥ १९ ॥ सामैव हि प्रयोक्तव्यमादौ कार्यं विजानता ॥ साम्ना सिद्धानि कार्याणि विक्रियां यांति न क्वचित् ॥ २० ॥ न विश्वसेदमित्रस्य मित्रस्यापि न विश्वसेत् ॥ विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृंतति ॥२१॥ शपथैः संधितस्यापि न विश्वासं व्रजेद्रिपोः ॥ राज्यलोभोद्यतो वृत्रः शक्रेण शपथैर्हतः ॥२२॥ उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ॥ पादलग्नं करस्थेन कंटकेनेव कंटकम् ॥ २३ ॥ नोपेक्षितव्यो विद्वद्भिरामयोऽरिरवज्ञया॥वह्निरल्पोऽ-

पि संवृद्धः कुरुते भस्मसाद्वनम् ॥ २४ ॥ कौर्मं संकोचमास्थाय प्रहारानपि मर्षयेत्॥कालेकाले च मतिमानुत्तिष्ठेत्कृष्णसर्पवत्२५॥ तावद्भयाद्धि भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ॥ आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्त्तव्यमभीतवत् ॥ २६ ॥ परोऽपि हितवान्बंधुर्बंधुरप्यहितः परः॥ अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥ २७॥ यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रासं ग्रसितं परिणमेच्च यत् ॥ हितं च परिणामे स्यात्तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ २८ ॥ मा तात साहसं कार्षीर्विभवैर्गर्वमागतः॥स्वगात्राण्यपि भाराय भवंति हि विपर्यये॥२९॥मा त्वं तात बले स्थित्वा बाधिष्ठा दुर्बलं जनम्॥न हि दुर्बलदग्धानां कुले किंचित्प्ररोहति ॥ ३० ॥ यानि मिथ्याभिभूतानां पतंत्यश्रूणि रोदताम् ॥ तानि संतापकान्घ्नन्ति सपुत्रपशुबांधवान्॥३१॥ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ॥ वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतंति ते ॥ ३२ ॥ देवब्रह्मस्वपुष्टानि सैन्यानि पृथिवीपतेः ॥ युद्धकाले विशीर्य्यन्ते सैकतास्सेतवो यथा॥३३॥प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ एवं विद्वानविद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥३४ ॥ अदैवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतम्॥ ब्राह्मणा लोकपालांश्च सृजेयुश्चातिकोपिताः॥३५॥युगे युगे च ये धर्म्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः॥तेषां निंदा न कर्तव्या युगरूपा हि वै द्विजाः ॥ ३६ ॥ आक्रम्य ब्राह्मणैर्भुक्तं पार्श्विणेश्च वाधते ॥ गोभिश्च नृपशार्दूल राजसूयाद्विशिष्यते ॥ ३७ ॥ गतश्रीर्गणिकान्द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकान् ॥ गतश्रीश्च गतायुश्च ब्राह्मणान्द्वेष्टि भारत ॥ ३८ ॥ वृद्धौ कलुषभूतायां विकारे प्रत्युपस्थिते ॥ अनयोऽनयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ३९ ॥ न कालः खड्गमुद्यम्य शिरः कृन्तति कस्यचित् ॥ कालस्य बलमेतावद्विपरीतार्थदर्शनम् ॥ ४० ॥ जानन्नपि नरो दैवात्प्रकरोति विगर्हितम् ॥ न कर्म कस्यचिल्लोके गर्हितं रोचते कृतम् ॥४१॥ मा तात

काणाः कुब्जाश्च पण्ढाश्च तथा वृद्धाश्च पंगवः ॥ एते स्वांतःपुरे नित्यं नियोक्तव्याः क्षमाभृता ॥ ५८ ॥ सिद्धान्नमिव राजेंद्र सर्वसाधारणाः स्त्रियः ॥ परोक्षे च समक्षे च रक्षितव्याः प्रयत्नतः ॥ ५९ ॥ सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसंगेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या हि सर्वदा॥ द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ६० ॥ धर्मशास्त्रार्थकुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ॥ समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः ॥ ६१ ॥ न सा सभा यत्र न संति वृद्धा न ते वृद्धा ये न वदंति धर्मम् ॥ नासौ धर्मो यत्र नैवास्ति सत्यं न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ६२ ॥ सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं नासमंजसम् ॥ अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरः किल्विषम श्रुते ॥ ६३ ॥ तस्मात्सभ्यः सभां गत्वा रागद्वेषविवर्जितः ॥ वचस्तथाविधं ब्रूयाद्यथा न नरकं व्रजेत् ॥ ६४ ॥ पिता माता गुरुर्भ्राता भार्या पुत्रः पुरोहितः ॥ नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति स्वधर्मे यो न तिष्ठति ॥ ६५ ॥ अवध्यो ब्राह्मणो बालः स्त्री तपस्वी च रोगवान् ॥ क्रियन्ते व्यंगिता ह्येते ततो दोषैर्न लिप्यते ॥ ६६ ॥ न तु हन्यान्महीपालो दूतं कस्यांचिदापदि ॥ दूतान्हत्वा तु नरकमाविशेत्सचिवैः सह ॥ ६७ ॥ विशोधयेन्महीपालो मंत्रशालामशेषतः ॥ अयुक्तो नार्हति स्थातुमस्यां मंत्ररहस्यवित् ॥ ६८ ॥ मंत्रतंत्रार्पितप्रीतिर्देशकालोचितस्थितिः ॥ यश्च राज्ञि भवेद्भक्तः सोऽमात्यः पृथिवीपतेः ॥ ६९ ॥ अन्तःसारैरकुटिलैः सुस्निग्धैः सुपरीक्षकैः ॥ मंत्रिभिर्धार्यते राज्यं सुस्तंभैरिव मंदिरम् ॥ ७० ॥ नरपतिहितकर्त्ता द्वेष्यतां याति लोके जनपदहितकर्त्ता मुच्यते पार्थिवेन्द्रैः॥ इति महति विवादे वर्त्तमाने समाने नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्त्ता॥ ७१ ॥ षट्कर्णो भिद्यते मंत्रश्चतुष्कर्णः स्थिरो भवेत्॥ द्विकर्णस्य तु मंत्रस्य ब्रह्माऽप्यंतं न गच्छति॥ ७२ ॥ षट्कर्णेषु न कर्तव्यो न

चटकं ममद्वेति शिष्टाः ॥ अथ प्रकृतमनुसरामः ॥ हन्यादे
न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ॥ बुद्धिर्बुद्धिमता क्षिप्ता हं
राज्यं सनायकम् ॥ ७४ ॥ न तद्रथैर्न नागेन्द्रैर्न हयैर्न च पत्ति
भिः ॥ कार्यं संसिद्धिमभ्येति यथा बुद्ध्या प्रसाधितम् ॥ ७५
दुर्योधनः समर्थोऽपि दुर्मंत्री प्रलयं गतः॥राज्यमेकं चकारोच्चैस्सुमं
त्री चंद्रगुप्तकः ॥७६॥ अशृण्वन्नपि बोद्धव्यो मंत्रिभिः पृथिवीपतिः
तथा स्वदोपनाशाय विदुरेणांबिकासुतः ॥ ७७ ॥ पृष्टो ब्रूते मित
ब्रूते परिणामे सुखावहम् ॥ मंत्री चेत्प्रियवक्ता स्यात्केवलं स रि
पुः स्मृतः ॥ ७८ ॥ सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ॥ अ
प्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता सुदुर्लभः ॥ ७९ ॥ दुर्गाणि रा
ज्ञा कार्याणि सजलाग्निदृढानि च ॥ द्रव्यमन्नं च तेष्वेव स्थापनीयं
प्रयत्नतः ॥ ८०॥ दुर्गं बहुविधं ज्ञेयं पर्वतस्य जनस्य च॥प्राकारस्य
वनस्यापि भूमेरपि भवेत्क्वचित् ॥८१॥ न गजानां सहस्रेण न ल-
क्षेणैव वाजिनाम्॥तथा सिध्यन्ति कार्याणि यथा दुर्गप्रभावतः॥८२॥
विषहीनो यथा सर्पो मदहीनो यथा गजः ॥ सर्वेषां वश्यतां याति
दुर्गहीनस्तथा नृपः ॥८३ ॥ शतमेको वशं धत्ते दुर्गस्थो हि धनुर्ध-
रः ॥ तस्माद्दुर्गं प्रशंसंति नीतिशास्त्रविदो जनाः ॥ ८४ ॥ एकः श-
तं योधयते प्राकारस्थो धनुर्द्धरः ॥ शतं सहस्राणि तथा सहस्रं ल-
क्षमेव च ॥ ८५ ॥ त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ॥ नियो-
जयेत्तथैवैतांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ८६ ॥ तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं म-
र्मज्ञं व्यवसायिनम्॥अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात्स हन्यते॥८७॥
निर्विशेषं यदा राजा समं भृत्येषु तिष्ठति ॥ तत्रोद्यमसमर्थानामु-
त्साहः परिहीयते ॥ ८८॥ प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधो यस्य नि-
रर्थकः ॥ न तं भर्तारमिच्छंति वृद्धं पतिमिवाबलाः ॥ ८९ ॥ त्यजे-
त्स्वामिनमत्युग्रमत्युग्रात्कृपणं त्यजेत् ॥ कृपणादविशेषज्ञं तस्मा-

रोऽपि सेव्यः स्याद्धंसाकारैः सभासदैः ॥ हंसाकारोऽपि संत्याज्यो गृध्राकारैः सभासदैः ॥ १०७ ॥ चक्रं सेव्यं नृपः सेव्यो न सेव्यः केवलो नृपः ॥ यस्य चक्रस्य माहात्म्यं मृत्पिंडः पात्रतां गतः ॥ ॥ १०८ ॥ गंतव्या राजसभा द्रष्टव्या राजपूजिता लोकाः ॥ यद्यपि न भवंत्यर्थास्तथाप्यनर्था विनश्यंति ॥ १०९ ॥ अत्यासन्ना विनाशाय दूरतश्चाफलप्रदाः ॥ मध्यभावेन सेव्यंते राजा वह्निगुरुस्त्रियः॥११०॥आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं विद्याविहीनमकुलीनमसंगतं वा॥प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च यः पार्श्वतो भवति तं परिवेष्टयंति ॥१११॥ यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः ॥ कुलीनो वाऽकुलीनो वा स श्रियो भाजनं भवेत् ॥ ११२ ॥ धवलान्यातपत्राणि वाजिनश्च मनोरमाः ॥ सदा मत्ताश्च मातंगाः प्रसन्ने सति भूपतौ ॥ ११३ ॥ राजमातरि देव्यां च कुमारे मुख्यमंत्रिणि ॥ पुरोहिते प्रतीहारे समं वर्तेत राजवत् ॥ ११४ ॥ यत्रादेषु युद्ध्यंते स्वाम्यर्थमपराङ्मुखाः ॥ विकटैरायुधैर्यांति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥ ११५ ॥ पदानि क्रतुभिस्तुल्यान्याहवेऽनिवर्तिनाम् ॥ राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥११६॥ तवाहं वादिनं क्लीबं निर्हेतिं परसंगतम् ॥ न हन्याद्विनिवृत्तं च युद्धे प्रेक्षणिकागतम् ॥ ११७॥ द्विजा अपि न गच्छंति यां गतिं नैव योगिनः ॥ स्वाम्यर्थं संत्यजन्प्राणांस्तां गतिं यांति सेवकाः॥११८॥ राजा तुष्टो हि भृत्यानां मानमात्रं प्रयच्छति ॥ तेऽपि संमानमात्रेण प्राणैः प्रत्युपकुर्वते ॥ ११९ ॥ सारासारविवेक्ता स्वामी भृत्यस्य दुर्लभः ॥ अनुकूलः शुचिर्दक्षः प्राणैर्भृत्योऽपि दुर्लभः॥१२०॥ अविनीतमप्यर्थि नृपः पानासक्तो न साधयत्यर्थान्॥ तृणमपि दग्धुमशक्तो रक्ताग्निः चित्रलिखित इव॥१२१॥पानप्रसक्तस्य नार्थो धनस्य [illegible] पूजया सेवेन सर्वथा युक्त दोषान् ॥ १२२ ॥

नृपः कामासक्तो गणयति न कार्यं न च हितं यथेष्टं स्व
दश्वरति किल मत्तो गज इव ॥ ततो मानाध्मातः पतति
यदा शोकगहने तदामात्ये दोषान् क्षिपति न निजं वेत्त्यविन
॥१२३॥गुणवदगुणवद्वा कुर्वता कार्यजातं परिणतिरवधार्या यत्न
पंडितेन ॥ अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्तेर्भवति हृदयदा
शल्यतुल्यो विपाकः ॥ १२४ ॥ आयाच्चतुर्थभागेन व्ययकर्म प्रव
र्तयेत् ॥ प्रभूततैलदीपो हि चिरं भद्राणि पश्यति ॥ १२५ ॥ अ
र्थानामर्जनं कार्यं वर्द्धनं रक्षणं तथा ॥ भक्ष्यमाणो निरायैश्च सुमे-
रुरपि हीयते ॥ १२६ ॥पञ्चधा विभजन्वित्तमिहामुत्र च मोदते ॥
धर्माय यशसेऽर्थाय आत्मने स्वजनाय चेति ॥ १२७ ॥ कर्मणा
मनसा वाचा चक्षुषा च चतुर्विधम् ॥ प्रसादयति लोकं
यस्तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ १२८ ॥ संभोजनं संकथनं संप्रश्नो-
ऽथ समागमः ॥ ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कदाचन
॥ १२९ ॥ संहतिः श्रेयसी राजन्विगुणेष्वपि बंधुषु ॥ तुषेणापि
परित्यक्ता न प्ररोहंति तंडुलाः ॥ १३० ॥ मृदोः परिभवो नित्यं
वैरं तीक्ष्णस्य नित्यशः ॥ उत्सृज्य तद्द्वयं तस्मान्मध्यां वृत्तिं समा-
श्रयेत् ॥ १३१ ॥ अबुद्धिमाश्रितानां च क्षंतव्यमपराधिनाम् ॥ न
हि सर्वत्र पांडित्यं सुलभं पुरुषे क्वचित् ॥ १३२ ॥ तेजस्विनि
क्षमोपेते नातिकर्कशमाचरेत् ॥ अतिनिर्मंथनादग्निश्चंदनादपि जा-
यते ॥ १३३ ॥ किमप्यसाध्यं महतां सिद्धिमेति लघीयसा ॥
प्रदीपो भूमिगेहान्तर्ध्वांतं हंति न भानुमान् ॥ १३४ ॥ अरावप्यु-
चितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ॥ छेत्तुमप्यागते छायां नोपसंहरते
द्रुमः ॥ १३५ ॥ हंतुमेवोपसरति मृगेंद्रः संकुचन्नपि ॥ बुद्धिमन्तः
प्रहंते च निधाय हृदि किंचन ॥ १३६ ॥ व्रजन्ति ते मूढधियः
पराभवं भवंति मायाविषु ये न मायिनः ॥ प्रविश्य हि घ्नंति शठा-

स्तथाविधा न संवृतांगान्निशिता इवेषवः ॥ १३७ ॥ कोऽहं को देशकालौ समविषमगुणाः केऽरयः के सहायाः का शक्तिः कोऽभ्युपायः फलमिह च कियत्कीदृशी दैवसंपत् ॥ संपत्तौ को निबंधः प्रविदितवचनस्योत्तरं किं नु मे स्यादित्येवं कार्यसिद्धाववहितमनसां सम्पदो हस्तसंस्थाः ॥ १३८ ॥ धर्मः प्रागेव चिंत्यः सचिवगतमती सर्वदालोचनीये प्रच्छाद्यौ रागरोपौ मृदुकठिनरसौ योजनीयौ च काले ॥ ज्ञेयं लोकानुवृत्तं वरचरनयनैर्मण्डलं वीक्षणीयमात्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोपि नापेक्षणीयः ॥ १३९ ॥ क्रतौ विवाहे व्यसने रिपुक्षये यशस्करे कर्मणि मित्रसंग्रहे ॥ प्रियासु नारीष्वधनेषु बंधुषु धनव्ययस्तेषु न गण्यते बुधैः ॥ १४० ॥ स्वाम्यमात्यश्च राज्यञ्च कोशं दुर्गं बलं सुहृत् ॥ एतावदुच्यते राज्यं सत्वबुद्धिव्यपाश्रयम् ॥ १४१ ॥ संधिविग्रहयानानि संस्थितिः संश्रयस्तथा ॥ द्वैधीभावश्च भूपानां षड्गुणाः परिकीर्त्तिताः ॥ १४२ ॥ उत्साहस्य प्रभोर्मंत्रस्यैवं शक्तित्रयं जगुः ॥ आत्मनः सुहृदश्चैव तन्मित्रस्योदयास्त्रयः ॥ १४३ ॥ सामदानभेददंडा इत्युपायचतुष्टयम् ॥ हस्त्यश्वरथपादाताः सेनांगं स्याच्चतुष्टयम् ॥ १४४ ॥ दुष्टाविनीतशत्रूणां भयकृद्बंधुसन्निभम् ॥ शस्त्रधारणमोजस्यं रक्षोविद्युद्ग्रहापहम् ॥ १४५ ॥ वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम् ॥ राज्यलक्ष्मीगृहं वर्ण्यं चक्षुष्यं छत्रधारणम् ॥ १४६ ॥ चामरं श्रीकरं दिव्यं राज्यशोभाकरं परम् ॥ सिंहासनं सुखैश्वर्यकरं लोकानुरंजनम् ॥ १४७ ॥ सुमनोवररत्नानां धारणं दिव्यरूपकृत् ॥ पापालक्ष्मीप्रशमनं चंदनाद्यनुलेपनम् ॥ १४८ ॥ स्नानं नाम मनःप्रसादजननं दुःस्वप्नविध्वंसनं शौचस्यायतनं [illegible] संवर्द्धनं तेजसाम् ॥ रूपोद्योतकरं मदप्रशमनं कामस्य [illegible] नारीणां च मनोहरं श्रमहरं स्नाने दशैते गुणाः ॥ १४९ ॥

तांबूलं मुखरोगनाशनिपुणं संवर्द्धनं तेजसो नित्यं जाठरवह्निवृद्धिजननं दुर्गंधदोषापहम् ॥ वक्त्रालंकरणं प्रहर्षजननं वृद्धन्नृपाग्रे रणे कामस्यायतनं समुद्भवकरं लक्ष्म्याः सुखस्यास्पदम् ॥ १५० ॥ देवतातिथिविप्राणां पूजनं पापनाशनम् ॥ लोकद्वयेऽपि सुखकृद्दानधर्मयशस्करम् ॥ १५१ ॥ सुतभृत्यसुहृद्वैरिस्वामिसद्गुरुदेवते ॥ एकैकोत्तरतो वृद्ध्या श्रीशब्दायत्र मूर्द्धनि ॥१५२॥ अनुगंतुं सतां वर्त्म कृत्स्नं यदि न शक्यते ॥ स्वल्पमप्यनुगंतव्यं मार्गस्थो नावसीदति ॥ १५३ ॥ प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत नरश्चरितमात्मनः ॥ किन्नु मे पशुभिस्तुल्यं किन्नु सत्पुरुषैरिति॥१५४॥ सद्भिरेव सहासीत सद्भिः कुर्वीत संगतिम् ॥ सद्भिर्विवादं मैत्रीं च नासद्भिः किंचिदाचरेत् ॥१५५॥ न द्विषंति न याचंते परनिंदां न कुर्वते ॥ अनाहूता न गच्छंति तेनाश्मानो हि देवताः ॥ १५६ ॥पठतो नास्ति मूर्खत्वं जपतो नास्ति पातकम्॥मौनिनः कलहो नास्ति न भयं चास्ति जाग्रतः॥ १५७॥ गतेऽपि वयसि ग्राह्या विद्या सर्वात्मना बुधैः॥यद्यपि स्यान्न फलदा सुलभा साऽन्यजन्मनि ॥१५८॥ यदीच्छसि वशीकर्त्तुं जगदेकेन कर्मणा ॥ परापवादसस्येभ्यो गां चरंतीं निवारय ॥१५९॥ वाङ्माधुर्याद्याति लोके प्रियत्वं वाक्पारुष्याद्याति लोकेऽप्रियत्वम् ॥ किं तद्द्रव्यं कोकिलेनोपनीतं को वा लोके गर्दभस्यापराधः ॥ १६० ॥ यस्य चाप्रियमन्विच्छेत्तस्य कुर्यात्सदा प्रियम् ॥ व्याधा मृगवधं कर्त्तुं गीतं गायंति सुस्वरम् ॥ १६१ ॥ प्रहरिष्यन्प्रियं ब्रूयात्प्रहृत्यापि प्रियोत्तरम् ॥ अपि चास्य शिरश्छित्त्वा रुद्याच्छोचेत्तथापि च ॥ १६२ ॥ नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न शठा न च मायिनः ॥ न च लोकरवाद्भीता न च शश्वत्प्रतीक्षिणः ॥ १६३ ॥ उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्दैवं प्रमाणमिति कापुरुषा वदन्ति ॥ दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मयोगं यत्ने

कृतेऽपि न हि सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ १६४॥ उद्यमेनैव सिध्यंति कार्याणि न मनोरथैः ॥ न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशंति मुखे मृगाः ॥ १६५ ॥ उत्थाय हृदि लीयंते ह्यलसानां मनोरथाः ॥ बालवैधव्यदग्धानां कुलस्त्रीणां कुचा इव ॥ १६६ ॥ नोदन्वानर्थितामेति न चांभोऽपि प्रपूर्यते ॥ आत्मा तु पात्रतां नेयः पात्रमायाति संपदः ॥ १६७ ॥ विद्यते न स हि कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः ॥ सर्वथा स्वहितमाचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ॥ १६८ ॥ काकतालीययोगेन यदनात्मवति क्षणम् ॥ करोति प्रसंगं लक्ष्मीस्तदस्यास्त्रीत्वचापलम् ॥ १६९ ॥ यो यमर्थं प्रार्थयते यदर्थं घटते च यः ॥ अवश्यं तदवाप्नोति न चेच्छ्रान्तो निवर्तते ॥ १७० ॥ विपत्स्वजनबन्धूनां बुद्धेर्धैर्यस्य चात्मनः ॥ आपन्निकषपाषाणे नरो जानाति सारताम् ॥ १७१ ॥ दुःस्थैरपि निजैरेव प्रभुत्वं शोभतेऽखिलम् ॥ जीर्णचीरेणापि वृतं हट्टे कार्पटमर्दनि ॥ १७२ ॥ चिन्तनीया हि विपदामादावेव प्रतिक्रिया । न कूपखननं युक्तं प्रदीप्ते वह्निना गृहे ॥ १७३ ॥ वरं दारिद्र्यमन्यायप्रभवाद्विभवादिह ॥ कृशताभिमता देहे पीनता न तु शोफतः ॥ १७४ ॥ वरं हुतवहेन हिरण्यं लाभलिप्सया ॥ [illegible] निक्षिपति कृपण हस्तके धनमेषया ॥ १७५ ॥ अतिदानाद्बलिर्बद्धो नष्टो मानात्सुयोधनः ॥ विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत् ॥ १७६ ॥ बा[illegible] नष्टा शाम्येनैव न कौरवाः ॥ शाम्येन [illegible] नष्टस्तस्मात्साम्यं विवर्जयेत् ॥ १७७ ॥ धनमस्तीह वाणिज्ये किंचिदस्ति कृषावपि न ॥ सेवया किंचिदस्तीह भिक्षायां नैव किंचन ॥ १७८ ॥ [illegible] भुजंगमः ॥ [illegible] दुर्जनः ॥ १७९ ॥ [illegible]

नाः ॥ १८० ॥ सपक्षो लभते काको वृक्षस्य विविधं फलम् ॥ प-
क्षहीनो मृगेन्द्रोऽपि भूमिसंस्थो निरीक्षते ॥ १८१ ॥ सपक्षो ल-
भते लक्ष्यं गुणमुक्तोऽपि मार्गणः ॥ न लक्ष्यं हि विपक्षश्चेद्गुणे-
रापूर्यते यदि ॥ १८२ ॥ युक्तियुक्तं प्रगृह्णीयाद्बालादपि विच-
क्षणः ॥ रवेरविषये वस्तु किन्न दीपः प्रकाशयेत् ॥ १८३ ॥ कठिनं
वा मधुरं वा प्रस्तुतवचनं मनोहारि ॥ वामे गर्दभनादश्चिन्तप्रीन्दे
प्रयाणेषु ॥ १८४ ॥ समयमोक्ता वाणी गुणगणरहितापि शोभते
पुंसाम् ॥ रतिसमये रमणीनां भूषाहानिस्तु भूषणं भवति
॥ १८५ ॥ वृथा वृष्टिः समुद्रेषु वृथा तृप्तस्य भोजनम् ॥ वृथा
दानं धनाढ्यस्य वृथा षंढे विभूषणम् ॥ १८६ ॥ अजायु-
द्धमृषिश्राद्धं प्रभाते मेघडंबरम् ॥ दंपत्योः कलहश्चैव परिणामे न
किंचन ॥ १८७ ॥ सतेनानि न पूर्यन्ते पूर्यमाणान्यपि कानिचित्॥
ब्राह्मणोऽग्निर्यमो राजा समुद्रमुदरं गृहम् ॥ १८८ ॥ यत्र गौ च
बहुक्षीरा जलपात्रमुपानहौ ॥ औषधं बीजमाहारं सर्वाणीन यथाप्नु-
यात् ॥ १८९ ॥ अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ॥
मानं चापमानञ्च मतिमान्न प्रकाशयेत ॥ १९० ॥ [illegible]कं
त्यजेद्देशं वृत्तिं सोपद्रवां त्यजेत् ॥ त्यजेन्मायाविनं मित्रं धनं
प्राणहरं त्यजेत् ॥ १९१ ॥ सौहृदेन परित्यक्तं निस्स्नेहं सद्-
वृत्त्यजेत् ॥ सोदरं भ्रातरमपि किमुतान्यं पृथग्जनम् ॥ १९२ ॥ य-
[illegible] ॥ युद्धे
[illegible] युद्धे
[illegible] ॥१९४॥ पठ
[illegible] स्थानं दुर्जनान्-
तनं त्यजेत् ॥ १९५ ॥ न गजस्याग्रतो गच्छेत्तिष्ठे करि
शुभं फलम् ॥ यदि कार्यातिपातिः स्यान्मुखमस्तात्र हन्यते॥१९६॥

पंच यत्र न विद्यंते न तत्र दिवसं वसेत् ॥ धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पंचमः ॥ १९७ ॥ अनायके न वस्तव्यं न वसेद्बहुनायके ॥ आत्मनः शांतिमन्विच्छन्न वसेद्बालनायके ॥ १९८ ॥ गुरुलाघवमर्थानां प्रारंभे कर्मणां फलम् ॥ यथावद्यो न जानाति स बालः प्रोच्यते बुधैः ॥ १९९ ॥ जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराच्च द्विजो भवेत् ॥ वेदाभ्यासाच्च विप्रः स्यात्त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥२००॥ सर्वे यत्र विनेतारः सर्वे पंडितमानिनः ॥ सर्वे महत्त्वमिच्छंति तद्वृंदमवसीदति ॥ २०१ ॥ नहीदृशं च सबलं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ दया मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक्॥२०२॥विवादो धनसंबंधो याचनं स्त्रीषु संगतिः ॥ आदानमग्रतः स्थानं मैत्रभंगस्य हेतवः ॥ २०३ ॥ बालसखित्व-मकारणहास्यं स्त्रीषु विवादमसज्जनसंगम् ॥गर्दभयानमसंस्कृतवाचं विनहि पंडितांल्लघुताहेतून् ॥ २०४॥ दर्शितानि कलत्राणि गृहे सु-तमशंकितम्॥कथितानि रहस्यानि सौहृदं किमतः परम् ॥२०५॥ न मातरि न दायादे न सोदर्येषु बंधुषु ॥ विश्रंभस्तादृशः पुंसां यादृङ्मित्रे निरंतरम् ॥ २०६ ॥ शोकदुःखारातित्राणं प्रीतिविश्रंभभाजनम् ॥ केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षर द्वयम् ॥ २०७ ॥ दुःखेन श्लिष्यते मित्रं श्लिष्टं दुःखेन भिद्यते ॥ मित्राश्लिष्टा तु या प्रीतिः सा दुःखैकप्रदायिनी ॥ २०८ ॥ ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ॥ तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ २०९ ॥ चिबुके यस्य रोमाणि न सन्ति न गंडयोः ॥ तेन मैत्री न कर्तव्या यदि निर्मानुषं जगत् ॥ २१० ॥ कण्टयोः मत्तिमत्स्यमुदाहृतं तरल्योपर्यटनेन न जायते ॥ यदि भ-विनरुद्ध कर्णेन वा न निरमास्ति धनुःशल्योघि ॥ २११ ॥ दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं यशः ॥ विद्यायामर्थलाभे वा त-

स्य जन्म निरर्थकम् ॥ २१२ ॥ परोपकारशून्यस्य धिङ्मनुष्यस्य जीवितम् ॥ जीवंति पशवो येषां चर्माप्युपकरिष्याति ॥ २१३ ॥ यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितैर्मनुष्यैर्विज्ञानविक्रमयशोभिरभग्नमानम्॥ तन्नामजीवनफलं प्रवदंति संतः काकोऽपि जीवाति चिरं च बलिमेव भुंक्ते ॥ २१४ ॥ अधिकारपदं प्राप्य नोपकारं करोति यः ॥ अकारस्तत्र लुप्येत कस्य द्वित्वं प्रजायते ॥ २१५ ॥ किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ॥ आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा ॥ २१६ ॥ अजातमृतमूढेभ्यो मृतोऽजातः सुतो वरम् ॥ यतस्तौ स्वल्पदुःखाय यावज्जीवं जडो दहेत् ॥ २१७ ॥ न पुत्रः पितरं द्वेष्टि स्वभावात्स्वस्य रेतसः ॥ ब्राह्मणानां हि विद्वेपी जायतेऽन्यस्य रेतसः ॥ २१८ ॥ यस्सुतः पितरं द्वेष्टि तं विद्यादन्यरेतसः ॥ यस्तु नारायणं द्वेष्टि तं विद्यादन्यरेतसः ॥२१९॥ किं कुलेन विशालेन शीलमेवात्र कारणम् ॥ कृमयः किं न जायंते कुसुमेषु सुगंधिषु ॥ २२० ॥ न पुत्रत्वेन पूज्यंते गुणैरासाद्यते पदम् ॥ रवेर्व्यांपारमादत्ते प्रदीपो न पुनः शशी ॥ २२१ ॥ अधमा मातुलैः ख्याताः श्वशुराच्चाधमाधमाः ॥ उत्तमा आत्मना ख्याताः पित्रा ख्यातास्तु मध्यमाः ॥ २२२ ॥ ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि सर्वदा ॥ सर्वेषां वृत्तिदाता स्यात्स हेतान्परिपालयेत् ॥ २२३ ॥ कनिष्ठास्तं नमस्येरन्सर्वे छंदानुवर्तिनः ॥ तमेव पुत्रा जीव्येरन्यथैव पितरं तथा ॥ २२४ ॥ विभागे च समानास्ते पितुर्द्रव्यस्य केवलम् ॥ लघोः पूर्वतरो यस्तु गुरुः स हि निगद्यते ॥ २२५ ॥ ऋणशेषश्चाग्निशेषः शत्रुशेषस्तथैव च ॥ पुनः पुनः प्रवर्धेत तस्माच्छेषं न रक्षयेत् ॥२२६॥ कुभोज्येन दिनं नष्टं कुकलत्रेण शर्वरी ॥ कुपुत्रेण कुलं नष्टं तन्नष्टं यन्न दीयते ॥ २२७ ॥ चतुरः सृजताः पूर्वमुपायास्तेन वेधसा॥न सृष्टः पंचमः कोऽपि गृह्यं-

ते येन योषितः ॥२२८॥ स्त्रियस्तु यः कामयते सन्निकर्षं च गच्छ-
ति ॥ ईषत्प्रकुरुते सेवां तं तमिच्छंति योषितः ॥ २२९ ॥ यदैव
भर्त्ता जानीयान्मंत्रमूलपरां स्त्रियम् ॥ उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वे-
श्मगतादिव ॥ २३० ॥ जल्पंति सार्द्धमन्येन पश्यंत्यन्यं सविभ्रम-
म् ॥ हृदये चिंतयन्त्यन्यं न स्त्रीणामेकतो रतिः ॥ २३१ ॥ नाग्नि-
स्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ॥ नांतकः सर्वभूतानां न
पुंसां वामलोचना ॥ २३२ ॥ स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नास्ति
प्रार्थयिता नरः ॥ तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥ २३३ ॥
सुवेषं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ॥ योनिः क्लिद्यति नारीणां
सत्यं सत्यं हि नारद ॥२३४॥ सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र
निर्वृतिः ॥ तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीविका ॥ २३५ ॥
लक्ष्म्या परिपूर्णोहं न भयं ते मोहनिद्रैषा ॥ परिपूर्णस्यैवेंदोर्भवति
भयं सिंहिकासूनोः ॥२३६॥अतिपरिचयादवज्ञा संततगमनादनाद-
रो भवति ॥ लोकः प्रयागवासी कूपे स्नानं समाचरति ॥ मलये
भिल्लपुरंध्रिश्चंदनतरुमिंधनं कुरुते ॥ २३७ ॥ इति वा ॥ सन्निकर्षो
मनुष्याणामनादरणकारणम् ॥ गांगं हित्वा यथान्यांभस्तत्रत्यो
याति शुद्धये ॥ २३८॥ व्रजत्यधः प्रयात्युच्चैर्नरःस्वैरेव चेष्टितैः ॥
अधः कूपस्य खनक ऊर्ध्वं प्रासादकारकः॥ २३९ ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते
पुरुषस्त्यजेन्निद्रामतंद्रितः॥ नरं प्रातः प्रबुद्धं हि श्रयति श्रीर्गुणाश्रया
॥२४०॥नोत्तरस्यां प्रतीच्यां च कुर्वीत शयने शिरः॥शय्याविपर्यया
द्गर्भो दितेः शक्रेण दारितः॥ २४१ ॥ न कुर्यात्परदारेच्छां विश्वासं
स्त्रीषु वर्जयेत्॥हतो दशास्यः सीतार्थे हतः पत्न्या विदूरथः॥२४२॥
न मद्यव्यसनक्षीणः कुर्याद्द्यूतादिविप्लवम् ॥ वृष्णयो हि ययुः क्षीबा-
स्तृणप्रहरणैः क्षयम् ॥ २४३ ॥ दानं न लाञ्छिते दद्यान्न पश्चात्ताप-
वान्भवेत् ॥ बलिनात्मार्पितो बंधे दानदोषस्य शुद्धये ॥ २४४ ॥

नदीनां च नखीनांच शृंगिणां शस्त्रपाणिनाम् ॥ विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ २६२ ॥ न कुर्यादभिचारेच्छां वश्यादिकुहकक्रियाम् ॥ लक्ष्मणेनेंद्रजित्कृत्याभिचारसमये हतः ॥ २६३ ॥ व्याकुलेऽपि महोत्पातैः स्मरेद्विष्णुं सदा हृदि ॥ शरतल्पगतो भीष्मः सस्मार गरुडध्वजम् ॥ २६४ ॥ संदेहो वैष्णवे मार्गे न कार्योऽन्यैः कुदर्शनैः ॥ रामप्रभावमद्यापि पाथोधौ पश्य सेतुताम् ॥ २६५ ॥ अध्वा जरा मनुष्याणामनध्वा वाजिनां जरा ॥ असंभोगो जरा स्त्रीणां मालिन्यं वसनज्वरा ॥ २६६ ॥ अविधेयो भृत्यजनः शठानि चित्राण्यदायकः स्वामी॥अविनयवती च भार्या मस्तकशूलानि चत्वारि ॥ २६७ ॥ दौर्मंत्र्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिः संगात्सुतो लालनाद्विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ॥ मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्स्नेहः प्रवासाश्रयाद्धीर्धर्मोद्यनवेक्षणादपि कृषिस्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥२६८॥ कोऽर्थान्प्राप्य न गर्वितो विषयिणः कस्यापदोऽस्तंगताः स्त्रीभिः कस्य न खंडितं भुवि मनः को नाम राज्ञां प्रियः ॥ कः कालस्य न गोचरांतरगतः कोर्थी गतो गौरवं को वा दुर्जनवागुरानिपतितः क्षेमेण जातः पुमान् ॥ २६९ ॥ क्लीबे धैर्यं मद्यपे तत्त्वचिंता सर्पे क्षांतिः स्त्रीषु कामोपशांतिः ॥ काके शौचं द्यूतकारे च सत्यं राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा ॥ २७० ॥ मांसं मृगाणां दशनं गजानां मृगद्विपां चर्म फलं द्रुमाणाम् ॥ स्त्रीणां हि रूपञ्च नृणां हिरण्यमेते गुणा वैरिकरा भवन्ति ॥ २७१ ॥ स्तब्धस्य नश्यति यशो विषमस्य मैत्री नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ॥ विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य॥२७२॥ शाठ्येन मित्रं कपटेन धर्मः परोपतापेन समृद्धिभावम् ॥ सुखे सुविद्यां पुरुषेण नारीं वांछंति ये व्यक्तमपंडितास्ते ॥ २७३ ॥ धातु

पाते च वित्ताशा मोक्षाशा कौलिके मते ॥ जामातरि च पुत्राशा त्रयमेतन्निरर्थकम् ॥ २७४ ॥ राजा घृणी ब्राह्मणः सर्वभक्षी स्त्री चावश्या दुष्टबुद्धिः सहायः ॥ प्रेष्यः प्रतीपोऽधिकृतः प्रमादी त्याज्या इमे यश्च कृतं न वेत्ति ॥ २७५ ॥ वैद्यं पानरतं नरं कुपठितं स्वाध्यायहीनं द्विजं युद्धे कापुरुषं हयं गतरयं मूर्खं परिव्राजकम् ॥ राज्यं बालनृपं च मंत्ररहितं मित्रं छलान्वेषि यद्भार्यां यौवनगर्वितां पररतां मुञ्चंति ये पंडिताः ॥ २७६ ॥ वृक्षं क्षीणफलं त्यजंति विहगाः शुष्कं सरः सारसा निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजंति गणिका भ्रष्टं नृपं मंत्रिणः ॥ पुष्पं पर्युषितं त्यजंति मधुपा दग्धं वनांतं मृगाः सर्वः कार्यवशाज्जनोऽभिरमते कः कस्य वा वल्लभः ॥ २७७ ॥ त्यजति भयमकृतपापं मित्रं च शठः प्रमादिनं विद्या ॥ श्रीः कामिनमलसं श्रीः क्रूरं स्त्री दुर्जनं लोकः ॥ २७८ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सुखिनौ न कदाचन ॥ यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ २७९ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः ॥ प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रतापवान् ॥ २८० ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके न भूतौ न भविष्यतः ॥ प्रार्थितो यश्च कुरुते यश्च नार्थयते नरम् ॥ २८१ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके शिरःशूलकरौ परौ॥ गृहस्थो यो निरारंभो यतिश्च सपरिग्रहः ॥ २८२ ॥ द्वाविमावंभसि क्षेप्यौ गाढं बद्ध्वा गले शिलाम् ॥ धनिनं चाप्रदातारं दरिद्रं चातपस्विनः [illegible] सत्कालकूटेन किं दा[illegible] तूणैः ॥ किं कर्पूरशलाकया यदि दृशोः पंथानमेति प्रियः संसारेऽपि सतींद्रजालमपरं यद्यस्ति तेनापि किम् ॥ २८४ ॥ लोभश्चेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किम्पातकैः सत्यं चेत्तपसाऽपि किं शुचिमनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ॥ सौजन्यं यदि किं गुणैः

स्वमहिमा यद्यस्ति किं मंडनैः सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्य-
स्ति किं मृत्युना ॥ २८५ ॥ मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयबलैर्लुब्धं
धनैरीश्वरं कार्येण द्विजमादरेण युवतीं प्रेम्णाऽतितीत्रं स्तवैः ॥
बंधुं क्षांततया गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं विद्याभी रसिकं रसेन
सकलं शीलेन कुर्य्याद्वशम् ॥ २८६ ॥ वाजी चारुगतिः शशांकध-
वलं छत्रं प्रियाः पृष्ठतः प्रोत्तुंगस्तनमंडला विजयिनो भृत्याः पुरः
पंचपाः ॥ तांबूलं प्रचुरं सखा स चतुरः संपद्यते चेत्पथि प्राहुस्त-
त्कटकप्रयाणमितरत्प्राणप्रयाणं बुधाः ॥ २८७ ॥ जवो हि सप्तेः
परमं विभूषणं त्रपांऽगनायाः कृशता तपस्विनः॥द्विजस्य विद्या नृ-
पतेरपि क्षमा पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनाम् ॥ २८८ ॥ वासः शुभ्र-
मृतुर्वसंतसमयः पुष्पं शरन्मालती धानुष्कः कुसुमायुधः परिमलः
कास्तूरिकोऽस्त्रं धनुः ॥ वाणी तर्करसोज्ज्वला प्रियतमा श्यामा
वयो नूतनं मार्गः शांभव एव पञ्चमलया गीतिः कविर्विह्लणः
॥२८९॥शत्रुर्दहति संयोगे वियोगे मित्रमप्यहो॥उभयोर्दुःखदायित्वं
को भेदः शत्रुमित्रयोरित्यलम् ॥ एवमर्थशास्त्रं गजशास्त्रं शिल्प-
शास्त्रं सूपकरणशास्त्रं चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चेतिनानाशास्त्रं शौलिहो-
त्रादि नानामुनिभिः प्रणीतं तस्य च सर्वस्य लौकिकतत्तत्प्रयोजन-
भेदो द्रष्टव्यः ॥ एवमष्टादश विद्यास्त्रयीशब्देनोक्तास्तथा सांख्यशा-
स्त्रं भगवता कपिलेन प्रणीतम् ॥ अथ त्रिविधदुःखात्यंतनिवृत्तिर-
[illegible]
[illegible]
ध्याये विरक्तानां पिंगलाकुररादीनामाख्यायिका । पंचमे परपक्ष-
निर्णयः।षष्ठे सर्वार्थसंक्षेपः। प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं सांख्यशास्त्रप्रयो-
जनम् । तथा योगशास्त्रं भगवता पतंजलिना प्रणीतमथ योगानु-
शासनमित्यादिपादचतुष्टयात्मकम् ॥ तत्र प्रथमे पादे चित्तवृत्ति-

निरोधात्मकः समाधिरभ्यासवैराग्यरूपञ्च तत्साधनं निरूपितम्।द्वितीयेपादे विक्षिप्तचित्तस्य समाधिसिद्धयर्थं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टांगानि निरूपितानि।तृतीयपादे योगविभूतयश्चतुर्थेपादे कैवल्यमिति॥विजातीयप्रत्ययस्यैव निरोधद्वारेण निदिध्यासनसिद्धिः प्रयोजनम्।तथा पाशुपतं शास्त्रं भगवता पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणायाथातः पाशुपतं योगविधिं व्याख्यास्यामइत्यादिपंचाध्यायैर्विवेचितम्॥तत्राध्यायपंचकेनापि कार्यरूपो जीवः पशुः कारणं पशुपतिरीश्वरो योगः पशुपतौ चित्तसमाधानं विधिर्भस्मना त्रिषवणस्नानादिर्निरूपितो दुःखांतसंज्ञको मोक्षश्च प्रयोजनम् ॥ एत एव कार्यकारणयोगविधिदुःखांता इत्याख्यायंते ॥ एवं वैष्णवं नारदादिभिः कृतं पंचरात्रम् ॥ तत्र वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाश्चत्वारः पदार्था निरूपिताः ॥ भगवान्वासुदेवः परमेश्वरः सर्वकारणं तस्मादुत्पद्यते संकर्षणाख्यो जीवस्तस्मान्मनःप्रद्युम्नस्तस्मादनिरुद्धोऽहंकारः सर्वे चैते भगवतो वासुदेवस्यांशभूतास्तदभिन्ना एवेति भगवतो वासुदेवस्य मनोवाक्कायवृत्तिभिरभिध्यानं कृत्वा कृतकृत्यो भवतीति निरूपितम् ॥ एवं वैष्णवं मंत्रशास्त्रमखिलमपि पञ्चरात्रांतर्गतमेव ॥ वामागमन्तु शास्त्रबाह्यमेव ॥ तदेवं दर्शितः प्रस्थानभेदः सर्वेषां संक्षेपेण त्रिविध एव प्रस्थानभेदस्तत्रारंभवाद एकः परिणामवादो द्वितीयः विवर्त्तवादस्तृतीयः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयाश्चतुर्विधाः परमाणवो द्व्यणुकादिक्रमेण ब्रह्मांडपर्यंतं जगदारभंतेऽसदेव कार्यं कारणव्यापारादुत्पद्यते इति तार्किकाणां प्रथमः। मीमांसकानां च सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानमेव महदादिक्रमेण जगदाकारेण परिणमते। पूर्वमपि सूक्ष्मरूपेण सदेव कार्यं कारणव्यापारेणाभिव्यज्यते इति द्वितीयः पक्षः। सांख्ययोगपाशुपतानां ब्रह्मणः परिणामो जगदिति

वैष्णवाः । स्वप्रकाशपरमानंदाद्वितीयं ब्रह्म स्वमायावशान्मिथ्यैव जगदाकारेण कल्पते इति तृतीयपक्षो ब्रह्मवादिनां सर्वेषां प्रस्थानकर्तॄणांच । विवर्तवादेच पर्यवसानेनाद्वितीये परमेश्वर एव वेदान्तप्रतिपाद्ये तात्पर्यं न हि ते मुनयो भ्रान्ताः सर्वज्ञत्वात्तेषां किन्तु वहिर्विषय एव प्रवणानामापाततः परमपुरुषार्थे प्रवेशो न संभवतीति नास्तिक्यनिवारणाय तैः प्रस्थानभेदा दर्शितास्तत्र तेषां तात्पर्यमवुद्धा वेदविरुद्धेऽप्यर्थे तेषां तात्पर्यमुत्प्रेक्षमाणास्तत्तन्मतमेवोपादेयत्वेन गृह्णन्तो जना ऋजुकुटिलपथजुषो भवंतीति न सर्वेषामृजुमार्ग एव प्रवेशो न वा पर्यवसानेऽपि परमेश्वरप्राप्तिरंतःकरणशुद्धिवशेन पश्चादृजुमार्गाश्रयणादेव तत्प्राप्तिः। ऋजुमार्गस्तु भागवतधर्माश्रयणमेव सध्रीचीनो ह्ययं पंथा इति श्रीशुकोक्तेः। एष एवहि लोकानां शिवः पंथाः सनातनः ॥ यं पूर्वे चानुसंतस्थुर्यत्र देवो जनार्दन इति भागवतोक्तेश्च॥यानास्थाय नरो राजन्न स्खलेन्न पतेदिहेति योगेश्वरोक्तेश्च॥तथा च सर्वेषां मार्गाणां साक्षात्परंपरया वा परमात्मैव यथा ऋजुकुटिलपथजुषां सरितां समुद्र एव गम्य इति। यथा ऋजुपथजुषां गंगानर्मदादीनां साक्षादेव समुद्रो गम्यः कुटिलपथजुषां यमुनासरय्वादीनां गंगाद्वारा समुद्र एव गम्य इति । एवं वेदांतवाक्यश्रवणादिनिष्ठानां साक्षात्त्वंगम्योऽन्येषां तु सांख्यानुयायिनां तार्किकाणां चतुर्विंशतितत्त्वद्रव्यादिसप्तपदार्थविविक्तात्मज्ञानेन मीमांसाधर्म्मशास्त्रेतिहासपुराणानुयायिनां तत्तच्छास्त्रोदितकर्मानुष्टायिनामन्तःकरणशुद्धिद्वारा कामशास्त्रानुयायिनां तु विषयानुभवविरक्तानां वैराग्यद्वाराऽऽयुर्वेदस्य तु तपोयज्ञार्चनादिष्वारोग्यस्यैव योग्यत्वेन तत्संपादनद्वारा धनुर्वेदस्य निजधर्मत्वात्क्रियाणामंतःकरणशुद्धिद्वारा शिल्पनीत्यादिविद्यानुयायिनामपि यथाऽर्थविदंतःशुद्धिद्वारैव शाक्तसौरगाणपतादीनां तु 'तेऽपि मामे-

श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः। प्रत्यक्षं श्रुतिरनपेक्षत्वात्। अनुमानं स्मृतिरनुमीयमानश्रुतिसापेक्षत्वात्। तथा च श्रुतिः। एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिंदव इति पितॄंस्तिरः पवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमिति अतिसौभगेत्यन्याः प्रजा इति तथा स मनसा वाचं मिथुनं समभवदिति। अस्यार्थः। एते असृग्रमिंदवस्तिरः पवित्रमाशवः विश्वान्यभिसौभगेत्येतन्मंत्रस्थपदैर्देवादीन्स्मृत्वा ब्रह्मा ससर्ज तत्रैतच्छब्द इंद्रियाधिष्ठातृदेवस्मारकः असृग्रशब्द असृक्शब्दवाच्यरुधिरप्रधानदेहरमणमनुष्यस्मारकः। इंदुमंडलमध्यवर्त्तिपितृस्मारक इन्दुशब्दः। पवित्रं सोमं स्वमध्ये तिरस्कुर्वतां धारयतां ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्दः स्मारकः। ऋचोऽश्नुवतां स्तोत्राणां गानस्वनरूपाणामाशवः शब्दः स्मारकः। विश्वदेवशंसनशस्त्राणां विश्वशब्दः स्मारकः। अभिसौभगेतिशब्दो निरतिशयसौभाग्यवाचकः॥ प्रजानां स्मारक इति सप्रजापतिर्मनसा सह वाचं मिथुनभावं समभवत्समभावयत्। तत्प्रकाशितां सृष्टिं मनसालोचितवानिति यावत्। स्मृतिस्तु सर्वेषां तु सनामानीत्यादिका मन्वादिप्रणीतैव पृथक्संस्थाश्चेति लौकिकीश्च व्यवस्थाः॥ कुलालस्य घटनिर्माणं कुविंदस्य पटनिर्माणमित्यादिका विभागेन निर्मितवानित्यर्थः। चमत्कारचंद्रिकायां तु पंचभूतग्रहादिसृष्टिरपि मातृकात एवोक्ता पद्यनिर्माणप्रकरणे। तथाहि। वर्णानामुद्भवः पश्चाद्व्यक्तिः संख्या ततः परम्। भूतर्वाजविचारश्च ततो वर्णग्रहा अपीत्यारभ्य एतत्सर्वमविज्ञाय यदि पद्यं वदेत्कविः॥ केतकारूढकापिषद्वे

[illegible]

[illegible]

ऽपि षपः क्रमात्। पंच ह्रस्वाः पंच दीर्घा बिंद्वन्ताः संधयस्तथा॥ तत्र स्वरेभ्यः सूर्योयं कवर्गेभ्यस्तुद्योदितः। चवर्गप्रभवः काव्यष्टवर्गाद्भुपसंभवः॥

प्रोक्तं गुरूणां किंचिदेव हि। वंशीधरेण विदुषा खंडपत्तनवासिना गौडकौशिकगोत्रेण शास्त्रतत्त्वविदां मुदे। यद्यत्र स्खलितं किंचि द्धीमांद्याद्वा प्रमादतः। मय्यल्पज्ञे कृपां कृत्वा विद्वांसः पूरयन् तत ॥ किं च॥मातृकापाठनादौ हि पाठयंति क्वचिद्बुधाः। ओंनम सिद्धमित्येतत्तदर्थस्त्वेष ईर्यते ॥ ओंकोर्थः। ब्रह्मणे सगुणनिर्गुण मूर्त्तये नमो नतिरस्तु। अत्र इतिपदमध्याहृत्य सिद्धपदेन योज्यम्. इह नम इत्युपलक्षणमर्चनादेरपि। अत्रायं भावः। यदिह लोके सगुणपदवाच्या ये भगवतो गुणावतारलीलावतारादयस्तथा निर्गुणपदवाच्यं यत्सच्चिदानंदाद्वितीयं ब्रह्म तेषां तस्य च यथासंभवं नत्यादयो विचारश्च नृभिः क्रियंते चैतदेव सिद्धं सर्वशास्त्रपरिशीलनेनैतदेव सिद्धांतत्वेन निश्चितमिति। तदुक्तम्। वेदे रामायणे चैव पुराणोपपुराणयोः। भारते धर्मशास्त्रे च पांचरात्रादिषु क्रमात् ॥ वर्ण्यते सर्वशास्त्रज्ञैर्ध्येयो नारायणः सदेति ॥ तथा। यत्कीर्त्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वन्दनं यच्छ्रवणं यदर्हणम्। लोकस्य सद्यो विधुनोति किल्बिषं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः॥ इति श्रीमुनींद्रोक्तेः। सर्वे वेदा यत्पदमामनंतीति श्रुत्याऽपि सर्वे वेदसिद्धांतत्वेनैतदेव निर्णीतं स्वयं भगवताऽपि वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति वर्णितम्। तथा पृथुचरित्रेऽपि। शास्त्रेष्वियानेव सुनिश्चितो नृणां क्षेमस्य सध्र्यङ् विमृशेषु हेतुः। असंगमात्मव्यतिरिक्त आत्मनि दृढा रतिर्ब्रह्मणि निर्गुणे च या॥इति सर्वं त्यक्त्वा ब्रह्मण्येव रतिः कार्येति विहितम्। श्रीकपिलदेवेनाप्युक्तम्। एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसां निःश्रेयसोदयः। तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरमिति। भक्त्यंगेष्वपि प्रणतेरैहिकामुष्मिकफलदत्वेन मुख्यत्वम्। तदुक्तं भारते। एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः॥ दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवायेति। किञ्च। ओमिति ब्रह्मण्यर्थेऽव्ययं तत्त्वाच्च चतुर्थ्या

ढुक् चतुर्थी तु 'नमआदियोगे' इति । 'कर्तृकर्मक्रियादीनां
स्थानं न लभ्यते । अध्याहारं तदा कुर्यान्मुख्यार्थप्रतिपत्तये
इत्यनुशासनादित्यलं प्रपञ्चेन ॥ इति श्रीकौशिकगोत्रगौडवं
धरसंगृहीतो मातृकाविलासाख्यो निबन्धः समाप्तिं पफाण श्रीकृष्
कृपया ॥ श्रीमातृकाविलासाख्या वाक्पुष्पस्रक्समर्पिता । कृष्
कण्ठे स गृह्णातु श्रीवंशीधरशर्मणा ॥ गोश्रुतिनन्दचंद्राब्दे शुचिशु
ष्णे ज्ञवासरे । समाप्तः सुनिबंधोयं पञ्चम्यां गुर्वनुग्रहात् ॥ श्रीः ।

अथ ग्रन्थान्ते स्मरणपथमागतां स्वकृतिं वाचकेभ्यो निवेदयामः ।

हारबंधोपम्

	प२	
तैः	र	णा
	नृ२	
	तं२	
रा	ता२	ह
	रिः१	
	र२	
रा	स	म्यैः
	प१	
	ति२	
र	यो	नं
	हि२	
	नि२	
शा	र	द्रा
	व२	
	स२	
वा	रा	र
	स२	
	यः२	
य	य	ख
	श२	
	श२	
णे	रं	क
	रम्२	

मूलश्लोकश्चायम् ।

पद्मानृतैः परनृतं हरिराततारी रम्यैः परो रस-
पातैर्नाहिरंति यो हि॥निद्रावशानिरवतं रसवी-
सरासं यः संशयंयवशशंकरणेशरीरम् ॥ १ ॥

टीका—एकस्मिन्नवसरे श्रीनारद इंद्रसदसि
स्थितं काममिदमाह हे र काम 'रश्चकामे नले
वज्रे' इति कोशात् । यो हरिः श्रीकृष्णः
पद्मायाः श्रीराधाया नृतैर्नर्तनैः समं तुल्यं
परेषां गोपीजनानां नृतम् अति कोर्थः न आतत
अमंस्त । इहाति निषेधेऽव्ययम् । तनुधातुश्च
ज्ञानेर्थे बोध्यः।'धातवश्चोपसर्गाश्च निपाताश्चेति
ते त्रयः । अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठास्तेषां
निदर्शनाम्॥'इत्युक्तेः।'वैकुंठे या रमा सैव राधा
वृंदावने स्मृता' इत्यादिपुराणात् श्रीराधा-
पद्मयोरभेद एव । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा'
इत्यमरः। यादृशं नर्तनं श्रीकृष्णस्य राधायाः
प्रियं नान्यासां तादृशं प्रियमिति भावः ॥

किंभूतैः पद्मानृतै रम्यैर्मनोहरैः । किंविशिष्टो हरिः नहिः नह्यं
वध्यंते वाक्तंत्या सर्वे येन स नहिः। णह बंधने कर्मणि किरोण
दिकः। 'तस्य वार्कती' इत्यादिश्रुतेः । पुनः परः पिपर्ति पालय
ति लोकान्कामैः पूरयति वेति परः। पृ पालनपूरणयोरतोऽच् । पुन
रसस्य शृंगारादेः पतिर्नाथः पुनः आसमंतादियर्तीत्यारिः सर्वगतः
ऋ गतावतो धातोरिरिणादिकः। च पुनः यो रसस्य शृंगारस्य
वासो यस्मिंस्तं रासं रासमंडलमातत व्यस्तारीत्। अत्र चेति शेषः
तनुधातुर्विस्तार एव। किंभूतं परन्तृतं निद्रावशेन आ ईषत् निरवसं
सदोपमप्रियमित्यर्थः । यश्च हरिः यवान् शीलंते धारयंतीति यवशा
मुनयस्तदर्थं शरीरमातत धृतवान्।अत्र तनुर्धारणे ज्ञेयः। सप्तमी तु
निमित्ते।यवोपपदाच्छीलेर्डः प्रत्ययः।मुनीनां कल्याणार्थमेव श्रीकृ-
ष्णरूपं धृतवानिति भावः। किंभूतं शरीरं सम्यक् शेरते प्रलये सर्वे
लोका यस्मिंस्तत् संशयम् । शेतेरच् ॥'यस्मिंश्च प्रलयं यांति'
इतिस्मृतेः ॥ १ ॥

अस्य ग्रंथस्य संपाठात्सर्वशास्त्रस्य निश्चितम् ॥
अनायासेन ज्ञापेन ततो ज्ञेयः प्रयत्नतः ॥ १ ॥
अस्य ज्ञानं विना कथं वाच्यो विज्ञायमिति।
मातृकार्थपरिज्ञानान्न मानं लभतेतराम् ॥
इति विज्ञाय कृतवानिमं वंशीधरः कृती ॥ २ ॥
नालिकेराभिधपुरे गोकुलेन्द्रनिशान्तके ॥
राज्ये व्रजनृपेन्द्रस्य प्रीतये गोपिकापतेः ॥ ३ ॥

समाप्तोऽयं मातृकाविलासः ।

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-
खेमराज श्रीकृष्णदास,
"श्रीवेङ्कटेश्वर" छापखाना-(मुंबई.)

श्रीः ।

व्याकरणग्रंथोंकी सूचना ।

व्याकरणमहाभाष्यम् कैय्यटकृतभाष्यप्रदीपसहित और बाल-
शास्त्रिकृतटिप्पणीसमेत किंमत १२ रुपये. कारकसमासतद्धित-
दिक् क्रियाकलापः आख्यातचन्द्रिकाधातुरूपभेदः श्लोकयोजनिको-
पायः की० ६ आना समासकुवलयाकर नियमोंके साथ उदाहरण
की० ४ आना सारस्वतसटीक प्रसादटीका की० १२ आना
सारस्वतमूल पूर्वार्द्धजिल्द टाईपका की० ८ आना सारस्वत तीनों-
वृत्ति की० १२ आना सारस्वतचंद्रकीर्तिटीकासह परलोतन कि०
१। रु० कारकवादार्थशब्दबोध व्याकरणन्याय कि० २ आना.

सिद्धांतकौमुदी अष्टाध्यायी, गणपा० धातुपा० लिंगानुशासन
[illegible]ा० और सूत्रसूचीस० अक्षर मोटा की० ४ रु० सिद्धांतकौमुदी
[illegible]अतिउत्तम और बारीक टैपमें छप रहीहै की० २ रु० अष्टाध्या-
[illegible]यी, गणपाठ, धातुपाठ, लिंगानुशासन की० १ रु० लघुसिद्धांत
[illegible]कौमुदी टिप्पण सहित जिल्द मोटे अक्षर की० १२ आ० लघु-
[illegible]सिद्धांतकौमुदी टिप्पणस० ग्लेज छोटा कि० ४ आ०

पुस्तक मिलनेका ठिकाना–

खेमराज श्रीकृष्णदास.

"श्रीवेंकटेश्वर" छापाखाना–बंबई.